ЧӘФӘР ХӘНДАН

ӘДӘБИ ГЕЈДЛӘР

ҸӘФӘР ХӘНДАН

ӘДӘБИ ГЕЈДЛӘР

103734

М. Ф. Ахундов адына
Азәрбајҹан Республика
КИТАБХАНАСЫ

АЗӘРБАЈҸАН
ДӨВЛӘТ
НӘШРИЈЈАТЫ
БАКЫ - 1966

Тәртиб едәни

ГӘФИГ ЗӘКА ХӘНДАН

7—2—2
423—66_М

XIX—XX ӘСР АЗӘРБАЈЧАН ӘДӘБИЈЈАТЫНДА НИЗАМИ МӨВЗУЛАРЫ

Өлмәз әсәрләри илә бүтүн Шәрг вә Гәрб өлкәләриндә бөјүк шөһрәт газанмыш Низами Кәнчәви елә бир әдәби хәзинә гојуб кетмишдир ки, бу хәзинә нәинки кичик, һәтта адлары дүнја әдәбијјаты сәһифәләриндә көркәмли јер тутан бөјүк сәнәткарларын да истифадә мәнбәјинә чеврилмишдир. Рус, өзбәк, фарс вә башга халгларын ән көркәмли шаирләри Низаминин адыны һөрмәтлә јад етмиш, һәтта бир чохлары өзүнү бөјүк шаирин шакирди адландырмагла фәхр етмишләр.

Низамидән сонракы Азәрбајчан әдәбијјатында елә бөјүк бир сәнәткар олмамышдыр ки, о, Низаминин әсәрләриндән тә'сир алмасын. Тәкчә буну демәк кифајәтдир ки, јени Азәрбајчан ше'ринин күнәши адланан Фүзули Низамидән сонра «Лејли вә Мәчнун» дастаныны гәләмә аларкән еһтијатлы давранмыш, бөјүк сәнәткарын гаршысында нечә гәләм чалачағыны бир нечә јердә гејд етмишдир.

Азәрбајчан әдәбијјатында Низамијә мүнасибәт мүхтәлиф шәкилдә олмушдур. Бә'зи шаирләр онун сәнәтиндән, сөз вә бәдии јарадычылыг һаггындакы фикирләриндән, бә'зиләри онун мөвзу вә бәдии сурәтләриндән истифадә едәрәк, орижинал әсәрләр јаратмаг истәмишләрсә дә, мүвәффәг олмамышлар; бир чохлары онун әсәрләрини тәглид вә тәрчүмә етмишдир. Биз бүтүн Азәрбајчан әдәбијјатында дејил, јалныз XIX әср вә гисмән XX әсрдә Низами јарадычылығындан тә'сирләнән вә ондан истифадә едән шаирләрдән бәһс едәчәјик.

XIX әср әдәбијјатымызын үмуми тарихиндә јени вә чошгун бир инкишаф мәрһәләсини тәшкил едир. Бу дөврдә зәнкин рус әдәбијјатынын тә'сири вә онун васитәси

илә Авропа мәдәнијјәти илә танышлыг нәтичәсиндә әдәбијјат вә мәдәнијјәт аләминдә бөјүк бир јенилик јараныр. Бу әсрдә А. А. Бакыханов «Күлүстани-Ирәм», «Тәһзиби-әхлаг», М. Ф. Ахундов «Кәмалүддөвлә мәктублары» кими өлмәз әсәрләри илә елм, фәлсәфә вә әдәбијјат аләминдә бөјүк бир јенилик јаратдылар.

XIX әср шәраитиндә елм, мәдәнијјәт вә маарифлә бир сырада әдәбијјат тарихимизә дә мараг артыр, бир сыра классикләримизин, о чүмләдән Низами Кәнчәвинин ше'рләри тәрчүмә едилир, мүнтәзәм сурәтдә өјрәнилирди. Һәлә Әбүл-Үла Кәнчәви дөврүндә сарајда тәшкил олунан «әдәби мәчлис» сонралар Шаһ Исмајыл Хәтаи заманында кенишләндирилсә дә, XIX әсрдә даһа чох инкишаф етдирилмиш, Губада, Тифлисдә, Шушада, Шамахыда, Бакыда вә башга шәһәрләрдә «Мәчлиси-һикмәт», «Мәчлиси-хамушан», «Мәчлиси үнс», «Бејтүс-сәфа» вә башга әдәби мәчлисләр тәшкил олунмушду.

Бу мәчлисләр тәкчә јарадычылыг ишләри илә дејил, елми, нәзәри мәсәләләрлә дә мәшғул олур, әдәбијјат тарихини, хүсусән көркәмли сәнәткарлары мүнтәзәм сурәтдә өјрәнирдиләр. Әдәби мәчлисләрин мәшғәләләриндә Низами вә Фүзули кими көркәмли шаирләрин әсәрләри хүсуси јер тутурду. Низамијә нәзирәләр јазмаг, онун сәнәткарлыг хүсусијјәтләрини өјрәнмәк, тә'лими-фәлсәфи фикирләрини тәһлил етмәк мәчлисләрә топланан шаирләри даһа чох мәшғул едирди.

Тәкчә Бакыхановун «Күлүстани-Ирәм»индә дејил, бир сыра башга әсәрләриндә, хүсусән јени тәртиб олунан тәдрис китаблары, тәзкирәләр, ше'р мәчмуәләриндә Низаминин һәјат вә јарадычылығына аид ибтидаи тәдгигат иши апарылыр, онун һаггында фикирләр јүрүдүлүрдү.

Беләликлә, XIX әср әдәбијјатымызда Низами илә танышлыг даһа да кенишләнир, бөјүк шаирин јарадычылығы дәриндән өјрәнилирди. Низаминин «Хәмсә»си бу дөвр шаирләримизин ән чох истифадә етдији бәдии мәнбәләрдән иди. Һеч дә тәсадүфи дејилди ки, XIX әсрин ән көркәмли шаирләриндән Һачы Сејид Әзим Ширвани өз исте'дадлы тәләбәси М. Ә. Сабирин кәләчәкдә бөјүк шаир олачағыны онун илк ше'риндә көрдүкдә, она ән дәјәрли бир һәдијјә олараг Низаминин «Хәмсә»сини вермиш вә орада јазмышды:

«Нури-дидәм Сабир!

Гәзәлимә јаздығын мәлиһ вә ширин чаваб чох хошума кәлди. Һазырда башга бир шејә күманым олмадығындан, һәмин китабы сәнә силә[1] көндәририрәм.

Јадикари-устаданә олмаг тәриги илә гәбул едәсиниз вә шаирликдә тәрәгги етмәнизи арзу едирәм» (Аббас Сәһһәт «Тәрчүмеји-һал», «Һоп-һопнамә» 1912-чи ил).

Сејид Әзимин Низамијә белә мүнасибәти тәсадүфи дејилдир. О, бир сыра әсәриндә бөјүк шаирин адыны һөрмәтлә чәкир, ондан истифадә едир, һаггында дәјәрли мисралар јазырды.

Фирудинбәј Көчәрлинин јаздығына көрә, Сејид Әзим Ширванинин Шамахыда ачмыш олдуғу үсули-чәдид мәктәби гападылдыгдан сонра Сејид Әзим шикајәт мәгсәди илә Тифлисә кетдији вахт, Кәнчә шәһәриндән кечиркән, Шејх Низаминин түрбәсини зијарәт едиб, бу рүбаини демишдир:

Еј Шејх-Низами, еј низамы дағылан,
Еј Кәнчәдә иззү еһтишамы дағылан,
Олубду сәнинлә мән кими аләмдә
Бејти, еви, мәктәби, кәламы дағылан?

Сејид Әзим Ширвани Низаминин мүхтәлиф мөвзу вә фикирләриндән дә истифадә етмишдир. «Игбалнамә» әсәринин сонуна јахын «Искәндәрин анасына јаздығы анды» һиссәсиндә Низами Искәндәрин дили илә јазыр:

Әввәлчә шаһанә бир мәчлис дүзәлт,
Көзәл јемәкләрдән бир сүфрә бәзәт,
Чағыр гонаглыға халгы һәр нә вар,
Кәлән гонаглары ејлә хәбәрдар;
—Гәбирдә адамы јохса һәр кәсин,
Бујурсун сүфрәјә дојунча јесин!
Әкәр јемиш олса бир нәфәр гонаг,
Сән дә јас сахларсан о заман анчаг!
Сүфрәјә һеч кимсә дүшмәсә јахын
Сән дә өлүмүмә ағлама, сағын!

Тәхминән ејни фикри Сејид Әзим Ширванинин «Васијјәти-Искәндәри-Зүлгәрнеји» адлы әсәриндә охујуруг:

Чаны тәслим едәндә Искәндәр,
Ејләди бир васијјәт ол сәрвәр,
Ки, дејин анимә бу көфтари,

[1] Бәхшиш әвәзи.

Халга еһсаным ејләсин чари,
Лејк һәр кәс чәкибди дәрдү-бәла,
Јемәсин ол тәамдән әсла!
Чүнки саз олду не'мәти-әлван,
Гылды анын вәсијјәтини бәјан:
Ки, кәрәк әкл етсин ол адәм,
Чәкмәјибдир чаһанда мөһнәтү гәм.
Мүтәнәббе олуб кәламындан,
Һамы чәкди әлин тәамындан.
Чүнки чәкмишди һамы мөһнәтү гәм,
Чыхмады һич бир нәфәр хүррәм.
Мадәри-әшкбар Искәндәр,
Кәрчи олмушду зар Искәндәр,
Билди ки, мөркә јохду бир чарә,
Һамынын гәлбинә дәјиб јарә.
Дилбәра, чох да чәкмә мөһнәтү гәм,
Көнлүнү ејлә гәм күнү хүррәм.
Кәрдиши-чәрхи-кәчмәдар кечәр,
Бу гәмү дәрди-рузикар кечәр.

Беләликлә, Низами сүжетиндән истифадә едән Сејид Әзим Ширвани ахырда өз никбин тәрбијәви фикирләрини дә әлавә етмишдир. Фүзули кими Сејид Әзим дә Низаминин сөз вә сәнәткарлыг фикирләриндән истифадә етмиш вә бә'зән ону ејни илә тәкрарламышдыр. Шаир Налана јаздығы мәнзум мәктубдан кәтирдијимиз ашағыдакы парча фикримизи исбат едир:

Нечә ким ол Низамији-устад,
Ше'р вәсфиндә ејләјибдир дад;
«Сүхән әз асыман фруд амәд
Сүхән әз аләми-кәбуд амәд,
Кәр буди көвһәри вәраји-сүхән,
Он фруд амәди бәчаји-сүхән»
Куш гыл әрзи-һали-Мөвлана,
Бирчә бил ше'рдән нәдир мә'на!
Шүәра кәрчи вәсфи-бадә едәр,
Ја ки, товсифи шухи-садә едәр.
Гәрәз олдур ки, вәчһи-һал олсун,
Хатирә нәш'еји-кәмал олсун.

Низаминин јаратдығы Мәчнун, Лејли, Хосров, Ширин, Искәндәр кими сурәтләр Низамидән сонракы ше'римиздә бир рәмз шәклиндә, демәк олар ки, бүтүн шаирләрин јарадычылығында тәкрар едилмишдир. Мәсәлән, Ибраһимбәј Азәр көзәлин көзүнү тәсвир едәркән дејир:

Аһу кими баханда о мәстанә көзләрин,
Бахдыгча ејләјәр мәни диванә көзләрин,
Фәрһад кими мән кимијә дағы чапдырыр,
Ширин бахышлы Хосрови-хубанә көзләрин,
Ешгин едибди Азәри-дилхәстәни чүнун,
Мәчнун сифәт салыбды бијабанә көзләрин.

XIX әср ше'римизин ән көркәмли нүмајәндәләриндән олан Гасымбәј Закир јарадычылығында да Низамидән бу нөв истифадәјә раст кәлирик. Закир Бәрдә тәрәфләрә сәјаһәт етдикдә о јерләрин кечмишини Низами јарадычылығында олдуғу кими хатырлајыр вә Низаминин бәдии сурәтләриндән истифадә едәрәк јазыр:

О виладә меһрибанлыг көрмәдим,
Кәлмишәм инди дә «Меһрибан» кәзәм.
Сејр елајиб тамам Тәр-тәр басаны,
Вармы ашигинә чан гыјан, кәзәм.

Түләк, тәрлан овлағыјды бу јерләр,
Бәрдә торпағына ејләдим күзәр,
Көрәм галыбдырмы Шириндән әсәр,
Бахам һәр тәрәфә никаран кәзәм.

Хосрови-Пәрвизин шанү шөвкәтин,
Фәрһадын әләмү гәмү мөһнәтин,
Шапурун чәкдији нәгши-сурәтин,
Арајыб-ахтарыб бир заман кәзәм.

Низами мөвзуларындан истифадә мәсәләсиндә XIX әср шаирләриндән Мустафа ағa Насир хүсусилә гејд едилмәлидир. Рус ордусунда подполковник рүтбәси алмыш Һәсән ағанын оғлу олан Насир 1824-чү илдә Газағын Дағкәсәмән кәндиндә анадан олмуш, өз дөврүндә мүкәммәл тәһсил алмышды. О, рус, фарс вә франсыз дилләрини јахшы билдијиндән, һәм Шәрг, һәм рус, һәм дә Гәрб әдәбијјаты илә таныш иди. Әлли ил өмүр сүрән Насир Низами јарадычылығына һөрмәт бәсләмишдир. Онун ән чох мүталиә етдији әсәр «Хәмсәји-Низами» иди. Низами һаггында јаздығы ше'рләриндән бириндә о өз бөјүк сәләфинә јүксәк гијмәт верәрәк, онун һаггында бу сөзләри јазмышды:

Сүхәнкуји-у дәрсәнчи тәалаллаһ бәдин пајә,
Дили-көвһәр фәшани-у мәкәр дәрјајү үмманәст.

Беләликлә, Низаминин сәнәтинә јүксәк гијмәт верән Насир онун «Хосров вә Ширин» поемасыны Азәрбајчан дилинә тәрчүмә етмәјә дә башламышды. Чох тәәссүф ки, әчәл шаирә тәрчүмәни гуртармаға имкан вермәмишдир.

Поеманын әввәлләриндән кәтирдијимиз ашағыдакы парча шаирин истеʼдады илә таныш олмаг вә XIX әср тәрчүмә дилини өјрәнмәк үчүн мараглыдыр:

Кәтир саги, шәраби-әргивани,
Ки, Хызр ондан булубдур зиндәкани.
Пејапеј сон, мәни-мәсти-хумарә,
Инајәт еткилән өмрә дубарә.
Бу өмри-фанијә јох еʼтибарым,
Бәгаји-өмр үчүн гыл јадикарым,
Ки, шөһрәт була адым бу чаһанда,
Фәрамуш олмујам дөври-заманда.
Деди бир арифи-Ширин рәвајәт...
Едәндә бәзми-Хосровдан һекајәт,
Ки, бир күн чәшт гылды шаһи-Хосров,
Чамалындан салыб чам ичрә пәртөв.
Ајаг үзрә дуруб мәтбуји-саги,
Верирди бадәјә бир әмр-баги.
Бир әлдә чам, бир әлдә сураһи,
Охурду нәғмәји-һәззи-мәбаһи.
Һәрифан дүшмүш иди мәсту мәхмур,
Үзари-сагидән кәм, чешми бәддур.
Тәранә саз илә һәр бир тәранә,
Охурларды һәваји-ашиганә.
Чаван иди бәси-шаһи-чаванбәхт.
Арарды бир әруси-вариси-тәхт,
Сорушду һәр бир әрбаби-һүнәрдән
Ки, ричʼәт әјләмишдир бир сәфәрдән
Ки, чүмлә шәрһ гылсын ол никары
Кәзән дәмдә көрүбсә һәр дијары.
Бири шәрһ ејләди јәғмаји-Чиндән,
Оларда көрдүјү һәр назәниндән,
Бири сөз ачды түркани-хәтадан
Дилу иманә афату бәладән.
Бири хубани-Турани гылыб јад,
Верирди эглу сәбри чүмлә бәрбад.
Бири нәгл ејләр иди Румијандан,
Никари-сәрв гәдди-мумијадан.
Бири Қишмири-Һинди јад едәрди,
Шаһын көнлүн онунла шад едәрди.
Бири сөјләрди хубани-Јәмәндән.
Рүхи-күлнарү сәдри-јасәмәндән.

XIX әсрин сону вә XX әсрин әввәлләриндә Низами әсәрләринин тәрчүмәси мәсәләси, хүсусилә ирәли сүрүлүр. Фирудинбәј Көчәрли, Насирин башламыш олдуғу тәрчүмәнин мүасир шаирләр тәрәфиндән давам етдирилмәсинин лүзумундан данышараг јазырды:

«Анладығыма көрә бизим һал-һәјатда олан шаирләримизин бир нечәси, әз чүмлә чәнаб Мирзә Рәһим Фәна, Мирзә Әләкбәр Сабир, Мәшәди Әјјуб Баки, Мирзә Һәбиб Гүдси, Мирзә Ибраһим Таһир мәрһум Мустафа Ағанын натамам галмыш зәһмәтини асанлыгла бачарыб итмама јетирә биләрләр:

Чәнаб Сабирин «Рәһбәр» журналында чап олан «Шаһнамә»дән тәрчүмәси, Таһирин вә Гүдсинин рузнамә вә журналларда дәрч олунан әшʼари-абидарлары вә Фәнанын вә Бакинин көзәл вә чан риштәси кими назик олан гәзәлләри бизим рәʼјимизи тәсдигедичи дәлилләрдир».

Шүбһәсиз, бу тәблиғат нәтичәсиз галмады. Ирәлидә көрәчәјимиз кими шаирләримизин чоху Низами Кәнчәвинин ајры-ајры әсәрләриндән парчалар тәрчүмә етмишләр.

Низами мөвзуларындан истифадә вә онун әсәрләринин тәрчүмәси ишиндә Исмајылбәј Накамын да ролу бөјүкдүр. Накам үч диванын мүәллифидир. О, Низаминин сөз һаггында дедији фикирләриндән илһам алараг ејни руһда јазмышды:

Санма ки, бу төһфеји-шајан дејил,
Габили-дәркаһи-кәриман дејил,
Олса да һәр пајәдә начиз әкәр,
Паји-мәләхдән ки, дејил дунтәр,
Ким бу сәрапаји-сүхән нәгздир
Чүмлә сәва гәшрдир, о, мәғздир.
Тәнк дејилдир сүхән әндазәси
Аләми тутмуш сүхән авазәси.

Беләликлә сөзүн тәʼрифи һаггында узун-узады данышдыгдан сонра Низами Кәнчәвинин сөз һаггындакы фикирләриндән дә өз әсәриндә бәһс едир:

Мән едәмәм шәрһ кәмаһү бәјан,
Шәрһ гылыбдыр аны пишинијан:
Шејх Низами ки, сүхән саздыр.
Бүлбүли-гүдс илә һәвәвәздыр.
Ол сүхәним һәггин әјан ејләмиш,
Әһсәнү вәчһилә бәјан ејләмиш:
«Маки нәзәр бир сүхән әфкәндәјәм»...

Беләликлә Низаминин 10 мисрасыны ејни илә тәкрар едир. Накамын Низами әсәрләриндән кәтирдији мисралар вә онун поемалары әсасында јаздығы әсәрләр дә диггәтәшајандыр. Бу нөгтеји-нәзәрдән шаирин «Фәрһад вә Ширин» поемасыны нәзәрдән кечирәк.

Мә'лумдур ки, Низаминин мәшһур «Хосров вә Ширин» дастанындан сонра бир сыра Шәрг вә Азәрбајчан шаирләри бу мөвзуда да өз гәләмләрини сынамышлар. Ејни мөвзуда јазылан әсәрләрин, демәк олар ки, һамысы Низами тә'сирләриндәдир. Бунлар орижинал олсалар да, Низами поемасынын гурулушу вә руһу дәрһал һисс олунур. Низами мүагибләриндән чоху мөвзунун адыны дәјишдирмәк, бәдии сурәтләрин бә'зисини ихтисар етмәк, Фәрһадын шәхсијјәти һаггында јени мүлаһизәләр ирәли сүрмәклә Низамидән фәргләнмәјә чалышмышлар. Бу нөв Азәрбајчан шаирләриндән бири дә Накамдыр.

Низаминин «Хосров вә Ширин» дастаны 14.000 мисраја јахын олдуғу һалда Накамын «Фәрһад вә Ширин»и тәхминән мин јүз мисрадыр. Беләликлә Накам үмуми сужети чох ихтисар етмиш, ајры-ајры һадисәни мүәјјән сәрлөвһәләр алтында вермәклә һәр һиссәдә өз тәхәллүсүнү дә јазмышдыр.

I һиссә «Ағази-дастани-Фәрһад вә вәсфи-һали-Ширин» башлығы алтында верилмишдир. Әсәрин бәдии гијмәти, дили, үслубу илә таныш олмаг үчүн башланғыч һиссәсиндән ашағыдакы мисралары гејд едәк:

Сүхән пәрдази-әхбари-мәһәббәт,
Һәмин тәрз илә гылмышдыр рәвајәт
Ки, нәсли шаһләрдән бир пәривәш,
Мәһинбану ады, әтвары дилкәш.
Чаһанын олмуш иди падшаһы
Дијари-Ермән иди тәхтикаһы
Тамам иглими-күһистан сәрапа,
Она фәрманбәр иди пиру дана.
Кечирди һәр нәфәсдә вәгти хүррәм,
Онун мүлкүндә намөвчуд иди гәм.[1]

Бундан сонракы мисраларда шаир, Мәһинбанунун фәслиндә Муғана көчмәсиндән бәһс ачараг, Ширинин тә'рифинә кечир:

Сөзү ширин иди, әндамы ширин,
Сәрапа шивәси, һәм намы Ширин.
Бу ширин чилвә, бу арајиши-мәһд
Мәһинбануја олмушду вәлиәһд.

Бу һиссәдән сонра кәлән парча «Мәһинбанунун вәфаты вә Ширинин падшаһ олдуғу вә Фәрһади-мискинин чамали-Ширини мүшаһидә гылдығы» адланыр. Бу һиссәдә дејилир:

[1] Накам, Азәрнәшр, 1928-чи ил, сәһ. 60—105.

Мәһинбану олуб насаз бирдән,
Вәсијјәт ејләјиб Ширинә мөһкәм.
Она тәслим едиб кәнчи-килидин,
Чаһандан әл чәкиб кәсди үмидин.
Вериб чанын, вида гылды чаһандан,
Чуда олду ики ширин чандан.

Сонра шаир, Ширинин падшаһ олмасындан, онун сәлтәнәтиндә халгын раһат јашамасындан, әдаләтиндән јығчам шәкилдә данышыр. Шаир, Ширинин шәхси һәјатыны тәсвир етдикдә, Низамидә олдуғу кими, сүд мәсәләсиндән данышыб көстәрир ки, Фәрһад адлы бир мүһәндис вармыш, «Чини нәжад» адланан гәриб Фәрһады Ширин чағыртдырыр. Бу көрүшдән истифадә едән шаир бәдии тәсвир јолу илә лирик һиссләрини тәрәннүм едир вә Ширинин көзәллијинә кечәрәк дејир:

Онунчудур онун Ширин намы
Ки, ширин иди шәккәрдән кәламы.
Көрүб Фәрһады Ширин ејләди наз,
Әсирин көрдү, олду ишвәпәрдаз.
Дили-Фәрһадидән ешг олду налан,
Рухи-Шириндән һүсн олду хәндан...

Узун-узады давам едән бу лирик ри'чәтдән сонра Ширин Фәрһадын шәхсијјәти илә марагланыр вә н.һајәт, гаршысында чәтин бир вәзифә дурдуғуну хатырладыгда:

Деди Фәрһад јохдур баким ондан
Ки, ашиг ејләмәз әндишә чандан.

Фәрһадын сонракы сөзләрини ешидән вә руһи һәјәчанларыны көрән Ширин онун ашиг олдуғуну дәрһал анлајыр вә тез сөһбәти дәјишдириб арх чәкмәк мәсәләсинә кечир.

Әсәрин бу һиссәләри дә ејнән Низамини хатырладыр. Ширинин бүтүн тапшырығыны бөјүк бир ешг илә јеринә јетирән Фәрһад даш арх чәкир вә һовуза сүд ахыб кәлир. Сүдүн кәлдијини Ширинә хәбәр верирләр, о кәлиб бахыр, чох разы галдығыны билдириб, зәһмәт һаггы олараг, Фәрһада көвһәрләр верир. Фәрһад арзусуна чатмадығыны көрдүкдә налә, фәрјад едир вә көвһәрләри Ширинин ајағы алтына сәпир.

Бундан сонракы һиссә «Фәрһадын ешги—Ширинә ки-

рифтар олдуғу вә ашиги-шејда олдуғу, аләмдә иштиһар булдуғу» адланыр. Шаир бу һиссәдә олдугча тә'сирли бир дил илә Фәрһадын әзабларындан данышыр. Поеманын бу һиссәси романтик дилдә јазылмышдыр. Хәјал аләминдә намә'лум бир саги Фәрһада бадә верир. Фәрһад ичиб дүнјанын дәрдини унудур. Сонра көрүр ки:

Һаман Ширин-хәндандыр бу саги,
Һаман чанан, һаман чандыр бу саги.

Беләликлә Фәрһадын индијәдәк кизли сахладығы сирр аләмә бәлли олур. Әсәрин сонракы һиссәси «Фәрһадын мүбтәлаји-ешги-Ширин олдуғундан Хосров-Пәрвизин акаһ олдуғу вә еһзарына фәрман вердији»дир.

Гејд етмәк лазымдыр ки, бурадакы Хосров сурәти Низаминин јаратдығы Хосров сурәтинә нисбәтән чох сәтһидир. Бурада Хосров вә Ширин арасында кедән севки вә ешг мачәраларындан данышылмыр. Һәтта биз Хосровла Ширинин көрүшүб данышдығыны да көрмүрүк. Бу һадисәләри јазычы үмуми шәкилдә тәсвир едәрәк, охучуја билдирир ки, Хосров Ширини севир...

Фәрһадын Ширинә бәнд олдуғуну Хосрова билдирирләр. Әтрафлы данышыб дејирләр ки, сүд архыны чәкдикдән сонра Фәрһад Ширинә дәличәсинә бәнд олмушдур. О һазырладығы һовуздакы сүддән башга һеч нә јемир. Хосров бир пәһләвана әмр едир ки, ону тапыб кәтирсин. О чох ахтарыр, нәһајәт, бир пәришан-әһвал шәхсә раст кәлир. Сајыгламасындан анлајыр ки, Фәрһаддыр. Фәрһада хәбәр верир ки, сәни шаһ чағырыр. Нә үчүн чағырдығыны билмәјән Фәрһад гәриб вә һәмдәмсиз олдуғундан, кимсәсизлијиндән данышыр вә хаһиш едир ки, вәзијјәтини шаһа билдирсинләр. Бундан сонракы һиссәдә «Фәрһадын мәчлиси-Хосрова һазыр олдуғу вә Хосровун Биситундан күшад раһ етмәјә Фәрһады вадар гылдығы» тәсвир едилир. Бу һиссәдә шаир, Фәрһадын ики һәфтә јол кәлмәсини, сараја чатмасыны, чох гәмкин олмасыны тәсвир едәрәк көстәрир ки, Хосров онун көнлүнү ачмаг истәјир, лакин мүвәффәг ола билмир. Хосров «мәгамын һарадыр?» дејә сорушдугда, Фәрһад дејир:

О јердә гәм верирләр, чан алырлар,
О јердә чан вериб чанан алырлар.

Фәрһадын тә'сирли вә сәмими сөзләриндән Хосрова мә'лум олур ки, о, Ширини, һәгигәтән, чох севир. Хосров бу барәдә сөһбәти чох узатмајыр, Ширини севдијини Фәрһада дејир вә ондан әл чәкмәсини тәклиф едир. Фәрһад, Ширини бөјүк бир гәлблә севдијини, онун ешгиндән чох әзаб чәкдијини, буна көрә дә вәслинә наил олмаг ихтијарына малик олдуғуну јанықлы сөзләрлә билдирдикдә, сарајдакы адамларын да гәлбинә тә'сир едир. Фәрһадын јүксәк ешги гаршысында бир ашиг кими мәғлуб олуб Хосров Биситундан сөһбәт ачыр вә Биситуну јармағын лизумијјәтини Фәрһада билдириб, әвәзиндә нә истәрсә верәчәјини вә'д едир. Фәрһад әвәзиндә Шириндән әл чәкмәји тәклиф едир. Хосров бу ишин, јә'ни Биситуну јармағын баш тутмајачағына инандығындан Фәрһадын тәклифинә разы олур.

Әсәрин сонракы һиссәси: «Фәрһадын Биситунда тишәзәнлији вә тәриги-ешгдән ибтидаи күһәнлији» адланыр. Гыса бир шәкилдә верилән бу һиссәдә Фәрһадын ишә киришмәси, Ширинин әксини дашлара газыб ондан илһам алмасы тәсвир едилир ки, бурада да Низаминин тә'сири ајдын көрүнмәкдәдир. Бундан сонра кәлән һиссәдә Фәрһадын дашлары газмасы, Ширидән гүввәт вә илһам алмасы, харүгәләр јаратмасы тәсвир едилир. Дағ чапылдыгча әтрафа сәс дүшүр. Бу сәслә Ширин дә марагланыр. Даһа сонра «Ширинин Биситуна кедиб, Фәрһада етдији нәвазиш вә Фәрһадын тәмашеји-дидар едиб, Ширинә гылдығы ситајиш» бәһси кәлир ки, Ширинин Фәрһады гызғын ишдә көрмәси, она бадә вермәси, Фәрһадын дәрдләрини унутмасындан данышылыр. Фәрһадын дағы нә үчүн јардығыны билмәјән Ширин сәбәбини ондан сорушур. О, шәрти дејир вә әлавә едир:

Будур һалым сәнин ешгиндән, еј күл,
Мәкәр күл еј̌ләмәзми јади-бүлбүл?

Ширин Фәрһадын вәзијјәтини көрдүкдә фикрини анлајыр вә она ишлә өз дәрдини овутмағы төвсијә едир. Кедәркән Ширин Фәрһадын алнындан өпүр, өзү дә кәдәрләнир; онун кәдәри о гәдәр ағыр олур ки, ат да ону апара билмир. Фәрһад Ширини атла бирликдә гучағына алыб сараја гәдәр кәтирир...

Сонракы һиссә: «Ширинин Биситунда Фәрһада әрзичамал етдијиндән Хосровун акаһ олдуғу вә нәгси-әһд едиб, әсбаб дәркар гылдығы вә Фәрһады амачы-хәдәнк

тәсвир етдији вә Фәрһади-намурадын Биситуни-ешгдә дәрәҹәји-шәһадәтә јетдији»дир.

Әсәрин тә'сирли јерләриндән олан бу һиссәдә дә Низаминин дәрин тә'сири көрүнмәкдәдир. Лакин Накам бу һиссәни чох јығчам вериб, һадисәни беләнәгл едир ки, јаландан Ширинин өлүм хәбәрини Фәрһада билдирирләр. Фәрһад инаныр вә онун ешги илә өзүнү өлдүрүр.

Сон һиссә «Фәрһадын тәшнеји-бидад олдуғундан Ширинин акаһ олуб, сүвар олдуғу вә Биситуна кедиб Фәрһади-намдары әндәрмурад гылдығы»дыр.

Фәрһадын өлүмүндән сонра Ширин гара кејиб она јас сахлајыр, Фәрһады ганына гәлтан көрдүкдә ган ағлајыр:

Сәни, јаран, едиб јад ағларам мән,
Дејиб, Фәрһад, Фәрһад, ағларам мән.

Беләликлә Фәрһадын гәбрини тикдириб күмбәз гурдурараг,

О гәдди ејләди хак ичрә пүнһан
Мәзарын бус едиб дөнду пәришан.

Накамын бу әсәри Азәрбајҹан дилиндә јазылан јахшы Фәрһад вә Ширинләр сырасындадыр. Әсәр дилчә бир гәдәр гәлиз олса да, чох марагла охунур вә Низами мөвзуларынын тәкчә халг јарадычылығына дејил, јазылы әдәбијјатымыза да һаким тә'сирини бир даһа хатырладыр.

Накам, Низаминин тә'сири алтында бөјүк бир һәчмдә «Лејли вә Мәҹнун» поемасы да јазмышдыр. Лакин XIX әсрдә Накамдан әввәл орижинал әсәрләр јазан Әндәлиб Гарачадағи олмушдур. Онун «Лејли вә Мәҹнун әсәри[1] демәк олар ки, өз һәјатындакы реал бир һадисәнин тәсвиридир. Шаир өзүнү Мәҹнун, севкилисини исә Лејли адландырыр. Әсәрдә башга бир сурәт јохдур. Бунлардан башга бади-сәба дәхи иштирак едир ки, онун васитәсилә «Мәҹнун» өз дәрдини «Лејлијә» изһар едиб, белә бир чаваб кәтирир:

Ол кәс ки, һәмишә сән дејирсән,
Јолларына ҹан нисар едирсән,
Әғјара фәләк нәсиб гылды.
Сән хәстәни битәбиб гылды.

[1] Бу барәдә илк мәгаләни мәрһум *һ. Сәмәдзадә* јазмышдыр. Бах, «*Низами*» алманахы. I ч., 1940, сәһ. 238.

Лакин Низами поемасындакы тәфәррүат бурада јохдур. «Лејлинин» һансы «әғјарә» нәсиб олмасы да әсәрдә көстәрилмәмишдир. Дастан шаирин дәруни һиссилә јазылмышдыр. Онун дили, үслубу вә бәдии хүсусијјәтләри илә таныш олмаг үчүн ашағыдакы мисралары гејд едирик:

Еј ашиги бигәрар оланлар,
Ашүфтеји-һәр никар оланлар!
һәр башда ки, ешг олду пејда,
Ејләр аны халг ичиндә русва,
Еј ашигү арифи-заманә,
Бирдәм гулаг ас бу дастанә:
Бир түрфә һикајәт ејләрәм мән,
Кәл көр нә шикајәт еләрәм мән!»

XIX әср шаирләринин јарадычылығындаки Низами мөвзуларындан бәһс едәркән, ону да гејд етмәлијик ки, бөјүк шаирин ады бир чох һалда јүксәк һисс вә һәјәҹан рәмзи кими ишләдилир.

Өз ше'рләриндә Низамини хатырлајан «Сә'ләбијә» мүәллифи Мирзә Мәһәммәд Бағыр Халхали бөјүк шаирдән илһам алараг демишдир:

Бу овзаи көрүб кәлмә суала,
Тәәррүз ејләјиб чыхма чидала
Ки, һикмәтлә худа дүзмүш низами
Бу мәтләбдә нә хош јазмыш Низами:
«Ҹаһан чүн чешмү зүлфү халү әбруст,
Ки, һәрчизи бәҹаји-хиши-никуст».

XIX әсрин көркәмли шаирләриндән Һаҹы Меһди Шүкүһи дә Низамидән бу нөв истифадә етмишдир. О, мәшһур «Мәназиреји-әгл вә ешг» дастанынын бир јериндә Низаминин ашағыдакы мисраларыны хатырлајыр:

Итмама јетирмәмиш кәламы,
Бу јердә нә хош дејир Низами:
«Өз дамәни-дәшт өвчи-оврәнк
Кәрди бәрхаст тутија рәнк...»[1]

XIX әср әдәбијјатымызда Низамидән истифадә јалныз бәдии јарадычылыгда дејил, тәнгиди мәгаләләрдә дә өзүнү көстәрир.

Абасгулу ağа мәшһур «Күлүстани-Ирәм» адлы тарихи әсәриндә Низами Кәнчәвијә јүксәк гијмәт верир. О,

[1] *Бах, Шүкүһи,* «Дивани-гәсаид», Тәбриз, 1321 һичри, сәһ. 179.

һәтта бир сыра тарихи мәсәләләри ајдынлашдыраркән, Низамијә мүрачиәт едир, онун фикирләри илә һесаблашыр. О, јазыр:

«Шейх Низами Ганджинский пишет в Искендернаме, что Александр по прибытии в Армению, которой жители были огнепоклонники, во время охоты приблизился к городу Барда, которого развалины находятся близ Куры в Карабагском уезде».

А. Бакыханов Хосров Пәрвиздән бәһс едәркән дә Низамијә истинад едәрәк јазыр:

«...это обстоятельство великолепно описывает известный поэт Низами Ганджинский в одной из пяти поэм своих, называемой Х а м с а «Хосров и Ширин».

«Күлүстани-Ирәм» әсәринин сонунда А. Бакыханов тарихи адлар һаггында изаһат верәрәк Низамидән дә бәһс едир. Бә'зи чүз'и ихтисарла ону ејнән вермәк вә беләликлә дә Низами һаггында елми фикирләрин һәлә XIX әсрин биринчи јарысында јарандығыны хатырлатмаг истәјирик. Бакыханов әсәринин 165-чи сәһифәсиндә јазыр:

«Хаким Маанави (философ таинств) Шейх Низами Ганджинский, по имени Абу-Мухаммед-Иляс-Юсиф-бин-Мухамед (мухд) один из известнейших поэтов.., которого влохновенная поэзия выше всякой похвалы и удивления (он родился и умер в Гандже—Ф.). По общему мнению всех писателей, он не имел равного себе в эротической поэзии («От искуство творения стихов не требуй славы и возвышения, потому что это искусство окончилась с Низами»—Ф.).

...Шейх Низами сперва принадлежал к числу мюридов Ахи-Фереджа занганского, но впоследствии времени постигнул таинства просвещения души, уединился от света и сам стал учиться. (Довлет-шах Самарканди в Тезкрет Шуара говорит, что — Ф. Кизил-Арслан селджукский, когда посетил его в пустыне, застал его сидящего на изорванном войлоке, перед ним лежала книга, а возле чернильницы — перо и песок. Государь с благоговением поцеловал его руки и просил блогословения. После того и Низами изредка посещал Кизил-Арслана,

как и сам говорит о том в Искендер-наме: («хотел, как земля, целовать его ноги, увидел, что небо сдвинулось— со своего места» — ф). За сочинение поэмы: «Хосров и Ширин» Кизил-Арслан подарил ему четыре деревни в потомственное владение. («Обратив внимание на мое добродушие и набожность, подарил мне селение Гемдуяни» — ф).

...Пять поэм его известных под именем «Хамса» т. е. пятерка, были собраны после смерти его и изданы в одном томе. Кроме этого произведения, мы имеем еще около 20.000 стихов, оставшихся после него».

Бу гејдләрдән сонра А. Бакыханов Низами Кәнчәвинин лирик гәзәлләриндән бирини русчаја сәтри тәрчүмә едир. Низаминин һәмин ше'ри Азәрбајчанчаја да тәрчүмә едилмишдир.

«Јол чәтин, дүнја гаранлыг, атыны бир јана чәк»

103734

мисрасы илә башланан гәзәли Бакыханов белә тәрчүмә етмишдир:

Из газелей Низами (по фарс. тексту):

«Среди (мир) — темная, дорога, — тяжелая, держи узду своего — коня».

«На некоторые время оставь пьянство».

«Выгони из сада дружбы воронов природы».

«Птиц счастья привлекай к сетам испытаний».

«Шербето тысячи истин выпей залпом».

«Когда опьянеешь от истины, то разруши палатку небесного свода».

«Потряси столб высших небес и притягивай веревку их».

«Дорогу к небу проходи без ног и постигай образ его без глаз».

«Говори без языка о его словах, пей без уст его вино».

«Низами, что за стихи изливаются из твоих уст!»

«Никто не знает твоих намеков, удержи язык, удержи язык»[1-2].

XIX әсрдә Низами јарадычылығына елми гијмәт верән алимләримиздән бири дә М. Ф. Ахундовдур. О, Низа-

[1] Бах: *Низами Кәнчәви*—«Лирика» Азәрнәшр, 1940, сәһ. 38.
[2] «Күлүстани-Ирәм», сәһ. 165—166.

М. Ф. Ахундов адына
Азәрбајчан Республика
КИТАБХАНАСЫ

ми јарадычылығындакы инандырычылыг мәсәләсинә јүксәк гијмәт верәрәк јазыр:

«Һәр чәнд... Низами гара кејимләрин нәглини сөјләјир. Лакин о, мәтләбә хәләл кәтирмир. Онларын әһвалатыны да башга бәшәр чисимләри әһвалаты кими зикр едир. Нечә ки, Инкилтәрәнин мисилсиз шаири Шекспир дә инсанларын әхлаг вә әһвалыны чин, шејатинин, див вә саир бу кими хәјалы варлыгларын тимсалында верир[1].

М. Ф. Ахундов бир сыра мәгалә вә әсәриндә хүсусән «Низами вә нәср һаггында»кы мәгаләсиндә[2] Низами сәнәтинә јүксәк гијмәт вермишдир.

Заман кечдикчә Низамијә мүнасибәт, онун әсәрләриндән истифадә, ондан тәрчүмә ишләри нисбәтән кенишләнир. XX әсрин башланғычында јазылан әдәби китабларда биз Низамијә даир фикирләрә раст кәлирик. «Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи материаллары»нын I чилд, I һиссәсиндә Фирудинбәј Көчәрли бир сыра шаирләрин јарадычылығыны тәһлил едәркән, онларын сөз сәнәти һаггындакы фикирләрини мүгајисә едир. О, Низаминин бир сыра фарс вә Шәрг шаирләринә тә'сириндән дә данышыр:

«Шејх Низами бөјүк шаирләрдән бириси олуб, онун кими фәсиһ, рәван тәб вә ширинзәбан шаир дүнја үзүнә аз кәлибдир. Һеч бир шаир оләтафәт вә зәрифликдә сөз демәјибдир. Онун чүмләјә мәшһур олан «Хәмсә»си ки, она «Пәнчкәнч» дәхи дејилир, би-мисилу би-нәзир әсәрләрдир ки, һәгигәтдә дә хәзинә малыдыр».

Бөјүк Низаминин дағыныг мәзары бир сыра шаирләримизин нәзәрини чәлб етмишди. Һәлә мәшһур рус јазычысы Грибоједов бу гәбрин пәришан һалыны көрүб, ону тә'мир етдирмишди. Лакин шаирин гәбри әсаслы сурәтдә тә'мир олунмадығындан, 30—40 илдән сонра јенә хәрабә бир вәзијјәтә дүшмүш вә өз пәришанлығы илә јолдан өтәнләрин нәзәрини чәлб етмишди.

XIX әсрин сонларында, «Мәчлис-үнс» шаирләриндән Гарабағлы Мамобәј Мамаји Низами һаггында јаздығы бир ше'риндә бу хүсусда белә дејир:

Дәјди көзүмә хәрабә күнбәд,
Көрчәк ону көнлүм олду пабәнд.

[1] Бах: Низами адына Дил вә әдәбијјат Институнун Ахундов фонду, № 14, «Мәчмуәји Вагиф вә саир мүасирин», сәһ. 243—245.

[2] Бах: *М. Ф. Ахундов*. Әсәрләри, Азәрнәшр, 1938-чи ил, сәһ. 71.

Сордум ки: киминдир ол мәгамы?
Фајтончу деди ки: Шејх Низами!
Ган олду көнүл адын ешитчәк,
Дүшдүм јерә, ол јерә јетишчәк.
Торпаға дүшүб, өпүб о хаки
Бу сөјләдим ол мәгами-паки.
Көздән төкүбән сиришки-күлкун,
Әндуһү мәлалым олду мәһзун.
Фәрјад илә налә етдим ағаз,
Еј шәһреји-дәһри нәгтә пәрдаз!
Еј меһри-мүнури аләм ара,
Әш'ары едән чаһанда еһја!
Еј хатәми-шаирани-аләм!
Еј најиби, еј нәзири адәм!
Еј халиги-Хәмсеји-Низами,
Ту лајиги-ин чинин мәгами?[1]

Бу кими мисаллар чохдур. Бунлар шаирләримизин бөјүк Низамијә бәсләдији һөрмәти көстәрдији кими, о заманлар шаирә, сәнәтә, әдәбијјата гијмәт вермәјән ичтимаи гурулуша да нифрәти билдирир.

XIX—XX әсрләрдәки әдәбијјатымызда Низами һаггында јазылан әсәрләр ичәрисиндә Мирзә Мәһәммәд Ахундовун әсәрләри дә мүһүм јер тутур. О, бу әсәрләриндә Низаминин бүтүн поемаларыны тәһлил едир. Бурада һәр бир поеманын јазылмыш тарихи, идејасы вә мәзмуну һаггында гыса мә'лумат вардыр. Бундан башга шаирин һәјаты вә дүнја әдәбијјатында тутдуғу јери һаггында да гысача мә'лумат верәрәк, бә'зи алимләрә истинадән јазыр ки:

«Әдәбијјатда Шејх Низаминин хидмәти һәмнәвиләринин арасында бу чәһәтдән артыг тәгдир вә тәһсин олунмалыдыр ки, Шејх өз ше'рләриндә мүсәлман өврәтләринин кәнизләр мәнзиләсиндә јашамагларыны нәзәрә алыб, онларын бу фәна һалдан нәчат тапмаларына тәрәфдар олмағыны өз әсәрләриндә бәјан етмишдир. Шејх Низаминин кәламы, нәзм чәһәтинчә, хејли ширин вә көзәл олдуғу кими охундугча дәхи халис инсан һиссиләрини ојадыр. Шејх Низами Шәрг әдибләринин әввәлинчиләриндән һесаб олунур, чүнки ше'рләринин чүмләси, мәзијјәти—ше'-

[1] Низами адына Дил вә Әдәбијјат Институту, әл јазмалары шө'бәси, иш № 3971.

ријјә чәһәтинчә ән көзәл кәламлар олдуғу кими һиссијјат-һәгигилији илә дәхи долудур»[1].

XX әсрдә әдәбијјат тарихи үзрә јазылан материалларда, тәртиб едилән бир сыра дәрс китаблары вә мүнтәхәбатларда да Низами вә онун јарадычылығы һаггында мүхтәлиф гејдләрә раст кәлирик. Бу материаллар елми сәчијјәдә дејилдир. Бу кими китаблар ичәрисиндә нәзәримизи чәлб едән Фәрһад Ағазадә вә Һәмидбәј Маһмудбәјов тәрәфиндән јазылмыш дәрс китабыдыр[2]. Бурада Низаминин тәрчүмеји-һалы вә шәхсијјәти һаггында олдугча гыса мә'лумат верилир.

«Фјузат»ын 27-чи нөмрәсиндә «Низаминин өвладына нәсиһәти» башлығы алтында М. Һади тәрәфиндән тәрчүмә едилмиш бир парча нәшр едилмишдир. Ше'рин алтында белә бир гејд вардыр: «Кәнчәви һәким Низаминин «Хәмсә»синдән тәрчүмә едилмишдир»:

Еј он дөрд јаша кирмиш нури-чешман,
Оғул, кәсб ејлә елми-дину әбдан.
О күн ки, једди јашда идин, өвлад,
Чәмәндә күл кими гөнчәјдин, өвлад!
Јетишди шимди ким он дөрдә јашын,
Иришди сәрвивәш балајә башын.
Дејилдир вәхтбази, олма гафил,
Һүнәр овгатыдыр кәсб ет фәзаил.
Үлумә тәлиб ол, өјрән мәариф
Ки, көрсүнләр сәни күн-күндән ариф.
Тәгәјјүз көстәр ол амала ваил,
Мәнә евлад олмагдан нә һасил?
Мүзәффәр ол, гыл ибрази-бәсаләт,
Халуг ол, ејлә әһрази-сәадәт.
Диләрсән сәрвәт әлдә ејлә алат,
Ибадуллаһа гыл, оғлум, мүраәт.
Һачан дәрпиш гылсан бир хијалы,
Худанын горхусундан олма хали
Ишиндә ејлә фөвгәл'адә диггәт,
Сәнә үз вермәсин ахыр хәчаләт.
Көнүл гојсан бу пәнди-судмәндә,
Олурсан бәхтијар, еј нури-дидә...

Ше'рин ахырында охујуруг:

Әмәл сәндән, оғул, мәндән нәсиһәт,
Едәр бәдбәхт инсаны әталәт.
Су мисли сөз дә кәрчи басәфадыр,

---

[1] *М. М. Ахундов*—«Шејх Низами» сәһ. 5—6, 1909-чу ил, Кәнчә.
[2] Бах: «Әдәбијјат мәчмуәси», сәһ. 214, Бакы, 1914-чү ил.

Сөз ол сөздүр ки, аздыр, бихәтадыр.
Нә рүтбә олса да супаку сафи,
Чох ичмәк сиһһәтә олду мәнафи.

Бундан башга М. Һади бә'зи мәгаләләриндә дә Низамидән истифадә едәрәк, онун ајры-ајры мисраларыны тәрчүмә етмишдир. Низаминин сөз һаггындакы фикрини о белә тәрчүмә еләмишдир:

Мејдани-сүхән олурса васе!
Кејфинчә гошар хәјали-сәјјар[1].

Һади Низаминин «Сирләр хәзинәси» әсәриндән дә тәрчүмә етмишдир. Нүмунә үчүн ашағыдакы парчаны веририк:

Сејд едәрәк мәркәби-Нуширәван,
Дүшдү ираг ковкәбәсиндән һаман.
Мүниси-шаһанәси анчаг вәзир,
Башгасы јох, хаһи чаван, хаһи пир.
Олду мәсадүф нәзәри-шәһријәр,
Сејдкәһиндә дәһи-виранәзар.
Гәлби әду мисли пәришан иди,
Фикри-сәфиһан кими виран иди.
Көрдү ики бајгушу ол ланәдә,
Сөјләшијорларды о виранәдә.
Көрчәк ону сөјләди шаһ: еј вәзир!
Бу ики гушлар нә едирләр сәгир?
Сөјләди: дүстури-мәсарифшүар.
Мүштәбеһ ол, еј мәлики-рузикар!
Самиеји ибрәтини ач шаһа,
Санма ки, биһудә едирләр нәва.
Гушчығазын бири тәләбкардыр,
Дикәри бир мәдари-дилдардыр.
Мадәри-дүхтәр дијор: еј хош нәва,
Чәнд хәрабә верисән сүдбәһа?
Хаһиш едирсән дүри-јекданәми,
Шири бәһа бирчә бу виранәми?!
Шоһәри-дүхтәр дијор: еј хирәсәр,
Гәм јемә зүлми-шәһә гыл бир нәзәр!
Чох чәкәмәз сајеји-шаһанәдә,
Бәхш едәрәм мин белә виранә дә...[2]

М. Һадинин јаздығына көрә XX әсрин көркәмли шаирләриндән Аббас Сәһһәтин дә Низами Кәнчәвијә бөјүк мәһәббәти вар имиш[3].

---

[1] *М. Һади*—«Фирдовси-илһамат» Бакы, 1908-чи ил.
[2] «Һәјат» гәзети, 1906-чы ил, № 19.
[3] Јенә орада.

М. Һади јазыр ки, Сәһһәт Низами «Хәмсә»сини чох һәвәслә вә бәлағәтлә охујармыш, сонда да Низами илә һәмчивари-мәзар олду[1].

ХХ әсрин әввәлләриндә тәкчә әдәбијјат аләминдә дејил, мусиги саһәсиндә дә Низами мөвзуларына мараг артмышды. Үзејир Һачыбәјовун 1908-чи илдә јазмыш олдуғу «Лејли вә Мәчнун» операсы Фүзули сөзләриндән истифадәдә јаранса да, әсли Низами мөвзусудур. Бундан башга Чәлал Јусифзадә дә Мустафа Аға Насир тәрәфиндән тәрчүмә едилән Низаминин «Хосров вә Ширин»и әсасында бир опера јазмышдыр[2].

Биз бу кичик мәгаләдә мөвзумузу там кенишлији илә әһатә едә билмәдик. Мәгаләмизи бу мөвзуа даир анчаг башланғыч адландырмаг мүмкүндүр. Лакин үмид етмәк олар ки, бу мәгалә мүасир кәнчлијә бир фикри ајдынлашдырачагдыр ки, о да Азәрбајчанын көркәмли сәнәткарларына Низами јарадычылығынын мүсбәт тә'сиридир.

Классик ирсин һәгиги јијәси олан совет халглары социалист ингилабындан сонра һәгигәтән бөјүк сәнәткарларын әсил гијмәтини вермишдир. Зәнкин Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи дә анчаг социалист ингилабындан сонра елми сурәтдә тәдгиг едилмишдир.

Низами дә өз халгына бу ингилабдан сонра һәртәрәфли таныдылмышдыр.

Низаминин 800 иллик јубилеји бүтүн Совет Иттифагында Азәрбајчан әдәбијјатынын вә милли мәдәнијјәтимизин бөјүк тәнтәнәси кими гејд едилди. Онун вахты илә гәлбләрә һүзн кәтирән түрбәси јериндә көзәл сәнәт абидәси—мәгбәрә тикилди, күнәшли республикамызын мәркәзи Бакыда, һабелә Кировабадда шаирин әзәмәтли һејкәли гојулду.

Инди Низаминин бүтүн әсәрләрини Азәрбајчан халгы өз доғма дилиндә севә-севә охујур.

1949

[1] Бах: *«А. Сәһһәтин* үфүли-әбәдиси», «Азәрбајчан» гәзети, 18/XI-1918 ил.

[2] Бах: *Ф. Көчәрли*—Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи материаллары, I чилд, I һиссә, сәһ 68.

ФҮЗУЛИ ВӘ ХХ ӘСР АЗӘРБАЈЧАН ӘДӘБИЈЈАТЫ

Азәрбајчан әдәбијјатынын сөнмәз күнәши Мәһәммәд Фүзулинин јарадычылығы һәмишә әдәби ичтимаијјәтимизин диггәт мәркәзиндә олмушдур. Ән бөјүк сәнәткарлар онун јүксәлдији ше'р зирвәсинә галхмаға чалышмыш, өзләрини бу даһи сөз устадынын шакирди адландырмагла фәхр етмишләр. Кечмиш әсрләрдәки әдәби мәчлисләри, чох јајылмыш олан нәзирәчилији, тәзкирәләри, дәрс васитләрини, әдәби мүнагишә вә мүбаһисәләри, бир сөзлә бәдии јарадычылыг аләминдәки бөјүк-кичик ишләри Фүзулисиз тәсәввүр етмәк мүмкүн дејилдир.

ХХ әсрдә мәтбуатын инкишафы, милли мусиги сәнәтимиздә операнын јаранмасы, әдәбијјатшүнаслыг саһәсиндә јени аддымларын атылмасы, һабелә милли шүур һиссинин хејли јүксәлмәсилә әлагәдар олараг Фүзули јарадычылығыны өјрәнмә иши јени бир вүс'әтә чатмышды. Синфи мәнсубијјәти вә әгидәсиндән асылы олмајараг, бүтүн әдәбијјат мараглылары бу надир исте'дадын е'чазкар гәләминә сәчдә етмиш, ингилаби демократ, либерал, һәтта буржуа мәтбуаты да онун мисилсиз сәнәтинә јүксәк гијмәт вермишдир. Фүзули јарадычылығы һәгиги сөз сәнәтинин әсас ме'јары олмуш, бу вә ја башга бир шаирин јарадычылыг гүдрәти онунла өлчүлмүшдүр.

ХХ әср Азәрбајчан әдәбијјатында Фүзули јарадычылығы ики чәһәтдән, јә'ни бир тәрәфдән бу јарадычылығын тәһлилинә һәср олунмуш әдәби мәгаләләрдә, дикәр тәрәфдән исә өз арзу вә истәкләрини ифадә едән шаирләрин бу зәнкин хәзинәдән истифадә етмәсиндә нәзәрә

чарпыр. Бундан башга Фүзули әдәби мәктәбини давам етдирән вә башлыча олараг гәзәл јазан чохлу шаирләрә дә тәсадүф едирик ки, онлар XX әср шәраитиндә јаранан әдәбијјатда көркәмли мөвге тута билмәмишләр. Чүнки онлар Фүзулидән јарадычылыг јолу илә дејил, Фүзулијә тәглид јолу илә кетмиш, орижинал хүсусијјәтләрдән мәһрум олмушлар. Мәһз буна көрә дә јарадычылыгда орижиналлығын бајрагдары олан Фүзули илә бу *епигонлар* арасында сәнәткарлыг әлагәси ахтармаг мүмкүн дејилдир. Чүнки заман кечдикчә Фүзули күнәш кими парламыш, онлар исә јағсыз чирағын пилтәси кими көзәриб сөнмүшләр.

XX әср әдәбијјатымызын ән көркәмли нүмајәндәләриндән ингилабчы-демократ әдибимиз Ҹ. Мәммәдгулузадә өзүнүн мәшһур «Молла Нәсрәддин» журналы сәһифәләриндә Азәрбајҹан, рус вә дүнја әдәбијјатынын классикләри сырасында Мәһәммәд Фүзули јарадычылығына да јүксәк гијмәт вермишдир. Илләр боју журнал сәһифәләриндә бу мисилсиз сәнәткары мүхтәлиф мүнасибәтләрлә јад едән Ҹ. Мәммәдгулузадә шаирин әдәби фәалијјәтиндән кечән 400 иллик јубилеји мүнасибәтилә онун шәклини вермиш вә јарадычылығыны јүксәк гијмәтләндирмишдир. Ҹ. Мәммәдгулузадәјә көрә Фүзули өзүндән сонракы Азәрбајҹан шаирләринә, о ҹүмләдән дә молланәсрәддинчиләрә гүввәтли тә'сир көстәрмиш, Шәрг аләминдә Сә'ди илә јанашы сөнмәз шөһрәт газанмышдыр. О, Фүзули јарадычылығындакы демократизми хүсусилә гејд едәрәк, һаким синифләрә, руһаниләрә, рүшвәтхорлара, сүрүндүрмәчиләрә вә с. гаршы јаздығы ше'рләри ифтихар һиссилә јада салмышдыр. Бөјүк әдибә көрә Фүзули әдәби мәктәби шаирин өз јарадычылығы кими өлмәздир. Бүтүн бу фикирләри Ҹ. Мәммәдгулузадә өзүнә мәхсус бир үслубла белә ифадә етмишдир:

«...Рәһмәтлик Фүзули «Молла Нәсрәддинин» биринчи нөмрәсиндән башлајыб, бу күнә гәдәр мәҹмуәмиздә иштирак етмиш вә ше'рләр јазмышдыр...

Инанмырсыныз көтүрүнүз «Молла Нәсрәддин» мәҹмуәләринин 20 иллијини, төкүнүз габағыныза, һансы ше'рә бахсаныз көрәҹәксиниз ки, онда Фүзулидән бир дуз вардыр. Шаирләримиз бурада дејәҹәкдир ки, «Молла Нәсрәддин» бизи биһөрмәт еләди, бизә игтибасчы деди. Әстәғфуруллаһ! «Молла Нәсрәддин» бу сөзү һеч вахт демәз. Амма нә чарә еләјәк, кечмиш әсрдә кәлән Сәдиләр, Фүзулиләр о гәдәр халгын һәјатыны әһатә едә билән бир шаир олмушлар ки, бириси түркчә, бириси дә фарсча демәмиш бир сөз гојмајыбдыр...

Бизим түрк[1] әруз шаирләримиз... ше'ри јазанда Фүзули кәлиб дурур көзүнүн габағында, дејир ки, елә сән дә мәним тә'сиримдән чыха билмәјәҹәксән. Моллалан јазмаг истәсән—јазмышам, варлыдан јазмышам, рүшвәтхордан јазмышам, бу күн кет, сабаһ кәлдән, јә'ни завтра, завтрадан јазмышам. Бүтүн ишини, күҹүнү, дәрсини бурахыб ше'р јазанлардан јазмышам. Мүхтәсәр һәр шеји әһатә еләмишәм...

Фүзули азәрбајҹанлыдыр. Чүнки дили Азәрбајҹан дилидир. Онун мәктәби-әдәбиси бизим шаирләрин башына кириб, бүтүн әсәрләриндә бир Фүзули руһу көрүлмәкдәдир...

«Молла Нәсрәддин» сөзүнү гуртарыб дејир ки, Фүзули диридир. Фүзули ше'р дөврүнүн һазырладығы јенилијә мағлуб олмаз вә сарсылмаз бир гүввәдир[2].

Ҹ. Мәммәдгулузадәнин бу фикирләрини «Молла Нәсрәддин» журналы әтрафында топланан реалист шаирләримизин јарадычылығы бир даһа тәсдиг етмәкдәдир. Башда Мирзә Әләкбәр Сабир—Һоп-һоп олмагла Әлигулу Гәмкүсар, Мирзә Әли Мө'ҹүз Шәбүстәри, Әли Нәзми—Көфсиз, Мәммәд Сәид Ордубади—Һәрдәмхәјал, Әли Рази Шәмсизадә—Дабаны чатдах хала, Ҹәфәр Ҹаббарлы вә башга шаирләримизин јарадычылыгларында, һәгигәтән, «Фүзулидән бир дуз вардыр».

Фүзули өз јүксәк сәнәтилә буржуа мәтбуаты сәһифәләриндә дә силинмәз изләр бурахмышдыр. Өз идеја истигамәтинә көрә «Молла Нәсрәддин»ә зидд ҹәбһә тутан «Фүјузат» журналы бу мәсәләдә онунла бирләшмишдир. Кичик гејдләрдән башга «Фүјузат» Фүзулијә бөјүк бир мәгалә нәшр етмиш, бу мәгалә журналын 1907-ҹи илдә чыхан 30 вә 31-ҹи нөмрәләриндә дәрҹ олунмушдур. Мәгалә мүәллифи А. Сур Шәрг ше'ринә, хүсусән Фүзули јарадычылығына дәриндән бәләд олан бир әдәбијјатшүнас кими шаирин әсәрләрини елми ҹәһәтдән тәдгиг вә тәһлил етмәклә бу күн белә өз әһәмијјәтини итирмәјән орижинал фикирләр сөјләмишдир. А. Сур өз тәдгигатында шаирин дөврү вә мүһити һаггында гыса мә'лумат вердикдән сон-

[1] Бурада азәрбајҹанлылар нәзәрә алынмалыдыр *(ред)*.
[2] «Молла Нәсрәддин», № 21, 1925-ҹи ил.

ра јығчам бир шәкилдә һәјатындан данышыр вә әдәбијјат тарихиндәки мөвгејини, јени бир әдәби мәктәб јаратмасы, јени ше'рин бүнөврә дашларыны гојмасы илә изаһ едир.

«Фүзулијә бир нәзәр» адланан бу мәгаләнин мүәллифи шаирин мәнзум әсәрләринә кечмәдән әввәл бир нечә кәлмә дә онун нәсринә гијмәт верәрәк дејир ки: «Фүзули јалныз нәзмән јазмады, асари-мәнсурәси дә вардыр: «Шикајәтнамәси» илә «Һәдигәтүссүәда»сы о чүмләдәндир... Асари мәнсурәсинин ән парлаг, ән рәнкин гисми мәшһур «Шикајәтнамәси»дир. Чүнки үрәкдән чыхмадыр, чүнки садәдиланәдир... «Салам вердим, рүшвәт дејилдир, деjә алмадылар» ибарәси очагдан бир шәрарәдир» («Фјүзат», 1907-чи ил, № 30).

Бундан сонра «Һәдигәтүссүәда» әсәрини тәһлил едән мүәллиф Фүзулинин ше'ринә кечир, шаирин лирикасына хүсуси гијмәт верир вә шаирдән белә бир мисал кәтирир:

«Ол сәбәбдән фарси ләфзилә чохдур нәзм ким,
Нәзми-назик түрк ләфзилә икән дүшвар олур.
. . . .
Мәндә тәвфиг олса, бу дүшвары асан ејләрәм,
Нөвбаһар олчаг тикандан бәрки-күл изһар олур».

Бундан сонра Фүзулинин «Бир дөврдәјәм ки, нәзм олуб хар», «дөвран истәр ки, хар ола нәзм», «сөз кәһәринә нәзәр саланлар...» кими мисралары илә мәшһур олан ше'рләриндән парчалар верән мүәллиф шаирин тәһсилә давамындан, «елмсиз ше'р—әсасы јох дивар кимидир» фикринә әмәл едиб, елми-әдәби билијини дәринләшдирмәсиндән данышыр вә онун кәнч јашларында бүтүн дүнјада танындығыны сөјләјир.

А. Сурун фикринчә Фүзулини дүнјада шөһрәтләндирән ашиганә гәзәлләридир; «ашиганә гәзәлләриндә Фүзули түркүн Һафизидир».

Мәгалә мүәллифи Фүзулини үмумән түрк әдәбијјатында бөјүк шөһрәт тапан гүдрәтли бир сәнәткар кими гәләмә версә дә, ону билаваситә Азәрбајчан ше'ринин көркәмли нүмајәндәси адландырыр: дилиндәки азәрбајчанлылығы хүсусилә гејд едир, ше'рләриндә османлыча олмајан чохлу сөзләрдән нүмунәләр верир: тапмаг (османлыча—булмаг), будаг (дал), гуртармаг (түкәтмәк), сәпмәк (сәрпмәк), оғурламаг (чалмаг), итмәк (гејб олмаг), јахшы (еји) вә с.

Фүзули лирикасынын кениш тәһлилинә гәдәр мәгаләдә шаирин гәсидәләриндән бәһс олунур. Мәгалә мүәллифи чох дүзкүн олараг бу гәсидәләрдәки һуманист фикирләрә, нәсиһәтамиз јерләрә, адил һөкмдарлар һаггындакы парчалара хүсуси әһәмијјәт верир вә белә бир бејти нүмунә көстәрир:

Һаким олдур ки, анын олмаја затында тәмәһ,
Һаким олдур ки, анын олмаја фе'линдә рија.

Гәсидәләрдән бир гәдәр данышдыгдан сонра шаирин «Бәнкү бадә» әсәриндән јығчам шәкилдә бәһс едән А. Сур мәгаләсинин бөјүк бир һиссәсини онун лирикасына һәср едир. «Мән ашигәм, һәмишә сөзүм ашиганәдир» дејән Фүзулини, о, «Һәгиги бир шаир, сәмими бир ашиг» адландырыр вә шаирин ашағыдакы сөзләрилә ашиглијини характеризә едир:

Мәчнун ода јанды шө'леји-аһ илә пак,
Вамиг суја батды ашкдән, олду һәлак,
Фәрһад һәвәслә јелә верди өмрүн,
Хак олдулар онлар, мәнәм инди ол хак.

Фүзулинин лирик әсәрләринә А. Сурун вердији гијмәт онун бөјүк Азәрбајчан шаиринә олан һөрмәт вә еһтирамыны, милли гүрур һиссилә јарадычылығына јанашмасыны бир даһа нүмајиш етдирир. О, фикринә јекун вураараг јазыр:

«Фүзули гәзәлпәрдаз шаирләримизин ән бөјүјү олдуғу үчүн, нами-јад олундуму, хатирә дәрһал гәзәл кәлир. Бунун гәзәлләри бүтүн тәзакәр, мәчһурјар ашигләр үчүн иссыз бир орман, сакит бир ирмаг, солғун бир чичәк, рәнкин бир гүруб, мави бир меһтаб гәдәр тәслијјәтбәхш, руһпәрвәр бирәр нәғмеји-риггәтавәрдир»[1].

Фүзулинин «Гәзәлдир сәфабәхш-әһли-нәзәр» мисрасы илә башланан ше'рини нүмунә көстәрән тәдгигатчы белә бир дүзкүн нәтичәјә кәлир ки: «Әдәбијјатын бу гәзәл гисминдә дејил, кәнди әсриндә, әсримиздә белә Фүзулијә лајигилә тәглид едә биләчәк, она нәзирә јазачаг бир шаир даһа зүһур етмәди. О, бир шејхи-әдәбдир. Бүтүн шаирләримиз ондан истифадә едә-едә кәлмишдир».

[1] «Фјузат» мәчмуәси, 1907, № 31.

Мәгаләдә шаирин тәрчии-бәнд, тәркиби-бәнд, мүсәддәс, мухәммәс, мүрәббе вә с. нүмунәләриндән парчалар верән мүәллиф онун «Лејли вә Мәчнун» поемасы үзәриндә дә әтрафлы дајаныр вә бу мөвзуну ишләјән дикәр шаирләрин әсәрләрилә мүгајисә едир. А. Сурун фикринчә «Сәнәтпәрдазанә јазылмыш бу әсәр сәнәт вә сәласәт нөгтеји-нәзәриндән әдәби әсәрләримизин ән мүһүмләриндән әдд олуна биләр». О, поема һаггында түрк шаири Зија Пашанын ашағыдакы фикрилә тамамилә шәрик олдуғуну билдирир:

«Лејли-Мәчнун» әкәрчи чохдур,
Амма ки, бунун мисалы јохдур.

Бура гәдәр данышдыгларымыздан ајдын олур ки, А. Сур, Фүзулинин бөјүклүјүнү дәрк етмиш, онун әдәбијјат тарихиндәки јерини дүзкүн тә'јин едә билмишдир. Онун јарым әсрдән чох шаир һаггында ирәли сүрдүјү мүлаһизәләринин әксәријјәти фүзулишүнасларымыз тәрәфиндән бу күн белә гәбул едилмәкдәдир.

А. Сур Фүзулидән данышаркән, мәшһур түрк шаири Тофиг Фикрәтин «Фүзули» адлы ше'риндән дә бәһс етмишдир. «Фјүзат» журналынын 30-чу нөмрәсиндә дәрч олунан бу ше'р о дөврә гәдәр вә ондан сонра да бөјүк Азәрбајчан шаиринә һәср олунмуш ше'рләр ичәрисиндә хүсуси бир јер тутур. Тофиг Фикрәт Фүзулинин бәдии портретини өз ше'ринин биринчи бәндиндә белә чәкмишдир:

Көзүндә шө'ләнүма-меһри-атәшини-Ираг,
Бахышларында һүвејда һәзин бир истиғраг,
Дүһајә насисеји-сафи мәркәзи ишраг,
Солуг додаглары пүрләрзәшн-сүруди-фәраг,
Әсәрләриндә бу севдалы чөһрәдир заһир,
Бу чөһрә мәнчә Фүзулијә пәк мүнасибдир.

Ше'рин сонракы беш бәндиндә исә Фүзулинин һәјат вә јарадычылығыны характеризә едән шаиранә мисралар онун һаггында дүрүст вә јығчам тәсәввүр доғурур.

XX әср Азәрбајчан әдәбијјаты тарихиндә Фүзули јарадычылығыны тәдгиг вә тәһлил едән алимләримиз ичәрисиндә Фирудинбәј Көчәрли дә чох мүһүм рол ојнамышдыр. Әсрин әввәлләриндә Азәрбајчан әдәбијјаты һаггында рус дилиндә нәшр етдирдији китабчада, мүхтәлиф илләрдә гәләмә алдығы әдәби мәгаләләрдә классикләримизә бөјүк бир мәһәббәт һиссилә јанашан Ф. Көчәрли Азәрбајчанда Совет һакимијјәти гурулмаздан әввәл чапа һазырладығы ики чилд дөрд һиссәдән ибарәт олан монументал «Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи материаллары»[1] адлы мәшһур тәдгигатында о, Мәһәммәд Фүзулинин јарадычылығына кениш јер вермиш, бир сыра орижинал фикирләр сөјләмишдир. Бу мүлаһизәләрдә Фүзулинин Азәрбајчан вә Шәрг әдәбијјатында јери көстәрилмәклә онун бир сыра сәнәткарлыг хүсусијјәтләриндән дә бәһс олунур.

Ф. Көчәрли лап әввәлдә «Сөз сәнәти» адландырдығы әдәбијјаты шәрһ етмәк үчүн Фүзулинин:

«Халга ағзын сиррини һәрдәм гылыр изһар сөз» мисрасы илә башланан мәшһур гәзәлини мисал чәкир вә бундан сонра Фирдовси, Низами, Сејид Әзим Ширвани, М. Ә. Сабирин сөз һаггындакы фикирләриндән нүмунәләр верир. Шүбһәсиз, бу көркәмли сәнәткарлар ичәрисиндә Фүзулинин әввәлә салынмасы тәсадүфи дејилдир. Мүәллиф өз башланғыч сөзүнү дә Фүзули јарадычылығы илә әлагәдар олан мүлаһизәләрилә гуртарыр вә дејир ки, Фүзули јарадычылығына нәзирә јазмајан бир түрк шаири белә тапылмаз.

Бу да тәсадүфи дејил ки, Ф. Көчәрлинин китабы Фүзули бәһси илә башланыр. Мүәллифин Фүзули һаггындакы тәдгигаты шаирин тәрчүмеји-һалына аид мүлаһизәләрилә нәзәри чәлб едир. О, гејд едир ки, биз шаирин һәјатына аид мә'луматы өз әсәрләриндән өјрәнмишик. Бурада нәзәрә чарпан мүһүм чәһәт Фүзулинин та ушаг јашларындан Азәрбајчан дилинә олан марағы, мәһз бу дилдә ше'рләр јазмаға чәһд етмәсидир. Ф. Көчәрли шаирин әсәрләриндән нүмунәләр кәтирмәклә бу фикрини исбата чалышыр.

Фүзулинин дилинә јүксәк гијмәт верән мүәллиф јазыр:

«Инсафән демәк олар ки, түрк әдәбијјатынын баниси Молла Мәһәммәд Бағдади (Фүзули—Ч. Х.) олубдур. Әкәрчи ондан мүгәддәм түркләрдән дә бә'зи мө'тәбәр

---

[1] Бу әсәри *Ф. Көчәрли* 1903-чү илдә чап етдирдији «Азәрбајчан түркләринин әдәбијјаты» адлы китабчасы үзәриндә ишләјиб, он илдән артыг зәһмәт сәрф етмәк нәтичәсиндә јаратмышдыр (*мүәллифин гејди*).

шаирләр олубдур, вәли онун кими мүгтәдир вә чәми лисанә малик вә чаме-фүнун-нәзм вә нәср олмајыбдыр. Вә һаггында демәк олар ки, түрк дилинә рөвнаг верән вә ону хар вә хашакдан тәмизләјиб бир көјчәк вә сәфалы чәмәнә бәнзәдән Фүзули олубдур»[1].

Ф. Көчәрли тәдгигатынын сонракы һиссәсиндә Фүзули јарадычылығындакы орижиналлыгдан данышыр, бу хүсусда бә'зи түрк әдәбијјатчыларынын фикирләриндән мисаллар кәтирир вә јығчам бир шәкилдә бир чох әсәрини тәһлил едир. Мүәллиф ахыр вахтлара гәдәр Фүзули гәзәлләринин, һабелә «Лејли вә Мәчнун» әсәринин мәктәбләрдә тәдрис олундуғуну гејд едир.

Ф. Көчәрли өз әсәриндә Фүзули мәктәбинин давамчыларындан данышаркән, она нәзирәләр јазан шаирләрин адларыны чәкиб, бә'зи нүмунәләр дә верир. Белә шаирләр сырасында о, Гасымбәј Закир, Абдуллабәј Аси, Меһдигулу хан Вәфа, Һачы Сејид Әзим Ширвани, Бихуд, Мустафа Аға Насир, Гөвси, Молла Гәдир Һачи, Накам вә башгаларыны көстәрир. О, гејд едир ки, Фүзулинин тә'сири бундан сонракы шаирләримиздә дә өзүнү көстәрәчәкдир. Ф. Көчәрлијә көрә Фүзулини јашадан ики сәбәбдир: бири пак, һәгиги вә тәбии һиссијјат, икинчиси исә һәјатилик вә фикри дәринликдир.

Бундан сонра мүәллиф «Лејли вә Мәчнун» поемасынын тәһлилинә кечир, шаирин һуманист вә бәшәри көрүшләриндән данышыр вә белә бир гәнаәтә кәлир ки, Фүзули «мәзлумларын һалына јанмаг үчүн халг олунмушдур».

Беләликлә, Фүзули һаггындакы бу тәдгигатда шаирин јарадычылығына, үмумән классик әдәбијјатымыза дәрин мәһәббәт һиссилә јанашан бир алимин үрәк сөзләрини көрүрүк. Ф. Көчәрли әсәринин дикәр чилд вә фәсилләриндә ајры-ајры шаирләрдән данышаркән дә Фүзулинин тә'сириндән бәһс едиб, бу әдәби мәктәбин өлмәзлијини ифтихар һиссилә дөнә-дөнә гејд едир.

Биз XX әср Азәрбајчан әдәбијјатында Фүзулијә аид елми-әдәби тәдгигатын ән мүһүм нүмунәләрилә таныш олдуг. Бундан башга мүхтәлиф гәзетләрин сәһифәләриндә дә бөјүк сәнәткар һаггында фикирләр, әсәрләриндән парчалар вардыр ки, бунларын һамысындан бәһс етмәк имкан харичиндәдир.

XX әср Азәрбајчан әдәбијјатында Фүзули әдәби мәктәбиндән истифадә мәсәләсинә кәлинчә гејд етмәк лазымдыр ки, бөјүк сәнәткардан сонракы шаирләримиз ондан ики јолла истифадә етмишләр: Фүзулини тәглид вә јамсылама, дикәри исә јарадычы истифадәдир. Биринчи јолла кедән шаирләрдә орижиналлыг нәзәрә чарпмадығындан, онларын әксәријјәти тәглидчи-епигон шаир кими танынмыш, лакин әдәбијјат тарихиндә из бураха билмәмишдир. Мәсәлән, Фүзулинин мәшһур:

> Кәр дерсә Фүзули ки, көзәлләрдә вәфа вар,
> Алданма ки, шаир сөзү, әлбәттә, јаландыр.

бејтиндән истифадә едән Һачы Меһун Шүкуһи јазмышдыр:

> Кәр дерсә Шүкуһи ки, филан јердә газанч вар,
> Алданма ки, шаир сөзү, әлбәттә, јаландыр.

Көрүндүјү кими бурада һеч бир орижиналлыг јохдур.

XIX әср әдәбијјатындан нүмунә олараг көтүрдүјүмүз белә мисаллар XX әср әдәбијјатымызда да чохдур. Јә'ни Фүзулини јамсылајан, онун мисраларыны ејнилә тәкрар едән тәглидчиләр бу дөврдә дә варды. XX әсрдә бәдии әдәбијјатын гаршысында јени вәзифәләр дурдуғу, халгын сијаси-ичтимаи мүбаризәсилә онун јахындан бағландығы бир дөврдә епигончулуг јолу даһа мә'насыз көрүнүрдү. Одур ки, бу дөврдә һәмин јол илә кедән Ибраһим Таһир, Мирзә Әбдүлхалыг, Јусиф Бакылы, Мирзә Һади Сабит Бакылы, Әбдүлхалыг Чәннәти, М. Ә. Ахундзадә Мәрәнди, Сәрраф Мәһәммәд Һејдәчи, Зинузи, Азәр, Мүнири вә онларча бу кими шаирләрин гәзәлләри әдәбијјат аләминдә сәс сала билмәдиләр. Доғрудур, бунлардан бә'зиси, мәсәлән Чәннәти гәзәл шәклиндән ичтимаи фикирләрини јајмаг үчүн истифадә етмәјә чалышмыш, лакин о да новатор шаир сәвијјәсинә јүксәлә билмәмишдир. Мәһз буна көрә дә классик әдәбијјаты јамсылајанлар вә дөврүн тәләбләринә ујғун јени ше'рләр јазмајанлар М. Ф. Ахундовдан тутмуш А. Сәһһәтә гәдәр әдәбијјатымызын нәзәри мәсәләләрилә мәшғул олан бүтүн јазычымүтәфәккирләримизин тәнгид һәдәфи олмушлар.

[1] *Ф. Көчәрли,* Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи материаллары, I чилд, I һиссә, сәһ. 16, Бакы, Азәрнәшр, 1925.

А. Сәһһәт 1905-чи илдә јазмыш олдугу «Тәзә ше'р нечә олмалыдыр?» мәгаләсиндә јүз илләрдән бәри давам едәрәк кәлән тәшбиһ, истиарә вә мәчазлары јени шәраитдә ејнилә давам етдирән шаирләрә гаршы чыхыб јазырды:

«Гәддин сәрф ағачына охшадылмасы, ја мәһбубун үзүнү бәдр аја бәнзәтдикләри кими вә јанңки гашларын јаја вә кирпикләрин оха тәшбиһ тутдуглары гәбил вә бу гәдәр вар ки, тәзә сәбкидә бу анačан бизим шуәралардан бир нәфәр олмајыб ки, бу мәтләбә мүлтәфит олуб, өз ше'рини тәбии һиссијјатын мәзмунуна даир нәзр етмиш олсун».

Шүбһәсиз, А. Сәһһәт классик ирсә гаршы чыхмыр, ону садәчә олараг јамсылајанлары тәнгид едирди. О, шаирләри јенилијә, орижиналлыға, дөврүн тәләбләринә чаваб вермәјә чағырырды. Бәс белә тәләбләр дөврүндә Фүзулидән нечә истифадә етмәк лазым иди? Әлбәттә, Фүзули өз дүһасы илә бу дөврдә дә сөнмәз күнәш кими парлајырды. Онун сәнәтиндәки е'чазкарлыг бу күн дә өз үстүнлүјүнү сахламагдадыр. XX әсрдә вәзифә бу зәнкин ирсдән јарадычы јолла истифадә етмәкдән ибарәт иди ки, бунун јахшы нүмунәләрини халг шаиримиз М. Ә. Сабир вермишдир.

Сабир нәинки гәзәлләриндә, һәтта сијаси, ичтимаи вә ингилаби сатираларында да Фүзулидән мәһарәтлә истифадә етмәји бачарды. Сабирин бу истифадәси, һәр шејдән әввәл, пародијаларында өзүнү көстәрди. Мә'лумдур ки, пародија шәклиндә јазылмыш ше'рләриндә шаир өз гаршысына мүхтәлиф вәзифәләр гоја биләр. Бунлардан бири хошуна кәлмәјән, бәдии зөвгүнү охшамајан ше'рин өвләрини, онун тәсвир-ифадә васитәләрини күлүнч вәзијјәтә салмаг, лаға гојмагдыр. Мәсәлән, А. Сәһһәтин нәзәри мәгаләсиндә ирәли сүрүлән фикирләри мүдафиә едәрәк, көзәлин гашыны «камана», какилини «илана», чәнәсини «алмаја», кирпикләрини «гамыша», сачыны «гарғыја» охшадан шаирләрә истеһза едән Сабир јазмышды:

> Халын үзүндә «бугда», башында сачын «гүраб»
> Гаһ-гаһ! Гәрибә күлмәлисән, ханиман хараб!

Пародија мүәллифи башга бир шаирин идеја истигамәти илә разылашмадыгда да, сатиранын бу нөвүндән

истифадә едә биләр. Бүтүн бунларла бирликдә Сабир јарадычылығында пародијанын бир нөвүнә дә раст кәлирик ки, о да ән көркәмли классикләрдә чох јајылмыш ше'р нүмунәләринин вәзни, гафијәси, ифадә тәрзләриндән истифадә едиб, сатирик үслубда өз јени вә орижинал фикирләрини сөјләмәкдән ибарәтдир. Сабир бөјүк Азәрбајчан шаири Фүзулидән бу јолла даһа чох истифадә етмишдир. Мәсәлән, Фүзулинин белә бир бејти вардыр:

> Дил вермә гәми-ешгә ки, ешг афәти-чандыр,
> Ешг афәти-чан олдуғу мәшһури-чаһандыр.

Бу лирик ше'рә пародија јазан М. Ә. Сабирин сатирасында исә ејни вәзн, ејни гафијәләрдә ашағыдакы сөзләри охујуруг:

> Тәһсили-үлум етмә ки, елм афәти-чандыр,
> Елм афәти-чан олдуғу мәшһури-чаһандыр.

Көрүндүјү кими сатирик Сабир лирик шаир Фүзулинин ше'риндәки вәзн, гафијә вә бә'зи ибарәләриндән истифадә етсә дә, тамамилә јени фикир ирәли сүрмүш, мәгсәди бамбашга олмушдур. Елмә, мәктәбә, тәһсилә мүсбәт мүнасибәт бәсләмәјән типи ифша етмәк үчүн Фүзули Сабирә көмәк етмиш, сатирик шаир кениш халг күтләләри ичәрисиндә чох јајылмыш һәмин лирик ше'р шәклиндән шуурлу сурәтдә истифадә етмәјә чалышмыш вә мүвәффәг олмушдур. Бу истифадә Сабир јарадычылығындакы орижиналлығы көлкәдә гојмамыш, әксинә даһа да гүввәтләндирмишдир. Бу јол Сабир јарадычылығында тәсадүфи олмајыб, башга ше'рләриндә дә өзүнү көстәрир. Фүзулинин:

> Аһ ејләдијим сәрви-хураманын үчүндүр,
> Ган ағладығым гөнчеји-хәнданын үчүндүр.

бејти илә башланан лирик гәзәлинә пародија олараг М. Ә. Сабир ашағыдакы бејт илә башланан мәшһур сатирасыны јазмышдыр.

> Аһ ејләдијим нәш'еји-гәлјанын үчүндүр,
> Ган ағладығым гәһвәји-финчанын үчүндүр.

М. Ә. Сабир Фүзулинин «Лејли вә Мәчнун» поемасындан, Мәчнуна атасы тәрәфиндән едилән нәсиһәт фәслиндән, она пародија јазмаг јолу илә дә мәһарәтлә исти-

фадә едиб 1907-чи илдә «Лејли вә Мәчнун» адлы бир сатира јазмышдыр. Бу сатиранын вәзни Фүзулинин поемасындакы вәзнин ејнидирсә, мәзмуну тамамилә башгадыр. Фүзулидә өз оғлуна нәсиһәт едән онун мәчнунлуғундан һәјәчана кәлиб, изтирабы һаллар кечирән атадан фәргли олараг, Сабирин әсәриндә атаны һәјәчана кәтирән башга мәсәләдир. Бурада мәктәбин, дәрсин, мүталиәнин ашиги олан оғул өз чаһил вә хәсис атасыны һәјәчанландырмышдыр. Ата оғулуна нәсиһәт едәрәк дејир:

Еј дөвләтимин зәвалы оғлум,
Еј башы ағыр бәлалы оғлум.
Еј мәктәбү дәрсин ашинасы,
Еј риштеји-елм мүбтәласы.
...Бунча охудун јорул да бары,
Бир дәфә'ә бурах бу зәһримары!
Пул галмады бахмышам һесаба,
Кетди гәләмә, кағыз-китаба,
Журналү китаб јүз-јүз олмаз,
Бу хәрч тичарәтә дүз олмаз...

Сатиранын ахырларында чаһил ата өз оғлуна нүмунә олараг: сәрхошлуг едән, гумар ојнајан, авара кәзән, әлдә гуш шикара чыхан тај-тушларыны көстәрир вә онун мәктәбдән узаглашмасыны төвсијә едир.

Бурада халг шаиринин мәгсәди ајдындыр.

М. Ә. Сабирин Фүзули әдәби ирсиндән истифадәси бу дедикләримизлә мәһдудлашмыр. Фүзули, һәм дә Сабир үчүн бөјүк бир нүмунә мәктәби олмуш, шаир ондан сәнәткарлыг јолуну, үрәкләрә јол тапа билмәк сиррини, јарадычылыгда орижиналлығын әһәмијјәтини өјрәнмишдир. Сөз һаггында Фүзули кими Сабир дә ше'р јазмышдыр. Бәдии сөзүн гүдрәти хүсусда һәр ики шаирин мүлаһизәләри арасында нә гәдәр јахынлыг вардыр. «Сөз» адлы ше'риндә: «Олмуш бүтүн әрбаби-нәзәр ашиги һүснүн» дејәркән, шүбһәсиз, Фүзулини дә нәзәрдә тутмуш вә онун ашағыдакы фикринә бүтүн јарадычылығында әмәл етмишдир.

Кәр чох истәрсән, Фүзули, иззәтин, аз ет сөзү
Ким, чох олмагдан гылыбдыр чох әзизи хар, сөз.

М. Ә. Сабир сөзү «аз едән» шаирләрдәндир. Јерсиз тәфәррүат, узунчулуг, сөзчүлүк—риторика бу јарадычылыға јаддыр. Аз сөзлә чох фикир ифадә етмәк Сабир јарадычылығынын әсас хүсусијјәтләриндәндир.

Јухарыда адларыны чәкдијимиз XX әср шаирләри кими Сабир дә Фүзули ән'әнәләрини давам етдирәрәк гәзәлләр јазмышдыр. Бу гәзәлләрдә ајры-ајры орижинал бејт вә мисралар олса да, бүтүнлүклә онлар бу дөвр әдәбијјатында әламәтдар бир һадисә кими гијмәтләндирилә билмәз. Јери кәлмишкән демәк лазымдыр ки, гәзәл жанрында һеч бир шаиримиз, о чүмләдән Сејид Әзим Ширвани, М. Ә. Сабир вә әсас јарадычылығыны бу саһәјә һәср едән Әлиаға Ваһид белә Фүзули сәвијјәсинә јүксәлә билмәмишләр.

Фүзули ән'әнәләриндән мәһарәтлә истифадә едән XX әср Азәрбајчан шаирләриндән бири дә Мәһәммәд Һадидир. Фүзули кими М. Һади дә әсасән лирик бир шаир кими јүксәлмиш, өз исте'дады илә XX әср ше'римизин романтик мәктәбиндә көркәмли бир јер тутмушдур. Сөзә һаким олмаг, һиссә, хәјала тә'сир етмәји бачармаг, јүксәк поетик хәјалы илә охучуну дүшүндүрмәк, дәрин мә'налы мәчазлар—тәшбиһләр, истиарәләр, мүбалиғәләр јаратмаг ишиндә Фүзули илә Һади арасында јахынлыг тапмаг чәтин дејилдир. Фүзулидә олдуғу кими Һади јарадычылығында да романтика чох гүввәтлидир. Тематик чәһәтдән бир сыра әсәрләриндә реал һәјатла бағланса да, һәјат һәгигәтинин бәдии ифадәси романтик пландадыр. Һеч тәсадүфи дејил ки, Һади XX әср Азәрбајчан ше'ринин көркәмли нүмајәндәләриндән бири сајылмагдадыр. Азадлыг, хошбәхтлик, милли бәрабәрлик арзуларыны М. Һади бунларын конкрет јолларыны тапа билмәдијиндән, јарадычылығында зәманәдән шикајәт етмиш, бәдбинләшмишдир. «Дүнја саһеји-гәмдир» (1907) ше'риндә өзүнә мәхсус романтик лирика илә кәдән вә наразылыгларыны үмумиләшдирән шаир:

«Күлшәни-аләмдә бир күл вармы бихар олмасын?»

дејир. Бу әһвали-руһијјә М. Һади јарадычылығынын сонракы илләриндә дә өзүнү көстәрир вә о, үмидини кәләчәјә бағламагла тәсәлли тапыр:

«Мән истәјән әрбаб исә фәрдалар ичиндә»

дејир. Мүасир һәјатда исә өзүнә дост вә дајаг тапа билмәјән шаир дүнјадан күсүр, «Лајәмут ше'рләр»индә бәд-

бинләшир, белә вәзијјәтдә Фүзулинин заманәдән шикајәтләрлә долу олан бир ше'ри онун көмәјинә чатыр. М. Һади Фүзулинин гәзәлинә тәсдис *(алтылыг)* јазараг, һәр бәндин ахырынчы бејтиндә бөјүк шаирин мисраларыны тәкрар едир:

Сөјләјирсән сөз олур, кәр сөјләмирсән: дилдә гәм,
Мусигиндән анламазлар, кушуну охшар нигәм,
Ја нәдән бош галмыш олсун дәсти-әрбаби-кәрәм
Бәхтсиз бир шаирин чансуз ше'рин сөјләрәм:
«Дәһр бипәрвә, фәләк бирәһм, дөвран бисүкун,
Дәрд чох, һәмдәрд јох, дүшмән гәви, талеј зәбун».

Фүзулини «бәхтсиз бир шаир», әсәрини «Чан одлајан, үрәк јандыран» адландыран Һади өз ше'ринин епиграфында да: «Фүзулији-наланын әш'арына тәсдис» сөзләрини јазмышдыр. Беләликлә о өз вәзијјәтилә Фүзули арасында ујғунлуглар јаратмаға чалышмыш, бунунла да тәсәлли тапмышдыр. Шаирин «Еј заваллы бәшәр», «Һәрарәтли ше'рләр», «Инсанларын тарихи фачиәси јахуд «әлваһи-интибаһ» әсәрләриндә исә бу бәдбинлик даһа да гүввәтләнир:

«Көзүм бир күлмәјир бу әрзи-фәрјады көрән күндән»

дејән Һади белә бир нәтичәјә кәлир ки:

Бахышлар көлкәли, үзләр бүтүн нашад шәклиндә,
Бу матәмкаһы ким көрмүш сүрурабад шәклиндә.

М. Һади образлы ифадәләриндә, сөзү һәм мүстәгим, һәм дә мәчази мә'нада ишләтмәкдә Фүзули сәнәткарлығындан чох шеј өјрәнмишдир. Фүзулинин:

Күли-рухсарына гаршу, көзүмдән ганлы ахар су,
Һәбибим, фәсли-күлдүр бу, ахар сулар буланмазмы?

бејтиндәки мә'наја нәзәр салаг. Севкилисинин күл үзүнә бахан ашигин көзләриндән ганлы су ахыр. Шаир күл үзлә баһар арасында, ганлы көз јашы илә баһар фәслиндә ахан буланыг сулар арасында нә гәдәр шаиранә ујғунлуг тапмыш, сөзүн тә'сир гүввәсини нә гәдәр артырмышдыр. Сөз сәнәткарлығына М. Һади дә өз мүәллими кими әһәмијјәт вермиш, тә'сир гүввәсини артырмаг үчүн мәчазлардан, контрастлардан, шаиранә тәсвир вә ифадә васитәләриндән истифадә етмишдир. Мәсәлән:

Еј гадын, еј гаранлыг ичрә сабаһ,
Еј һәјатын ләтиф бир сәһәри!

Бу бејтдә гадынын сабаһа бәнзәдилмәси, лакин бу сабаһын гаранлыг ичиндә олмасы гадынын чадраја бүрүнмәсинә ишарәдир. Шаир һәјатын бу ләтиф сәһәринә сонракы мисрада хитабән: «Ачыл еј сүбһи-садиги-милләт»,—дејәркән сүбһүн ачылмасы илә гадынын чадрадан чыхмасы фикрини нә гәдәр мә'налы бир сурәтдә ујғунлашдырмышдыр! Бир ше'риндә гаранлығы әритмәк үчүн илдырым олмаг истәјән шаир, башга бир ше'риндә дә ингилабла тәбиәт һадисәләрини белә мүгајисә едир:

Көј курулдарса парлајар әнвар,
Доғру сөз, ингилаба һачәт вар.

Бу ифадәләр һәм мүстәгим, һәм дә мәчази мә'наларына көрә реал вә гүввәтлидир. Шаир: «Булуд ағлар, чичәк күләр, парлар» мисрасында ағламагла күлмәк кими контраст јаратмышдыр. Булудун ағламасы (јағышын јағмасы) илә чичәјин күлмәси (ачылмасы), беләликлә дә парламасы кими һәм мүстәгим, һәм дә мәчази мә'нада гүввәтли ифадә јаратмышдыр.

Фүзулинин гәзәлләрини тәхмис *(бешләмә)*, тәсдис *(алтылыг)* вә онлара нәзирә јазма һаллары XX әср Азәрбајчан ше'риндә чох кениш јајылмышды. Һәр бир шаир Фүзулидән бу јолла истифадәдә өз идеја мәгсәдини әсас көтүрмүш, бә'зән бу лирик гәзәлләрдән сатираларда да истифадә олунмушдур. Мәсәлән, XX әсрин сатирик шаирләриндән Әлигулу Гәмкүсар «Фүзулини бешләмә» адлы әсәриндә фырылдагчы руһаниләри ифша етмәк үчүн өз сатирасында Фүзулинин гәзәлләриндән бејтләр вермишдир. Сатиранын илк бәнди белә башланыр:

Јохдур аләмдә дахи гүссәвү дәрду мәһәним,
Вардыр һәр јердә мәним боллу сујум, боллу дәним,
Мәни мин фикрә салан бу кәдәнимдир, кәдәним!
«Пәнбеји-даги-чунун ичрә наһандыр бәдәним,
Дири олдугча либасым будур, өлсәм-кәфәним».

Ејни вәзндә 1913-чү илдә јазылмыш «Ибраһим Таһир Мусајевә вә Чүвәллағы бәјә нәзирә» адлы сатирасында М. С. Ордубади исә һәмин руһанинин дилилә белә демишдир:

Чохдур аләмдә мәним гүссәвү дәрдү мәһәним.
Күл олуб башыма, динара да дәјмәз сүхәним.
Мәчмәи-насда кетмәз пула лафи-дәһәним,
Једим исламы, јенә галды јарымчыг кәдәним,
Башдакы ағымы милләт едәчәкдир кәфәним.

Лакин лирик планда јазылмыш нәзәриләрин сәвијјәси башгадыр. Бу чәһәтдән Накамын јарадычылығы нәзәри чәлб едир.

Азәрбајчанын XX әср шаирләри ичәрисиндә Фүзулини изләјән вә она нәзирәләр јазанлардан бири дә Исмајылбәј Накамдыр. Фүзулинин: «Дүн сајә салды башыма бир сәрви-сәрбүләнд» мисрасы илә башланан мәшһур мүсәддәсинә ејни вәзн вә гафијәләрлә нәзирә олараг, бир мүсәддәс јазмышдыр. Јахынлыг тәкчә бу формал хүсусијјәтләрлә битмир; ше'рин руһунда да көрүнмәкдәдир. Фүзули кими Накам да тәсвир етдији көзәлин гаршысында өз мәфтунлуғуну билдириб дејир:

Әфшан едиб сәласилин ол шаһи-шаһидан,
Гылды нәзарә чаниби-үшшагә бир заман.
Зәнчири-мә'нәвидә мәни көрдү накәһан,
Хәндан суал едиб деди: еј ашиги-нәван,
Сөјлә нәдир бу силсиләдә мачәра? Дедим:
Дилбәстеји-сәласили-әфшанынам сәнин.

Накамын сөз сәнәти һаггындакы ше'риндә, зәманәдән шикајәт руһунда јазылмыш әсәрләриндә, һабелә ашиганә лирикасында да Фүзулинин тә'сири көрүнмәкдәдир.

Фүзули вә XX әср Азәрбајчан әдәбијјатындан данышаркән Аббас Сәһһәтдән бәһс етмәмәк олмаз. Классик ирсә бөјүк һөрмәт бәсләјән, Сә'ди, Һафиз кими сәнәткарлара лазыми гијмәт верилмәдијиндән тәәссүф һиссилә шикајәтләнән, Сабирә јүксәк гијмәт верән, рус вә гәрб шаирләринин ән көзәл әсәрләрилә охучуларымызы таныш едән Сәһһәт дүнја әдәбијјатынын ән көркәмли нүмајәндәләри илә бир сырада дуран Фүзули јарадычылығындан да өз нәзәри вә бәдии көрүшләриндә истифадә етмишдир. Онун бәдии јарадычылыгда һиссијјатдан данышмасы, тәбии һиссијјата үстүнлүк вермәси вә гүввәтли тә'сир доғурмаг үчүн сәнәткарлыг мәсәләләрини өн плана чәкмәсилә Фүзулинин бәдии јарадычылығы арасында нә гәдәр јахынлыг вардыр! Шаирликдә охучунун «һиссијјаты-гәлбәсини ојандырмаг», гәлбләрә «артычаг тә'сир бағышламаг» кими сәнәткарлыг бачарығыны тәләб едән Сәһһәт јенә Фүзулинин естетик зөвгүнү тәблиғ етмишдир.

А. Сәһһәт Фүзулинин: «Дәһәнин дәрдимә дәрман дедиләр чананын» мисрасы илә башланан бир гәзәлиндән истифадә едәрәк бир тәрби *(дөрдләмә)* дә јазмышдыр. О, Фүзули гәзәлләринә тәхмис, тәсдиг јазанлары охумуш, ше'рин бу шәклиндә дә бөјүк сәнәткарын сәсләнмәсини лазым биләрәк демишдир:

«Әдәбијјатымызда тәхмис, тәсдис вә гејриләри чох олуб да, тәрби көрмәдијимдән бу гәзәли белә јаздым».

«Фүзулинин бир гәзәлинә тәрби» ше'ри ашағыдакы мисраларла битир:

Дили-диванәји-Сәһһәт едәмәз таби-чүнун,
Ону сејд етмәсә зүлфүн кими гүллаби-чүнун.
«Еј Фүзули, олубам гәргеји-кирдаби-чүнун,
Көр нә гәһрин чәкирәм дөнә-дөнә дүнјанын».

Дөрдләмәнин дикәр бәндләриндәки ахырынчы бејтләрин һамысы Фүзулидән көтүрүлмүшдүр.

А. Сәһһәт бөјүк Азәрбајчан шаиринин өз дөврүнә аид бә'зи фикирләриндән дә истифадә етмишдир. Мә'лумдур ки, Фүзули ше'рә, шаирә гијмәт верилмәмәсиндән јаздығы кими, Сәһһәт дә өз дөврүндә ше'рә, шаирә гијмәт верилмәмәсини дөнә-дөнә гејд етмиш, «Бәјани-һал» ше'риндә демишдир:

Тәкфир олунур бу әсри-һазир,
Һәр ким ки, ола әдибү шаир.

XX әср әдәбијјатымызда Фүзулидән истифадә формаларындан бири дә шаирин әсәрләриндән *епиграф, сонлуг, сәдаји-гаибанә* вә с. шәкилдә мүхтәлиф парчаларын верилмәсидир. Мәсәлән, Ә. Һагвердијев «Ајын шаһидлији» адлы һекајәсинә белә бир епиграф вермишдир:

Еј каһи гәдим кими хәлидә
Каһи пүр олан мисали-дидә.

Ә. Һагвердијев өзүнүн мәшһур «Хортданын чәһәннәм мәктублары» әсәринин «Одабашынын һекајәси» һиссәсиндә накам Фәрмандан бәһс едәркән, онун јухуда севкилисини көрүб данышмасыны верәркән ејнилә Фүзулинин «Лејли вә Мәчнун» поемасындан ашағыдакы парчаны өз гәһрәманынын дилинә кәтиртмишдир: «Атасы Фәрманын һәзин сәсини ешидирди:

Ләззәт рухи-јари-дилситандан,
Чандыр билән еј дриғ чандан.
Чаным кедәли бәси замандыр,
Чисмимдәки инди өзкә чандыр!
Мәндә олан ашикар сәнсән,
Мән худ јохам, ол ки, вар сәнсән!

Әдиб, Мәчнун вәзијјәтилә өз гәһрәманынын вәзијјәти арасында нә гәдәр ујғун чәһәтләр тапмышдыр.

Фүзули вә XX әср Азәрбајчан әдәбијјатындан данышаркән бөјүк бәстәкар вә јазычы Үзејир Һачыбәјовун да адыны ифтихар һиссилә чәкмәлијик. О, 1908-чи илдә өзүнүн мәшһур «Лејли вә Мәчнун» операсыны јазмыш, бунунла да Азәрбајчан милли операсынын бүнөврә дашыны гојмушдур. Бизи севиндирән чәһәт будур ки, операнын әсас мәтнини даһи шаиримиз Фүзулинин ејни адлы әсәриндәки ше'р инчиләри тәшкил едир. «Лејли вә Мәчнун» поемасынын үрәкләри фәтһ едән лирик вә епик сәһнәләри ејни характерли мусиги аһәнкиндә нә гәдәр көзәл сәсләнмишдир. Үзејирбәј поемадан өзүнә лазым олан чәһәтләри маһарәтлә сечмиш, ону ихтисарла версә дә, әсас сүжет хәттини позмамышдыр. Хүсусән поеманын лирик моментләрини гүввәтләндирән гәзәлләриндән кениш мигјасда истифадә етмишдир. 50 илдән артыгдыр ки, «Лејли вә Мәчнун» операсы театрымызын репертуарындан дүшмәмиш, инди дә бөјүк мүвәффәгијјәтлә нүмајиш етдирилмәкдәдир. Фүзулинин бу көзәл сәнәт әсәрини кениш охучу күтләләринә танытдырмагда Ү. Һачыбәјовун хидмәти чох бөјүк олмушдур. Онун дилләр әзбәри олмасында, гәзәлләринин хanәндәләр тәрәфиндән охунмасында, һабелә бир сыра Шәрг халглары арасында јајылмасында да операнын мүһүм ролу олмушдур.

Өз нәзәри фикирләриндә Фүзулијә јүксәк гијмәт верән, онун Азәрбајчан шаирләринә гүввәтли тә'сириндән данышан Ч. Чаббарлы да бә'зи бәдии әсәрләриндә тә'сир гүввәсини артырмаг үчүн бөјүк шаирдән истифадә етмишдир. Азәрбајчанда Совет һакимијјәти гуруланадәк јаздығы «Вәфалы Сәријјә јахуд јаш ичиндә күлүш» (1915) адлы пјесиндә: «Аһ Рүстәм, үрәјим чатлајыр! Тагәтим кәсилир. Сәни көрмәк истәјирәм!» дејән Сәријјә бир гәзәл охујур. Фүзулинин «Мәним тәк һеч ким зарү пәришан олмасын, ја рәб»—мисрасы илә башланан гәзәли илә ашағыдакы гәзәл арасында нә гәдәр јахынлыг вардыр!

Фәраги-јардан мән зарү кирјан олмушам, ја рәб!
Чәфаву зүлми-залимдән пәришан олмушам, ја рәб!

1919-чу илдә гәләмә алынмыш «Ајдын» фачиәсиндә исә Ч. Чаббарлы Ајдынын дилилә Фүзулинин: «Тутушду гәм одуна шад көрдүјүн көнлүм» мисрасы илә башланан мәшһур гәзәлини ејнилә вермишдир. Фүзули лирикасындан Ч. Чаббарлы башга әсәрләриндә дә бу чүр нүмунәләр вермишдир.

XX әср шаир, әдиб вә драматургларында Фүзули јарадычылығындан бу нөв истифадә нүмунәләри чохдур. Биз јухарыдакы фактларла кифајәтләнирик.

Фүзули јарадычылығындан истифадә ән'әнәләри вә онун әсәрләри әтрафында тәдгигат Совет һакимијјәти илләриндә даһа да кенишләнмишдир. Шаирин әдәби фәалијјәтинин 400 иллији мүнасибәтилә һаггында мүхтәлиф китаблар бурахылмыш, елми-популјар характерли мәгаләләр вә јарадычылығына аид чохлу диссертасија јазылмышдыр.

Фүзули орта вә али мәктәбләримиздә јени ше'римизин баниси кими тәдрис олунмагдадыр. Совет шаирләринин бөјүк әксәријјәти онун һаггында ше'рләр јазмыш, әдәбијјатшүнаслығымыз шаирин сәнәткарлыг хүсусијјәтләрини шәрһ едәрәк, бу күнүн јүксәк кејфијјәтли сәнәт әсәрләрини јаратмаг үчүн ондан өјрәнмәјә чағырмышдыр.

Совет һакимијјәти илләриндә Фүзули әсәрләринин нәшри саһәсиндә дә бөјүк ишләр көрүлмүшдүр. Өлүмүнүн 400 иллији илә әлагәдар олараг әсәрләринин беш чилдлијини бурахмаг нәзәрдә тутулмуш вә чап олунмуш-

дур[1]. Фүзули јарадычылығынын дәриндән өјрәнилмәси нәтичәсиндә әсәрләринин елми-тәнгиди мәтни тәртиб едилмиш, фарс вә әрәб дилләриндә јазылмыш ше'рләри Азәрбајчан дилинә тәрчүмә едилмиш, ән гәдим әлјазмалары әсасында күллијјаты һазырланмышдыр.

Елмин башга саһәләриндә дә онун јарадычылығы—тибби көрүшләри, дили, естетик зөвгү, ичтимаи-фәлсәфи мүлаһизәләри, астраномик, мәнтиг, астролокија вә с. саһәләрә аид фикирләри өјрәнилмишдир.

Фүзули јарадычылығы тәкчә Азәрбајчанда дејил, демәк олар ки, бүтүн Шәргдә, һабелә Авропада да кетдикчә даһа чох нәзәри чәлб едир. Күнләр кечдикчә шаирин бөјүклүјү даһа ајдын көрүнүр.

Фүзули јарадычылығы өлмәздир. Әсрләр боју бу јарадычылыг јүксәккејфијјәтли сәнәт әсәрләри јаратмаг үчүн сәнәткарларымыза илһам вә гүввәт вермишдир. Һеч шүбһә јохдур ки, бу күн вә сабаһ да бу зәнкин хәзинә шаир, әдиб вә драматургларымыза чох инчиләр бәхш едәчәк, өлмәз сәнәт әсәрләринин јазылмасында өз гүввәтли тә'сирини көстәрәчәкдир.

1961.

[1] Дөрд чилди чапдан чыхмыш, V чилд нәшр олунур (редакторун гејди).

ҺЕЈРАН ХАНЫМ

Чәнуби Азәрбајчанда Фүзули сәнәткарларындан өјрәнән шаирләр ичәрисиндә Һејран ханым хүсусилә диггәти чәлб едир. Онун һаггында индијә гәдәр һеч бир елми-тәдгигат иши апарылмамышдыр. Шаирәнин һәјатына даир дә әлимиздә кифајәт гәдәр мә'лумат јохдур. Аз-чох бу мә'луматы биз анчаг онун өз әсәрләриндән чыхара биләрик.

Һејран ханым һаггында илк мә'луматы верән «Данишмәндани Азәрбајчан»ын мүәллифи Мәһәммәдәли Тәрбијәт, шаирәнин һәјаты һаггында бир нечә сәтир јазмагла кифајәтләнмишдир.

Һејран ханым Тәбриздә вә Хојда јашамышдыр. Азәрбајчанча вә фарсча 4500 бејтдән ибарәт бир диван гојуб кетмишдир.

Һејран ханымын әлјазмасы һалында олан әсәрләри 1945-чи илин сонларына гәдәр хүсуси китабханаларда сахланылмагда иди. (Шаирәнин өз дөврүндә јазылмыш бир әлјазмасы һазырда Азәрбајчан ССР Елмләр Академијасы јанында республика әлјазмалары фондунда сахланылмагдадыр).

Өз ше'рләриндән ајдын олур ки, Һејран ханым ата тәрәфдән нахчыванлыдыр, ана тәрәфдән исә Дүнбүли тајфасына мәнсубдур. Шаирәнин бир сыра әсәрләри көстәрир ки, о, XIX әсрин биринчи јарысында јашамышдыр.

Онун өз әсәрләринә, бу әсәрләрдә әкс етмиш тарихи вә ичтимаи-сијаси һадисәләрә әсасән, тәхминән мүәјјән етмәк олар ки, Һејран ханым 1758—1838-чи илләр арасында јашамышдыр.

Һејран ханым өз дөврүндән наразы бир шаирәдир. Бу наразылыға бир тәрәфдән онун шәхси һәјатында баш верән фачиәләр, хүсусән гүрбәтдә јашамасы, дикәр тәрәф-

дән исә дөврүн ичтимаи-сијаси һадисәләри сәбәб олмушдур. О јазыр:

Душмәнин тә'нәси, һичран оду, гүрбәт әләми,
Јохду гәмхар бизә кимсә худадан гејри.

Лакин шаирә даһа чох аилә һәјатындан наразы олмушдур. Бу мөвзуда јазылмыш әсәрләриндән бириндә о, әриндән безар олмуш бир гадын сурәти јаратмышдыр. Шаирәнин башга бир әсәриндә онун һәјатындакы һүзнлү һадисәләрдән данышылыр. «Һичран» мөвзусунда јазылмыш бу әсәриндә Һејран ханым санки өз һәјатыны тәсвир едир. О, дөзүлмәз мә'нәви әзаблары арадан галдырмаг үчүн чыхыш јолу тапа билмәдијиндән, сәбир етмәји төвсијә едир.

Һејран ханым һеч шүбһә јохдур ки, өз әсәрләриндә Шәрг әдәбијјатынын стандарт јолундан узаглашмаға чалышмышдыр. Лакин классик ше'римизин ән'әнәләри чәрчивәсиндән тамамилә чыха билмәмишдир. О, чәмијјәт һадисәләрини романтик шәкилдә тәсвир едир, өз шәхси һәјаты илә бағлы олан мөвзуларда исә реал һисс вә һәјәчанлардан данышыр. Үмумијјәтлә, бу мөвзуја даир онун јарадычылығында мүхтәлиф жанр вә шәкилләрдә јазылмыш ше'рләр чохдур. О, мүхәммәсләринин бириндә јазыр:

Дустан, салды ајагдан мәни һичран ситәми,
Фәләјин мөһнәти, һәм ајрылығын дәрди, гәми
Јандырыб бағрымы, һәм чак гылыбдыр синәми,
Етди памал ситәм чанымы гүрбәт әләми.

Көрүндүјү кими, бурада, бәдбинлик әламәтләри вардыр. Шаирә өзү дә ше'рләриндәки бәдбинликдән бәһс едәрәк она бәраәт газандырыр. О јазыр:

Әкәр ше'рим шикәст олса, мәнә етмә мәламәт ким,
Шикәстә сөз бәјан етмәк шикәстә тәб'ә мәдјундур.
Дили-мәһзуну һејранын олуб атәшкәдә гәмдән
Ки, чешми әшки-һәсрәтдән бәсани-руди-Чејһундур.

Һејран ханым Фүзулинин романтик мәктәбини Чәнуби Азәрбајчанда давам вә инкишаф етдирән сөз усталарындандыр. Јүксәк тәшбиһ, истиарә вә мүбалиғәләр әсасында өз ше'рләрини јазан Һејран ханым мүмкүн гәдәр орижиналлыға фикир вермиш, дејилмиш сөз вә ифадәләрдән гачмаға чалышмышдыр. Доғрудур, о бир чох һалларда Фүзулини изләмиш вә она нәзирәләр јазмышдыр, лакин бу нәзирәләр епигон шаирләрин јаратдығы сөнүк нәзирәләрдән фәргләнир.

Һејран ханым Фүзули јарадычылығындан мүхтәлиф шәкилдә истифадә етмишдир. О, бәзән Фүзулидәки вәзн вә гафијәни ејнилә көтүрүб һәмин шәкилдә јазыр. Бу нөв нәзирәләр шаирәнин илк јарадычылыг дөврүнә аиддир. Шүбһәсиз, белә тәглидләрдә орижиналлыг аздыр.

Һејран ханым јарадычылығында Фүзулијә нәзирәнин дикәр шәклини вәзн вә гафијәни сахламагла мә'на вә мәзмуну гисмән дәјишдирмәкдә өзүнү көстәрир. Фүзулинин:

Тутушду гәм одуна шад көрдүјүн көнлүм,
Мүгәјјәд олду ол азад көрдүјүн көнлүм...

бејти илә башланан гәзәлинин вәзн вә гафијәсини сахламагла Һејран ханым јазыр:

Олубду гәм јатағы шад көрдүјүн көнлүм,
Дағылды гүссәдән абад көрдүјүн көнлүм.

Көрүндүјү кими Фүзулидәки контраст Һејран ханымда башга мә'нада ифадә олунмушдур. Әкәр Фүзули азад көнлүн мүгәјјәдлијиндән данышырса, Һејран ханым азад көнлүн дағылмасындан бәһс едир. Бу, тәглидчиликдән узаглашмаг вә бөјүк шаирин фикирләри әсасында јени фикирләр сөјләмәк тәшәббүсүндән ирәли кәлсә дә, һәр һалда, бу гәбилдән олан әсәрләрдә Фүзулинин тә'сири јенә дә гүввәтлидир.

Фүзулијә нәзирәнин башга бир нөвүндә вәзн вә гафијәнин дәјишдирилдијини көрүрүк. Фүзулинин: «Нитгим тутулур гөнчеји-хәнданыны көрчәк» мисрасы илә башланан мәшһур гәзәлинә Һејран ханым белә нәзирә јазыр:

Кедәр әглим сәримдән аризи-рухсарыны көрчәк,
Олур һалым пәришан зүлфи-әнбәр-барыны көрчәк.

Ајдындыр ки, бурада, Фүзули руһу вә онун «көрчәк» рәдифи сахланылмыш, вәзн исә дәјишдирилмишдир.

Бунунла бәрабәр Һејран ханымын јарадычылығында орижинал чәһәтләр дә вардыр. О, өз јарадычылығы илә садәчә олараг, Фүзули јолуну давам етдирмәмиш, бә'зи һалларда онун инкишафына, тәкмилләшмәсинә чалыш-

мышдыр. Мисал үчүн Һејран ханымын ашағыдакы мисраларыны нәзәрдән кечиртмәк олар:

Түғјан еләјиб дәрду гәмим, бу дили-зарим,
Бир кәштијә бәнзәр гала туфан арасында.
...А, көр нә әчәб мө'чүзәдир ким нечә битмиш,
Бир сүнбүли-тәр атәши-сузан арасында!

Көрүндүјү үзрә дәрду гәмин түғјан еләмәси илә туфан арасында ујғун бир тәшбиһ вардыр.

Һејран ханымын јарадычылығындакы реализм үнсүрләри дә гејд едилмәлидир. Доғрудур, о, әсасән романтик бир шаирәдир. Лакин онун романтик руһда јазылмыш әсәрләриндә конкрет, реал һәјата јахын парчалар да вардыр:

Учар рәнким үзүмдән вәслинә јетдикчә, еј дилбәр,
Дизим титрәр, әлим тутмаз, сәнин дидарыны көрчәк.

Бу бејтдә севкилисинин вәслинә јетишән бир кәнчин психоложи әһвал-руһијјәси реал вә тәбии верилмишдир.

Бу кими ифадәләр, сонралар Вагиф јарадычылығында инкишафа башлајан реалист ше'римиз үчүн даһа сәчијјәвидир. Көрүнүр, Һејран ханым да бу чәрәјандан мүәјјән дәрәчәдә илһам алмышдыр.

Һејран ханым классик әдәбијјатымызда чох кениш јајылмыш тәсвир вә ифадә васитәләриндән дә јени мә'нада истифадә етмәјә чалышмышдыр.

Реал һиссләри ифадә етмәк үчүн романтик бојалардан истифадә етдији заман шаирә јенә дә инандырычылыг принсипинә садиг галыр. Лакин психоложи һалларын тәсвириндә реал сәһнәләр јарадан сәнәткар, сурәтин заһири тәсвириндә классик әдәбијјатын тәсвир вә ифадә васитәләри чәрчивәсиндән кәнара чыха билмир. Онун әсәрләриндә кечмиш әдәбијјатымызда олдуғу кими јенә бој—сәрвә, үз—күнәшә, гаш—һилала бәнзәдилир.

Һејран ханымын јарадычылығындакы реализм үнсүрләринин өзү дә тарихән мәһдуддур. О, дөврүнүн ән'әнәви бәдии зөвгини дәјишдирә билмир, онун ифадәләриндә классик әдәбијјатымыз үчүн сәчијјәви олан естетик көрүшләр әсас јери тутур.

*

Һејран ханымын јарадычылығындакы бәдии хүсусијјәтләрә кәлинчә, гејд етмәлијик ки, онун јарадычылығы классик әдәбијјатымызын көзәл ән'әнәләрини мәнимсәмәк чәһәтдән диггәти чәлб едир. Мисал үчүн онун јарадычылығындакы тәшбиһ вә истиарәләрә нәзәр салаг:

Сәба зүлфүн дағытды, чүмлә aләм мүшкбар олду,
Чәмали меһр тәк куја булутдан ашикар олду.
Түлу етди үзү зүлфүн арасындан күнәш аса,
Һәр он кәс ким, она нәззарә етди, бигәрар олду.
Көнүл олду кирифтари-никаһи-чешми-мәхмури
Нә мө'чүздүр бу, ја рәб, шир аһуја дүчар олду.

Көрүндүјү үзрә шаирә мүмкүн гәдәр тәшбиһләрдән гүввәтли истифадә етмәјә чалышмышдыр.

Һејран ханым чох заман өз тәшбиһ вә истиарәләрини тәкрар едир. Лакин бурада да о, орижиналлыға фикир верир; әввәлчә дедији сөзү даһа гүввәтли бир шәкилдә ифадә етмәјә чалышыр.

Һејран ханымын бә'зи гәзәлләри нисбәтән садә дилдә јазылдығындан, бу күн дә кениш охучу күтләләри тәрәфиндән охунмагдадыр. Бу гәзәлләрдән бири «Чанана јетир» башлығы илә бизим охучулара да мә'лумдур.

Һејран ханымын бәдии дилдә садәлијә фикир вермәси, онун ше'рләринин шәкли хүсусијјәтләринә дә тә'сир етмишдир. Јухарыда нүмунәләрини вердијимиз ше'рләриндән мә'лум олур ки, шаирә әруз вәзнинин ојнаг бәһрләриндән истифадә етмишдир. Бу бәһрләр классик ше'римиздә чох јајылдығындан, бизим әдәбијјатымызда бир нөв вәтәндашлыг һүгугу газанмышдыр. Һејран ханымын белә бәһрләрдән истифадә етмәси тәсадүфи дејилдир. Чүнки о, фарсча әсәрләр дә јазмасына бахмајараг, ана дилинә јухарыдан бахан сәнәткарлардан дејилдир. О, һәтта бә'зән әруз вәзнинин һечаја јахын шәкилләриндән дә истифадә етмишдир. Бу ше'рләрин һечамы, арузму олдуғуну илк бахышда тә'јин етмәк чох чәтиндир. Лакин диггәтлә тәһлил етдикдә, әруз олдуғу анлашылыр.

Бојун сәрви-сәһи зүлфүн мүәнбәр,
Чамалын Јусифи-Кән'анә бәнзәр,
Дилин бүлбүл, сачын сүнбүл, үзүн күл,
Кәч олмуш кирпијин пејканә бәнзәр.
Вуруб бади-сәба зүлфүн дағытмыш,
Күл үзрә дәстәји-рејһанә бәнзәр.

Һејран ханымын һечаја јахын әруздан истифадә етмәси көстәрир ки, о, һеча вәзниндә дә ше'рләр јазмышдыр. Тәәссүф ки, бу парчалар бүтүнлүклә әлимиздә јохдур.

Һејран ханымын фарс дилиндә јазмыш олдуғу гәзәлләрин ичәрисиндә дә көзәл нүмунәләр вардыр. Лакин фарс дилини мүкәммәл билиб, фарс әдәбијјатына вагиф олмасына бахмајараг, о, фарс шаирләрини дејил, Фүзулини изләмиш, онун мәктәбинә мәнсуб сәнәткарлардан олмушдур.

1951.

БӨЈҮК ДРАМАТУРГ

Азәрбајчанда Совет һакимијјәти гәләбә чалдыгдан сонра шәкилчә милли, мәзмунча сосиалист әдәбијјатымызын инкишафында Ҹ. Ҹаббарлынын хүсуси ролу вардыр. Ше'р, нәср, драматуркија, бәдии тәрҹүмә, әдәби тәнгид вә јарадычылығын башга саһәләриндә фәалијјәт көстәрән бу исте'дадлы сәнәткар Азәрбајчан совет драматуркијасынын баниси кими јүксәлмиш, классик бир јазычы кими әдәбијјат тарихинә дахил олмушдур.

Ҹ. Ҹаббарлы классик Азәрбајчан, һабелә рус вә Авропа әдәбијјатынын ән јахшы ән'әнәләрини давам вә инкишаф етдирән, тапданмыш јолларла кетмәјән оринжинал бир јазычыдыр. Онун драматуркија саһәсиндә јаратдығы јениликләр даһа чох нәзәри ҹәлб едир. Өлмәз драм әсәрләрилә мүасирләриндән чохунун вә өзүндән сонра бу саһәдә јазыб-јарадан сәнәткарларын мүәллими олан Ҹ. Ҹаббарлы әдәбијјатын өн атәш хәттиндә дурмагла совет дөврүнүн ән актуал мөвзуларында долғун сәнәт әсәрләри јаратмыш, һәмишә ирәлијә, даһа хошбәхт кәләҹәјә хәјал бәсләмишдир. Һансы мөвзуда јазырса јазсын ону илк нөвбәдә мүасир мәсәләләр дүшүндүрмүш, кәнҹлијин коммунизм руһунда тәрбијәси марагландырмышдыр. Өз тарихи драмларында белә бу ҹәһәти өн плана чәкән Ҹ. Ҹаббарлы мүасир мөвзулар устады кими шөһрәт тапмышдыр.

Мүасирлик Ҹ. Ҹаббарлы јарадычылығынын бүтүн дөврләри үчүн характердир. Һәлә ингилабдан әввәлки илк драм әсәрләри, ше'р вә һекајәләриндә дә бу ҹәһәти көрмәк мүмкүндүр.

Ҹ. Ҹаббарлы јарадычылығынын әсас предмети ин-

сандыр. Буржуа-мүлкәдар чәмијјәтиндә, jаранмышларын әшрәфи олан инсан һүгугунун тапдаланмасы, бир овуч истисмарчылардан башга милјонларын ачыначаглы бир һәјат сүрмәси кәнч сәнәткарын јарадычы хәјалыны мәшғул етмиш вә о, әсәрләринин чохунда инсанын хош күнә чыхмасы үчүн јоллар ахтармышдыр. Бу ахтарыш јолларында кәнч јазычынын дүнјакөрүшүндәки мәһдудлуг бә'зән ону јанлыш истигамәтә јөнәлдиб, һәтта бәдбинләшдирсә дә, һәјат һәгигәтини даһа инадла өјрәнмәк нәтичәсиндә сонралар илк дөвр јарадычылығына хас олан сәһвләрдән узаглаша билмишдир. Һәјаты өјрәнмәк, онунла бағланмаг, чәмијјәтин инкишафына мане олан ичтимаи јарамазлыглары, зүлмү, истисмары, илк нөвбәдә пул һакимијјәтинин төрәтдији рәзаләтләри арадан галдырмаг кәнч Ч. Чаббарлынын ән чох мәшғул едән мәсәләләр иди. Бу јолларда о, бирдән-бирә әлдә етдији сон нәтичәләрә кәлиб чыха билмәмишдир. Әксинә, илк һекајәләриндә јарамазлыгларын ичтимаи сәбәбләрини көрә билмәмәк үзүндән бунлары инсанын өз тәбиәтиндә ахтармыш, «әбәди вә әзәли» һесаб етмишдир. Лакин ичтимаи һәјатла јахынлыг һәссас мүшаһидәјә малик олан кәнч јазычыны бу јанлыш дүшүнчәләрдән узаглашдырмыш, нәһајәт, белә бир гәнаәтә кәтириб чыхартмышдыр ки, фәлакәтләрин әсил сәбәбини буржуа-мүлкәдар гурулушунда ахтармаг лазымдыр. Мәһз буна көрә дә һәлә Совет һакимијјәтиндән әввәл јазмыш олдуғу «Нәсрәддин шаһ» вә «Ајдын» кими әсәрләриндә о, бу гурулуша, феодал-буржуа ағалығына гаршы ән кәскин нифрәтләрини билдирмиш, халг мәнафејини мүдафиә етмишдир.

Халг мәнафејини горумаг, Ч. Чаббарлы јарадычылығында әсас мәсәләдир. Истe'дадлы сәнәткар халгын јенилмәјән гүдрәтинә инандығы үчүн өлмәз әсәрләр јаратмыш, сөзүн һәгиги мә'насында хәлгилијин ән јахшы нүмунәләрини вермишдир.

Ч. Чаббарлы бөјүк һуманист сәнәткар иди. Интернасионализм дә онун јарадычылығындан гырмызы бир хәтт кими кечир. О, хошбәхт дүнјанын јаранмасы уғрунда кедән мүтәшәккил мүбаризәләрдә бүтүн халгларын мәрд оғулларына ејни мәһәббәт һиссилә јанашыр, ејни илһамла онлары тәрәннүм едирди. Халглар достлуғуну сарсытмаг истәјән гүввәләр истe'дадлы сәнәткарын гүдрәтли гәләми илә ахырадәк ифша едилирди.

Ч. Чаббарлы әдәбијјат мејданына реалист бир сәнәткар кими атылса да, јарадычылығынын илк илләриндә (хүсусән 1917 — 18-чи илләрдә) бу чәбһәдә тамамилә ардычыл олмамышдыр. Кәнчлији вә тәчрүбәсизлији үзүндән бу илләрдә јад тә'сирләрә гапылан Чаббарлы бә'зән өз реалист ән'әнәләриндән дә узаглашмышдыр. Лакин халг мәнафејини мүдафиә едән бир сәнәткар бу јолларда ирәлиләјә билмәзди. Һәјаты дәриндән өјрәнмәк ондакы сијаси-ичтимаи һадисәләрә ајыг вә ачыг нәзәрлә бахмаг Ч. Чаббарлыны јенә реализм јолларына гајтарды. Бу дәфә о, бу јолларда бир даһа кери дөнмәдән ардычыл сурәтдә ирәлиләди, Совет һакимијјәти илләриндә исә даһа јүксәкләрә галхараг сосиализм реализминин ән көзәл нүмунәләрини јаратды, Азәрбајчан әдәбијјатында сосиализм реализминин ән габагчыл нүмајәндәси ола билди.

Ч. Чаббарлы бөјүк совет јазычысыдыр. О, тәкчә Азәрбајчанда дејил, башга совет республикаларында, бүтүн Советләр Иттифагында вә онун харичиндә дә шөһрәт тапмышдыр.

Ч. Чаббарлы тәхминән 20 иллик бир вахт ичәрисиндә јазыб јаратмышдыр. Бир јазычы үчүн чох гыса сајылан бу аз вахт әрзиндә Азәрбајчан әдәбијјатында елә бир мүһүм һадисә олмамышдыр ки, бу һадисәјә о өз мүнасибәтини билдирмәмиш олсун. Мәһз буна көрә дә әдәбијјатымызын бу дөврү (1915—1934-чү илләр) Ч. Чаббарлынын јарадычылығы, хүсусән драматурглуг фәалијјәти илә бағлыдыр. Бу илләрдә јаранан ән көзәл драм әсәрләри Ч. Чаббарлынын гәләминдән чыхмыш, бу әсәрләр Азәрбајчан театрынын репертуарыны зәнкинләшдирмәклә, јени-јени пјесләрин јаранмасына зәмин һазырламышдыр.

Ч. Чаббарлы мүрәккәб бир јарадычылыг јолу кечмишдир.

Чаббарлы јарадычылығыны јахшы баша дүшмәк үчүн биз ону үч дөврә ајырырыг:

I—1915—1919;
II—1920—1928;
III—1928—1934.

Бу дөврләрин һәр бири бәдии-сәнәткарлыг вә идеја-

мәзмун ҹәһәтдән бир-бириндән мүәјјән дәрәҹәдә ајрылса да, һәр үч дөврдә орижинал јарадыҹылыға малик олан бир сәнәткарын халг мәнафеји илә дөјүнән гәлби дујулмагдадыр. Мәһз буна көрә дә јарадыҹылығынын биринҹи дөврүндә бурахдығы сәһвләри биз тәсадүфи һадисә һесаб едир, Ҹ. Ҹаббарлы јарадыҹылығынын әзәмәтини онун халгла бағлы олан реалист әсәрләриндә көрүрүк. Чүнки Ҹ. Ҹаббарлы елә бир дөврдә әдәби фәалијјәтә башламышды ки, бу заман *буржуа-декадент* әдәбијјат ифласа уғрајыр, јени әдәбијјат инкишаф едирди. Тез-тез дәјишән сијаси-ичтимаи һадисәләрдән баш чыхара билмәјән бир чох көркәмли јазычыларын белә бу илләрдә чох аз јаздыгларыны нәзәрә алдыгда, Ҹ. Ҹаббарлынын мәһсулдар јарадыҹылығы, әлбәттә, мүсбәт гијмәтләндирилмәлидир. Доғрудур, Бөјүк Октјабр социалист ингилабынын тарихи гәләбәсиндән сонра кәркинләшән идеоложи мүбаризәләр шәраитиндә Ҹ. Ҹаббарлы бирдән-бирә ән ингилабчы синиф олан пролетар ҹәбһәсинә кечмәмишди. Лакин бир сыра әсәрләри көстәрир ки, о, бу ҹәбһәдән илһам алыр, буржуа-мүлкәдар идеолокијасына гаршы чыхырды. Кәнҹ Ҹ. Ҹаббарлынын үзәриндә јарадыҹылыг ишини давам етдирдији «Нәсрәддин шаһ», бөјүк илһамла тамамладығы «Ајдын» кими драмлар, вәтәнпәрвәрлик руһунда јаздығы «Өлкәм» кими ше'рләр, һабелә сағлам мәфкурәли сатирик әсәрләри фикримизи тәсдиг едә биләр.

Бир сәнәткар кими Ҹ. Ҹаббарлынын гаршысына чыхан чәтинликләр дә аз дејилди. О, М. Ф. Ахундов, М. Ә. Сабир кими бөјүк сөз устадларынын ән јахшы јарадыҹылыг ән'әнәләрини давам вә инкишаф етдирсә дә, орижинал јазычы олмаг истәјирди. Бу исә шәрәфли олдуғу гәдәр дә чәтин иди. Анҹаг бу чәтинлик кәнҹ драматургу горхутмады, бир нечә драм әсәриндән сонра о, «Ајдын» кими елә бир пјес јаратды ки, бу, һәгигәтән, әдәбијјат аләминдә јени, орижинал бир сәс олду.

Ҹ. Ҹаббарлы ше'р вә һекајәләриндә дә, бүтүн нөгсанларына бахмајараг, орижиналлығыны сахламышдыр. Һекајәләринин һамысында, «Мәһкум Шәргә», «Ана», «Јада дүшдү», «Телләр ојнады» кими ше'рләриндә о, һеч бир јазычы вә шаиримизә бәнзәмир. Лакин онун драм әсәрләриндә, хүсусән совет дөврүндә јаздығы пјесләриндәки орижиналлыг даһа ајдын нәзәрә чарпыр. Бу саһәдәки јениликләрилә о, Азәрбајҹанда јени совет драматургијасынын баниси кими јүксәлди.

Ҹ. Ҹаббарлы сәнәтин гүдрәтини һәјаты дүзкүн экс етдирмәкдә, сәнәткарын бөјүклүјүнү исә ону јахшы өјрәнмәкдә көрүрдү. О өз тәҹрүбәсиндә бу тәләбләрә һәмишә әмәл етмиш, јаратдығы әсәрләрә, хүсусән драмлара јүксәк тәләбкарлыгла јанашараг, «флан әсәрим тамамилә һазырдыр» фикринә чох еһтијатла јанашмышдыр. Һеч тәсадүфи дејил ки, сағлығында о, һеч бир әсәрини чап етдирмәмиш, онларын һәр бири үзәриндә дөнә-дөнә ишләмәји лазым билмишдир. «Нәсрәддин шаһ», «Од кәлини», «Алмас» вә с. әсәрләринин үзәриндә апардығы јарадыҹылыг иши фикримизи тәсдиг етмәкдәдир.

Ҹәфәр әсәрини јазмамышдан габаг онун үзәриндә даһа чох әмәк сәрф едирди. О, јазаҹағы әсәрин мөвзусу әтрафында илләрлә дүшүнүр, јазмаға башладыгда исә һејрәт едилә биләҹәк бир сүр'әтлә јазыб гуртарырды. Белә бир факт мараглыдыр. Бакыја кәлмиш Гарагалпаг јазычыларындан бири «Од кәлини»нә бахдыгдан сонра әсәрә јүксәк гијмәт вермиш вә Ҹ. Ҹаббарлы илә сөһбәтиндә бу көзәл сәнәт әсәринин нечә мүддәтә јазылдығыны сорушмушду. Ҹ. Ҹаббарлы пјеси 15 күнә јазылдығыны дедикдә суал верән әдиб буну зарафат санмыш, Ҹ. Ҹаббарлы исә өз фикрини бир даһа тәсдиг едәрәк, «бәли, јазмағына 15 күн, үзәриндә фикирләшмәјә исә 3 ил вахт сәрф етмишәм» демишди.

Ҹ. Ҹаббарлы һәмишә өз үзәриндә ишләмәји, классикләрдән өјрәнмәји, көзәл сәнәт әсәриндә ән кичик нөгтәни белә јарадыҹы әмәјин мәһсулу етмәји гәләм јолдашларына мәсләһәт көрүрдү. Јүксәк сәнәткарлыгла бирликдә Ҹ. Ҹаббарлы һәгиги сәнәткардан идејалылығы да тәләб едир, һәтта буну биринҹи дәрәҹәли мәсәлә сајырды. М. Ф. Ахундов һаггында Ҹ. Ҹаббарлынын дедији ашағыдакы сөзләр онун өзүнә дә аид иди.

«Мирзә Фәтәли бир әдиб вә бир шаир олмагдан даһа артыг бир ҹәмијјәтчи, бир әмәлпәрвәрди. Ону јазычылыға тәһрик едән дә, бәдии зөвгүндән даһа артыг, ичтимаи мәфкурәләри иди. О, јазыларыны бир сәнәт

адына дејил, бәлкә ичтимаи мәфкурәси адына јазыр вә өз әсәрләриндән садә бәдии бир зөвг дејил, һәјат вә чәмијјәт үчүн бир нәтичә көзләјирди. О, әдәбијјаты өз дујғуларынын, өз мәфкурәләринин бир тәрчүманы кими танıјыр вә беләликлә көһнәдән галмыш «сәнәт сәнәт үчүндүр», «ону анчаг бир нечә арифләр вә биличиләр анларлар» кедишиндән ајрылыб, «сәнәт һәјат үчүндүр» принсипини ирәли сүрүрдү».

Ч. Чаббарлы да бу чәбһәдән чыхыш едәрәк, хүсусән ингилабдан сонракы дөврдә совет јазычысынын гаршысында олдугча чидди вәзифәләрин дурдуғуну бөјүк бир мәс'улијјәт һиссилә, дөнә-дөнә гејд едирди.

Ч. Чаббарлы көзәл ше'рләр, мараглы һекајәләр јазса да, бир драматург кими даһа бөјүк шөһрәт тапмышдыр. Бу саһәдә онун зәнкин јарадычылығында ардычыл бир инкишаф нәзәрә чарпыр. Јарадычылығынын илк илләриндә јаздығы нисбәтән зәиф драмлары нәзәрә алынмазса, Чәфәр реалист драмлар мүәллифидир. Романтик бир пафосла јазылмыш «Ајдын», «Огтај Елоғлу», «Од кәлини» әсәрләри дә өз материалы е'тибарилә реалист пјесләр сырасына дахил едилә биләр.

Ч. Чаббарлы драматуркијаны јарадычылығын ән јүксәк зирвәси һесаб едир, тамашачылары саатларла өз тә'сири алтында сахламалы олан драматургун гаршысындакы чәтинликләри бөјүк бир мәс'улијјәтлә гејд едирди. Сәнәтин башга саһәләриндән даһа чох драм әсәрләриндәки тә'сир гүввәсини ән вачиб шәртләрдән сајырды. Бу исте'дада малик олмајанлара о, башга бир пешә далынча кетмәји мәсләһәт көрәрәк јазырды:

«Әкәр јазычы өз охучусуну һәјәчанландырмајырса, о, јазычы дејилдир; әкәр драматург тамашачыны ирадәсинә табе едәрәк күлдүрмәјир вә ја ағлатмајырса о, драматург дејилдир! Белә јазычы вә ја драматург мүһасибат ишләрилә вә ја инчәсәнәтдән кәнар дикәр шејләрлә мәшғул олса даһа јахшы иш көрмүш олар».

Нәзәри чәһәтдән әсасландырылан бу мулаһизәләр Ч. Чаббарлынын драмларында, хүсусән совет дөврүндә јаздығы пјесләрдә сөзүн һәгиги мә'насында өз бәдии ифадәсини тапмышдыр.

Ч. Чаббарлынын пјесләри бөјүк тә'сир гүввәсинә маликдир. Тамашачы узун мүддәт гәһрәманларын талеји

илә јашајыр, севинчләрилә севинир, кәдәрләрилә гүссәләнир. Бу әсәрләрин тәблиғи ролу да гејд олунмалыдыр. «Севил»ә бахан гадынларын чадраларыны атмалары, «Од кәлини»ни көрәнләрдә динә гаршы нифрәт һиссләринин ојанмасы вә с. фактлара аид мәтбуатда мараглы хәбәрләр дәрч едилмишдир.

Тәбриз сәһнәсиндә Севил ролуну ојнајан актрисанын өз мүртәче әринин үзүнү бир даһа көрмәмәк үчүн тамашадан сонра театр бинасында галмасы, јенә орада һәмин тамашада бир гадынын тәлаш едәрәк өз һәјаты илә Севилин ачыначаглы һәјатынын ејни олдуғуну демәси вә саирә фикримизи тәсдиг едән фактлардыр. Ушагларынын адларыны Севил, Јашар, Күләр, Күлтәкин, Ајдын, Огтај, Фирәнкиз гојан ата-аналара да Ч. Чаббарлы гәһрәманлары тә'сир етмәмиш дејилдир.

Ч. Чаббарлынын фикринчә «һәр бир мәзмун мүвафиг форма тәләб едир, зира бүтүн дикәр ујғунсузлуглар нәһајәтдә механики һалларла нәтичәләнәчәкдир. Әкәр јазычы өз әсәринә кејдирдији форманы һисс етмирсә... онда пјес тамашачылары лагејд бурахачагдыр». Мәзмун вә һадисәләрин характериндән асылы олараг рәнкарәнк формалара мүрачиәт едән Ч. Чаббарлы драматуркијамыза бир сыра јениликләр кәтирмишдир. Биз ејни әсәрдә, мәсәлән «Алмас», «Севил», «Од кәлини» вә саирәдә һәм комик, һәм драматик, һәм дә траки к моментләри көрүрүк.

Ч. Чаббарлы типләрин дилинә хүсуси фикир верирди. Имамверди илә Саламов, Баһадырбәјлә Ејваз, Губернаторла Володинин бәдии дили арасында нә гәдәр фәрг вардыр. Афоризмләр, аталар сөзү, зәрбмәсәлләр нә гәдәр мә'налы вә јерли-јериндә ишләдилир. Драм әсәрләринә хас олан лаконик дил, јығчам монолог, гүввәтли диалоглар бу әсәрләри нә гәдәр динамик етмишдир. Санки мүәллиф ифадәнин тә'сир гүввәсини артырмаг үчүн ајры-ајры сөзләрин белә нечә ишләдилмәсинә фикир вермиш, һәр пјесини бөјүк јарадычы әмәјин мәһсулуна чевирмишдир.

Әлбәттә, Ч. Чаббарлынын илк драм әсәрләриндә сәнәткарлыг тәчрүбәсинин зәифлијн үзүндән доған чидди нөгсанлара да раст кәлирик. Бунларда драматик конфликт нисбәтән бәсит вә примитивдир. Бөјүк драм...

рында көрдүјүмүз кәркин мүнагишәләр, динамика, пәрдәләр вә шәкилләр арасындакы чанлы әлагә вә ја интизар сәһнәләри илк драм әсәрләринин чохунда јохдур. Одур ки, Ҹ. Ҹаббарлы јарадычылығындакы инкишафы көрмәк үчүн биз хроноложи шәкилдә онун әсәрләрини изләмәлијик.

Ҹ. Ҹаббарлынын илк драм әсәри «Вәфалы Сәријјә» јахуд јаш ичиндә күлүш»дүр.

1915-чи илдә јазылмыш бу пјесә Тифлис мәтбуат комитәси (чар сензору) 9 март 1916-чы илдә сәһнәдә ојнанмаға ичазә вермишдир. Пјесдә Ҹ. Ҹаббарлынын һекајә вә бир сыра ше'рләриндә көрдүјүмүз аилә-мәишәт мәсәләсиндән бәһс олунур. Гадын һүгугсузлуғунун һөкм сүрдүјү, көһнә феодал-патриархал адәтләрин јашадығы буржуа-мүлкәдар чәмијјәтиндә гаранлыглардакы ишыглар кими парлајан кәнчлик һәртәрәфли һүчумлара мә'руз галыр. Рүстәм вә Сәријјә дә белә кәнчләрдәндир. Онлар тәк дејилләр: дәрдләринә шәрик олан Мәһәррәм кими зијалылар да вардыр. Көһнә дүнјанын типик нүмајәндәләри олан Һәмзә, Чимназ, Гурбан, ахунд вә с. типләр динә, шәриәтә дөвләтә архаланараг кәнчлијин һүгугуну тапдалајыр, һәр һансы бир јенилијин гаршысыны алмаг истәјирләр.

Кәнч драматургун бу реал һәјати фактлары тәсвириндәки тенденсијачылығы ачыг-ајдын көрүнмәкдәдир. Сәријјәнин наләләри, Мәһәррәмин заманәјә, көһнә-адәт ән'әнәләрә гаршы е'тиразларынын тә'сир гүввәсини артырмаг үчүн драматург ајры-ајры образларын ифадәсиндә лирик ше'рләрдән дә истифадә едир:

Ја рәб, ешиткилән бу јетимин нәвасыны,
Көр милләтин фәләкләрә чыхмыш сәдасыны!

Лакин бу сәдалар чох зәиф, дүшмән исә гүввәтлидир. Сәријјәнин севкилиси Рүстәм гүввәтли дүшмән гаршысында она мәсләһәт көрүр ки, јалварсын, бәлкә јазыглары кәлди. Беләликлә Рүстәмин дә ачизлији Сәријјәни чыхылмаз вәзијјәтә салыр. О, үмидини дин-шәриәтә бағлајырса да, бир нәтиҹә чыхмыр. Пула һәрис олан ахунд [illegible] разылығы олмадан онун кәбинини истәмәдијини адама кәсир. Белә һалда Рүстәм «чан алычы

чәллада» дөнмәк истәјир. Доғрудан да о, бир гәдәр активләшир вә мүгавимәт көстәрир. Јазычы арзу едир ки, азад мәһәббәт тәрәфдары олан кәнчләр өз арзуларына чатсынлар. Лакин о дөврдә бу мүмкүн дејилди. Гүввәтли дүшмәни мәғлуб етмәк үчүн чыхыш јолу тапа билмәјән драматург приставын ишә гарышмасы илә конфликти һәлл едир. Шүбһәсиз приставын ишә гарышмасы, мүгәссирләри һәбс едиб севкилиләри бир-биринә говушдурмасы әсәрин ана хәтти илә бағлы дејилдир. Мә'лумдур ки, о заманкы шәраитдә приставлардан белә бир «сәхавәти» көзләмәк мүмкүн дејилди. Одур ки, драматик еффект јаратмаг үчүн әсәрин финалында көстәрилән бу һадисәләри јазычынын башга чыхыш јолу тапа билмәмәсилә изаһ етмәк лазымдыр.

Драматург өз принсипинә садиг галараг, әсәрин сонунда да ше'рдән истифадә едәрәк: «пәнчеји-залимдән, еј рәббим, гуртар мәзлуму сән», дејир.

Ҹ. Ҹаббарлынын елә бу әсәри драматуркија саһәсинә исте'дадлы бир кәнчин кәлдијини билдирирди.

Сәријјәнин вәфалылығы, өлүм ајағында белә фикриндән дөнмәјәрәк өз севкисинә садиг галмасы ону Ҹ. Ҹаббарлынын илк мүсбәт образлар силсиләсинә дахил едир. О заманкы типик шәраитдә образы бундан фәал көстәрмәк Ҹ. Ҹаббарлыја көрә мүмкүн дә дејилди. М. Ф. Ахундов ән'әнәләринә садиг галан Ҹәфәр гадынларын белә бир мүсбәт нүмајәндәсини јаратмагла јанашы, буржуа чәмијјәтинин јетирдији гәддар гадын образлары да јаратмышдыр. Бу пјесдә Сәријјәнин анасы Чимназ, «Солғун чичәкләр»дә исә Күлписә белә сурәтләрдәндир.

«Сәријјә нә итдир ки, бир дә она мәсләһәтә кедәк. Мән разыјам, вәссалам!»—дејә өз гызыны гочу Гурбана әрә верән, онун көз јашларына, јалварышларына рәһм етмәјән Чимназ тамашачыларын нифрәтини газаныр.

Мәнфи типләри онларын өз һәрәкәтләри илә, данышыглары илә ифша едән Ҹәфәр, һәр шејдән әввәл, капитализм чәмијјәтиндә бунларын пул һәрислији, инсанијјәт һиссини итирмәк кими ејбәчәр сифәтләрини өн плана чәкмишдир. Јазычы буржуа мүлкәдар чәмијјәтиндә адам сајылан типләрин характер хүсусијјәтләрини гочу Гурбанын ашағыдакы сөзләриндә нә гәдәр реал вә инандырычы бир шәкилдә вермишдир. Гурбан өзүнү Сәријјәјә севдирмәк үчүн өјүнә-өјүнә дејир:

«— Ағлама, мәкәр Рүстәм мәндән артыг чаһылдыр? Елә оғланларын, далан башы, әллисини дөјәрәм. Пул истәсән — мәндә! Икидлик истәсән, — мәндә! Адам өлдүрмәк десән,—мәндә! Оғурлуг-доғурлуг десән,—мәндә! Даһа онун нәји мәндән јахшыдыр ки, бир беләаглајырсан?»

Јазычынын тәсвириндәки тенденсијачылыг, тәнгид објектиндәки конкретлик, күлүшүндәки мә'на ајдындыр. Кәнч драматург ичтимаи һәјатдакы нөгсанлара садәчә олараг күлмүр, онлары арадан галдырмаг үчүн јоллар ахтарыр. О, бу нөгсанлары төрәдән әсил сәбәбләрин буржуа-мүлкәдар һакимијјәтиндә олдуғуну о заман дәрк едә билмәсә дә, һәмин чәмијјәтин мөһкәм мүдафиә етдији мөвһумат, чәһаләт, наданлыг, авамлыг вә с. ичтимаи хәстәликләри вар күчү илә гамчылајыр.

Ч. Чаббарлынын «Вәфалы Сәријјә»дән сонра јаздығы икинчи драм әсәри «Солғун чичәкләр»дир. 1917-чи илдә гәләмә алынмыш бу пјеслә кәнч драматург һәм ичтимаи мәзмун, һәм дә бәдии чәһәтдән даһа гүввәтли бир әсәр јаратмышдыр. Бурада «Вәфалы Сәријјәдә»ки натамам вә схематик типләр, дил-үслуб хәталары, композисија бәситлији, мөвзу пәракәндәлији нисбәтән арадан галдырылмышдыр. Әсәр аилә мәишәт мәсәләләрилә алагәдар едилсә дә, дар чәрчивәдә мәһдудлашыб галмамыш, үмумиләшдирилмиш типләр бир ајна кими ичтимаи мүһитин ән јарамаз чәһәтләрини әкс етдирмишләр. Пјесдә буржуа-мүлкәдар чәмијјәтинин доғурдуғу фәлакәтләр о гәдәр тә'сирли бир гәләмлә тәсвир олунмушдур ки, она һәјәчансыз бахмаг гејри-мүмкүндүр. Бурада драматургун тенденсијачылығы даһа ајдын шәкилдә көрүнмәкдәдир. О, азад севки һиссләрини боған, мә'сум кәнчлији фачиәли учурумлара сүрүкләјән, мүсбәтнијјәтли, сәмими вә садә адамлары дашгәлбли, инсанијјәт һиссини итирмиш гәддарлара чевирән пул һакимијјәтини, варланма мејлини башлыча тәнгид һәдәфи кими әсәрин әсас сүжет хәттинә дахил етмишдир.

Әсәрин гәһрәманларындан Бәһрам Сараны јүксәк бир мәһәббәтлә севир. Бу гаршылыглы мәһәббәт о дөвр үчүн гибтә едиләчәк гәдәр сәмимидир. Лакин Күлнисәнин өз гызы Пәрини Бәһрама вермәк истәмәси бу сәмими мәһәббәти алт-үст едир. Чүнки Сара јохсул, Пәри исә

варлыдыр. Бәһрам Пәринин чиркинлијинә, она гаршы өзүндә мәһәббәт һиссинин ојанмамасына бахмајараг, варланмаг, милјонлар ичәрисиндә үзмәк хатиринә Күлнисәнин тәклифинә разы олур. Онда бу һисси доғуран нәдир? Бу суалын чавабы јазычы үчүн ајдындыр: пул һакимијјәти вә капиталист мүһити! Бу мүһит Бәһрам кими кәнчләрдә белә бир фикир доғурмушдур ки, әсил бәхтијарлыг милјонлардадыр. Бу милјонлар көзәллији, севкини, сәмими мәһәббәти белә унутдурур.

Лакин јазычы буржуа-мүлкәдар чәмијјәтинин доғурдуғу бу һиссләрин садәчә тәсвирчиси олараг галмыр. Чәрәјан едән драматик һадисәләрлә јазычы милјонлар ешгилә јанлыш јола дүшмүш Бәһрамын агибәтини охучу вә тамашачыларына көстәрир; белә типләр гызыл тештә ган гусан адамлара бәнзәјир. Бәһрам фәлакәтли јоллара дүшдүјүнү сонрадан дәрк едиб өзүнү, «гијмәтсиз пуллара ешгини, мәһәббәтини сатан бир чани» адландырыр. Доғрудан да дүшдүјү јол Бәһрамы чанијә чевирир. О, Саранын өлүмүнә сәбәб олдугдан сонра тамамилә ајылса да, сонракы пешиманчылыг фајда вермир, Бәһрам јени бир чинајәтә әл атыр, Пәрини дә боғуб өлдүрүр.

Јазычы бир тәрәфдән Бәһрама нифрәт һисси ојатса да, дикәр тәрәфдән зәманәни—капиталист дүнјасыны, Бәһрамда мәнфи һиссләр доғуран ичтимаи һәјаты тәнгид едир. Мәһз буна көрә Бәһрамын да фачиәси охучу вә тамашачылары дүшүндүрүр.

Ч. Чаббарлы халг ичәрисиндән чыхмыш садә, јохсул адамлара бөјүк бир мәһәббәт һисси илә јанашыр. Әсәрдәки Әбдүл образы белә бир мәһәббәтин характерик нүмунәсидир. О, кимсәсиз Саранын дәрдләринә үрәкдән шәрик олан, имканы дахилиндә она һәртәрәфли јардым едән јеганә инсандыр. Әбдүлүн зәманәјә, әдаләтсиз һәрәкәтләрә гаршы чеврилмиш сөзләриндә дәрин ичтимаи бир мә'на вардыр.

Бунунла бирликдә нә Әбдүл, нә дә драматургун дикәр мүсбәт гәһрәманлары ичтимаи јаралары сағалтмаг игтидарына малик дејилләр. Әслинә галса Ч. Чаббарлынын өзү дә бу јаралары сағалтмағын әсил јолларыны һәләлик јахшы билмир. Мәһз буна көрә дә онун мүсбәт сурәтләри әсасән өз ачизликләри үзүндән мәһвә мәһкум олурлар. Лакин бу чисмани мәғлубијјәтдә мә'нәви бир галибијјәт дә вардыр. Чүнки онлар өз һагг

сәсләрини учалдырлар. Пјесин бу хәтти охучу вә тамашачылара дәрин тә'сир едир, онлар тапдаланан һагга биканә гала билмирләр.

«Солғун чичәкләр» јахын кечмишимизин ән кәдәрли сәһнәләрини габарыг шәкилдә көстәрән гүввәтли бир фачиәдир. Драматургун реалист гәләми өз дөврү үчүн ән характер һадисәләри, сөзүн һәгиги мә'насында, инандырычылыгла тәсвир едә билмишдир. Ч. Чаббарлынын илк драм әсәрләри ичәрисиндә нәзәри чәлб едән бу пјес бу күн дә сәһнәмиздә мүвәффәгијјәтлә нүмајиш етдирилмәкдәдир.

«Солғун чичәкләр»лә бир сырада Ч. Чаббарлы илк тарихи драмы олан «Нәсрәддин шаһ» пјеси үзәриндә ишләсә дә, ону битирмәдән, романтик пјесләрини тамамлајыб сәһнәјә верир. Әслиндә реалист бир јазычы олан кәнч драматургун романтик әсәрләр јазмасы, тәбии ки, ахынла, хүсусән мүсават заманы көстәрилән зоракылыгларла бағлы олмушдур, десәк сәһв етмәрик.

Бу дөврдә о «Бакы мүһарибәси», «Әдрнәнин фәтһи», «Траблис мүһарибәси јахуд Улдуз» кими пјесләр јазыр ки, бунлар өз үслуб хүсусијјәтләри вә идеја истигамәтләри илә Ч. Чаббарлынын нә әввәлки, нә дә сонракы әсәрләринә гәтијјән бәнзәмир. Чүнки, бунларда дил гәлиз, үслуб мүрәккәб, метод романтик, идеја пантүркистдир. Илк драмларында бу хүсусијјәтләри көрмәдијимиздән вә сонракы әсәрләриндә бунларда ирәли сүрүлән гајәләри драматургун өзү чидди тәнгид атәшинә тутдуғундан, Чәфәр јарадычылығында онлары өтәри бир һадисә һесаб етмәк олар.

Азәрбајчан шәраитиндә, пролетариатын һакимијјәт уғрунда гәти мүбаризәләрә киришдији бир дөврдә буржуазијанын маскаланмағы узун мүддәт давам едә билмәди вә едә дә билмәзди. «Јашасын милләт, јашасын вәтән» дејә бар-бар бағыран, һәгигәтдә исә милләти харичи империалистләрин гулу, вәтәнини јаделлиләрин тапдағына чевирән мүсаватчыларын вә бүтүн буржуа милләтчиләрин ич үзү тез бир заманда болшевик мәтбуаты вә тәблиғаты нәтичәсиндә ифша едилди. Вахты илә буржуа милләтчиләринин тәблиғатына алданан адамлар онларын һәгиги сималарыны көрүб үз дөндәрдиләр. Белә бир вәзијјәти көрән Ч. Чаббарлы да јанлыш

јола дүшдүјүнү тезликлә дәрк едәрәк, бу нөгсаны арадан галдырмаға чалышыр.

Ч. Чаббарлы јарадычылығынын биринчи дөврүндә бу романтик пјесләриндән сонра диггәти чәлб едән ики әсәр дә јазмышдыр ки, бунлардан бири «Нәсрәддин шаһ» дикәри исә «Ајдын»дыр.

Әсасән мүасир мөвзулар мүәллифи олан Ч. Чаббарлынын тарихи мөвзуја мүрачиәт етмәси, әлбәттә, марағлыдыр. Бунун сәбәбини драматургун мүасир мәсәләләрдән узаглашмасы кими гијмәтләндирмәк олмаз. Чүнки һәмин тарихи мөвзуда ирәли сүрүлән фикирләрдә мүасир охучу вә тамашачылара ибрәт дәрси верә биләчәк чох шеј вардыр. Дикәр тәрәфдән буржуа романтикләринин тамамилә зиддинә олараг, кәнч драматургу тарихи идеализә, һәјатын инкишаф чәрхини кери дөндәрмәк, мүртәче фикирләр ирәли сүрмәк дејил, синфи мүбаризә марагландырыр. Тарихи һәгигәтләри мүмкүн гәдәр реалист планда вермәјә чалышан Ч. Чаббарлы һәјати фактларын чохундан мүасир мәгсәдләр үчүн истифадә етмәјә чалышмышдыр. Бу чәһәт онун совет дөврүндә јаздығы «Од кәлини» вә «1905-чи илдә» пјесләриндә олдуғу кими габарыг бир шәкилдә нәзәрә чарпмаса да, халг мәнафеји илә бағлы олан сәһнәләрдә ачыг-ајдын көрүнмәкдәдир.

Дикәр пјесләриндә олдуғу кими бу тарихи әсәриндә дә әсас драматик конфликт јениликлә көһнәлијин мүгајисәсиндән ибарәтдир. Ч. Чаббарлы көстәрир ки, феодал-патриархал һәјатда, буржуа-мүлкәдар ағалыг дөврүндә јенилијин габағына нә гәдәр бөјүк маниәләр чыхса да, о, инамла ирәлиләјир, зәиф вә ја гүввәтли шәкилдә мүбаризә апарыр, мүгавимәт көстәрир, мәғлуб олдугда белә өз һагг ишинин кәләчәк гәләбәсинә там әмнијјәт һиссилә мәғлуб олур. «Нәсрәддин шаһ» драмында да вәзијјәт беләдир. Илләр, әсрләр боју халгы өз деспот зүлмү алтында әзән Иран шаһларынын ағласығмаз истисмарына гаршы халгын габагчыл нүмајәндәләриндә синфи мүбаризә һисси чанланмышдыр.

Он доггузунчу әсрин икинчи јарысында Русија вә Авропа өлкәләринин чохунда демократик мејилләр, азадлыг һәрәкаты, зүлм вә истисмара гаршы мүбаризә күчләндији һалда Шәрг өлкәләриндә, о чүмләдән дә Иранда

көһнәлик өз гүввәсиндә галырды. Бу көһнәлији дағытмаг, мәмләкәтә јени һава кәтирмәк истәјән демократик көрүшлү адамлар да вар иди. Бунлар азадлыға садәчә олараг хәјал бәсләмир, онун әлдә едилмәси уғрунда мүбаризәјә, һәм дә өлүм-дирим мүбаризәсинә кириширләр. Кәнч драматургун нәзәри чәлб едән «Кәшф»ләриндән бири ичтимаи һәјатдакы бу типик јениликләри көрә билмәси вә онларын кәләчәјинә инанмасыдыр. Мәһз буна көрә дә о өз мүсбәт гәһрәманларыны даһа чошгун бир илһамла севир, охучу вә тамашачыларыны да онларын талеји илә марагланмаға сөвг едә билир. Әввәлки драмларындакы мүсбәт гәһрәманлардан фәргли олараг бу әсәрдәки мүсбәт сурәтләр садәчә олараг үрәк јандырычы шикајәтләр етмир, јалварыб сызылдамыр, өз талејләриндән күсмүрләр; нифрәт едир, кин бәсләјир, интигам алмаг истәјир вә һәтта мүтәшәккил мүбаризәјә дә галхырлар. Лакин бүтүн бунлара бахмајараг, јазычынын реалист гәләми өз гәһрәманларынын о дөврдәки мәһдудијјәтлә әлагәдар олан нөгсан чәһәтләрини дә көстәрмишдир.

Ч. Чаббарлы Иран зәһмәткешләринин ағыр вәзијјәтилә әлагәдар олан мүбаризәләрдән бәһс едәркән, бу һадисәләрин сарајдакы ачыгфикирли адамлара, инсанијјәт һиссини итирмәмиш олан бә'зи мә'мурлара тә'сир етдијини дә көстәрмишдир. О, тарихи фактларын әсасында исбат етмәјә чалышмышдыр ки, шаһ сарајы дахилдән дә сарсылмаға башламышдыр. Сәдрә'зәм Мирзә Тағы хан халгын ағыр вәзијјәтинә ачыг нәзәрлә бахыр, онун сијаси-ичтимаи һәјатында бөјүк реформалар јаратмаг истәјир, мәмләкәтин вә халгын вәзијјәти һаггында дејир.

«—Бәлалы Иран, фәләкзадә Иран чамааты! Нә вахта кими сиз залымлар әлиндә әзиләчәксиниз?! Бичарә Иран чамааты, гарәт олунан сиз, талан олунан сиз, намусларына тәчавүз олунан сиз... Мән мәмләкәтдә сәдр'әзәм олдуғум үчүн сизин һалыныза јанырам, сизин һалынызы јүнкүлләшдирмәјә сә'ј едирәм. Амма әфсуз, сә'јләрим бифаидә... Бәли, Иранда ханлыг вар икән, Иран дирилмәз!»

Бүтүн бу кими чыхышларына бахмајараг, Мирзә Тағы хан ардычыл ингилабчы дејилдир. О, шаһа гаршы мүтәшәккил мүбаризә тәшкил етмир, ону бир нөв «инсафа» чағырыр. Беләликлә Мирзә Тағы вә шаһдан үмид

көзләјән дикәр шәхсләр јухарыдан ислаһат тәрәфдарлары кими нәзәри чәлб едирләр. Бунунла belә бу «јухарыдан ислаһат» тәрәфдарларынын халг вә вәтәнин ачыначаг һалыны тәсдиг етмәләри зүлм вә истисмарын дәрәчәсини баша дүшмәк үчүн чох характердир.

Пјесдә халг һәрәкатыны тәмсил едән, халг ингилабынын тәрәфдары олан фәдаиләрә мүәјјән јер верилмишдир. Јазычы чох дүзкүн олараг, онларын да тарихән мәһдуд чәһәтләрини, террорчулуға мејл етмәләрини көстәрмәкдән чәкинмәмишдир.

Мүтләгијјәтә гаршы мүбаризә апаранлар өз синфи мәнсубијјәтләри, шәхси кејфијјәтләри вә гајәләри е'тибары илә мүхтәлифдирләр. Бунларын ичәрисиндә Мирзә Рза вә онун гардашы оғлу Фәрһад даһа чох нәзәри чәлб едир. Мирзә Рза синфи мәнсубијјәти е'тибары илә јохсул олмаса да, ичтимаи көрүшләри илә демократик бир адамдыр. О, сөздә дејил, ишдә ислаһат тәрәфдарыдыр. Башгаларына нүмунә олсун дејә өз маликанәсиндә бә'зи јениликләр јарадан, торпагларыны кәндлиләрә пајлајан, мәмләкәтин абадлығы үчүн бөјүк јениликләр јаратмаг истәјән Мирзә Рзаны мүртәче ханларын көрән көзү јохдур. Башда сарај адамлары олмагла бу мүртәчеләрин гүввәси бөјүкдүр. Онлар јениликдән горхур, бунун кәләчәк гәләбәсиндә өз өлүмләрини көрүрләр. Драматургун мәнфи типләри вә онларын мәнсуб олдуглары чәбһәни гүввәтли көстәрмәси драм әсәриндәки конфликти кәркинләшдирдији кими, мүсбәт чәбһә вә онун ајры-ајры нүмајәндәләрини дә хејли чанландырмышдыр. Чүнки онлар асан мүгавимәт јолу илә бөјүк мәһрумијјәтләр, ағыр иткиләр, мә'нәви әзаблар һесабына өз мүбаризәләрини давам етдирмәли олурлар. Мүсбәт гәһрәманларын шәхси мәһрумијјәтләри онлары үмумхалг мәнафејиндән узаглашдырмыр. Јә'ни онлар белә һалларда да тәкчә шәхси интигам алмаг үчүн дејил, халг вә вәтәнин азадлығы наминә мүбаризәјә кедирләр. Һәр ики һисс шәхси интигам вә халг интигамы һисси бунларда бирләшир. Мисал үчүн әсәрин ахырынчы шәклиндә шаһы вә Рәһим ханы өлдүрмәк үчүн «ингилаб комитәси тәрәфиндән» көндәрилән Мирзә Рза һәр ики һисси ифадә едәрәк дејир:

«Сән балаларымы һәва вә һәвәс үчүн өлдүрмәк истәдијин һалда, мән сәни Вәтән вә милләт, һүрријјәт вә әдаләт наминә гәтл етдим! Кимдир адил, кимдир гатил?

Күлүмсәјиниз еј Иран мәзлумлары, күлүмсәјиниз! Еј накам балаларым, будур сизә вә'дә етдијим чәза! Залими өлдүрдүм, инди кама јетишдим!»

Әсасән сијаси-ичтимаи мәсәләләрә тохунан белә бир тарихи драма севки, мәһәббәт хәттинин дахил едилмәси дә тәсадүфи дејилдир. Бу, әлбәттә, драматик еффект дејилдир. Бу, шаһ вә онун сарајынын мә'нәви позғунлуғуну көстәрмәк үчүн драматург тәрәфиндән мәһарәтлә истифадә едилмиш бир пријомдур.

Шикајәтчиләрин әризәләринә бахмајан, халгы сон гәпијинәдәк сојан, јохсул Иран кәндлиләринин бир парча чөрәк пулу газанмаг үчүн дидәркин дүшмәләринә сәбәб олан шаһ вә онун әлалтылары кефлә, ишрәтлә мәшғул олур, халгын габагчыл нүмајәндәләрини мә'нәви чәһәтдән сарсытмаг үчүн онларын намусларына белә әл атырлар. Будур, Мирзә Рза вә Фәрһада мә'нәви зәрбә вурмаг мәгсәдилә гәддар Рәһим хан биринчинин гызы, икинчинин нишанлысы олан Ситарәни зорла шаһын һәрәмханасына апартдырыр. Бу хәбәр аиләни тәшвишә салыр; гызын гардашы Надир өз бачысынын намусуну горумаг истәдији үчүн өлдүрүлүр, Мирзә Рза һәбсә алыныр. Доғма вәтәниндә бөјүк јениликләр јаратмаг мәгсәдилә тәһсилдән гајыдан Фәрһад исә белә фачиәләрә дөзмәјиб мүгавимәт көстәрдикдә ону да јаралајырлар.

Күнләр кечдикчә бу аиләдики интигам һисси даһа да чошур, о халг гәзәби илә бирләшир. Бу мә'нада фәдаиләр тәшкилатына, өзүнүн дедији кими «Ингилаби комитәјә» дахил оларкән, Мирзә Рзанын интигам, нифрәт, кин вә гәзәблә долу ашағыдакы сәмими сөзләри мә'налыдыр:

«— Сиз зүлмә гаршы мүбаризсиниз, мән зүлм илә вурушурам! Сиз әдаләт тәрәфдарысыныз, мән әдаләт арајырам! Сиз мәзлумлара көмәк етмәк истәјирсиниз, мән мәзлумам! Сиз залимләрә чәза вермәк истәјирсиниз, мән онлардан интигам алмаг истәјирәм!»

Беләликлә тәшкилата дахил оларкән, белә бир гајә илә анд ичән Мирзә Рза дедикләрини чәсарәтлә јеринә јетирир.

Шаһы мәһв едән Мирзә Рза сарајда һәбс олунур. Онун агибәти илә тамашачылары таныш етмәк үчүн јазычы белә бир финал вермишдир: «Лампалар сөнүр, архадан икинчи пәрдә галхыр, Мирзә Рза асылмыш,

Фәрһад, Ситарә, Мәмиш вә Күлзар сон дәфә кизли тә'зим едирләр. Фәрһад: «Узаглара, һүдуд харичинә доғру, кедәк!» дејир вә кедирләр.

Көрүндүјү кими Ч. Чаббарлы бундан әввәлки әсәрләринә нисбәтән даһа бөјүк мәсәләләрә тохунмуш, дил, услуб вә драматик чәһәтдән дә нисбәтән долғун әсәр јаратмышдыр. Бу әсәр кәнч мүәллифин кәләчәкдә даһа мәзмунлу вә бәдии әсәрләр јазачағына үмид верирди. Бундан сонра гәләмә алдығы «Ајдын» пјеси бу үмиди доғрултду.

«Ајдын» 1919-чу илдә мүсават һакимијјәти дөврүндә јазылса да, о заманлар сәһнәдә ојнанылмамышдыр. Мүәллиф Азәрбајчанда Совет һакимијјәти гурулдугдан сонра пјесин үзәриндә ишләмиш, ингилабын илк илләриндә «Огтај Елоғлу» илә бирликдә бу әсәр дә Бакы вә рајон театрларында мүвәффәгијјәтлә нүмајиш етдирилмишдир. Совет тамашачыларынын бу әсәри бөјүк мараглә динләдикләрини көстәрән мәгалә вә ресензија чохдур. Бунун сәбәби нә иди? Һәр шејдән әввәл, драмын һәјат һәгигәтини сәнәт дили илә нәгл етмәси иди. Тамашачылар бу әсәрдә јахын кечмишдә ја өзләринин, јахуд өз ата-аналарынын вә јахын гонум-гоншуларынын башына кәлән мүсибәтләри там реаллығы илә көрүр, Ч. Чаббарлынын буржуа гурулушуна гаршы дәрин нифрәтинә үрәкдән шәрик олурдулар.

«Ајдын» дәбдәбәли бир дилдә, романтик үслубда јазылса да, пјесин мәркәзиндә дуран әсас һадисәләр вә типләр реал иди. Романтик хәјал бу реал һәгигәти нә гәдәр јүксәклијә галдырса да, реал базадан, јердән үзә билмәмишдир. Беләликлә, Ч. Чаббарлы бу әсәриндә дә өз реалист ән'әнәләринә, әсасән, садиг галмыш, гуртулуш јолу ахтармыш, ону тапа билмәсә дә, тапылмасынын лазым олдуғу һагда тәсәввүр доғурмушдур.

Бу әсәр өз идеја истигамәти вә тәнгид һәдәфи нөгтеји-нәзәриндән мүәллифин әввәлки реалистик драм әсәрләрилә мүәјјән дәрәчәдә әлагәдар иди. Санки бундан әввәлки драм әсәрләриндә буржуа мүлкәдар гурулушунун чиркинлик вә рәзаләтләрини кифајәт гәдәр көрә билмәјән јазычы даһа чанлы, даһа реал вә даһа тә'сирли фактлар тапмыш, бунлары даһа һәрарәтли бир гәләм-

лə кениш охучу күтлəлəринə билдирмəји өз вəтəндашлыг борчу һесаб етмишдир. Бир сыра ше'р, һекајə вə пјеслəриндə олдуғу кими «Ајдын» əсəриндə дə драматургун əсас тəнгид һəдəфи пул дүнјасы вə бу дүнјада саһибкарларын төрəтдиклəри фəлакəтлəрдир.

XX əсрин əввəллəриндə нефт сəнајесинин сүр'əтлə инкишафы нəтичəсиндə һəдсиз дөвлəтə малик олан вə һарынлашан Бакы буржуазијасынын типик-үмумилəшмиш нүмајəндəсини əдиб тəсадүфи олараг Дөвлəтбəј адландырмамышдыр. Дөвлəт пəрдəси алтында бу истисмарчылар өз ејиблəрини кизлəтмəјə чалышсалар да, Ч. Чаббарлынын һəр чүр пəрдəни əритмəјə гадир олан гүввəтли тенденсијачылығы онларын əсил сималарыны парлаг бир ајна кими, һəм дə микроскоп шүшəсинин алтында бөјүдүлəн мүзүр һəшəрат шəклиндə көстəрир, хошбəхт јашајыш үчүн чəмијјəтə зијан вуран бу үнсүрлəрин мəһв едилмəсинин лүзумијјəти һаггында охучу вə тамашачыларда инам доғурур. «Тəсадүфи зəнкинликдəн гудуран Балахан», «сəрвəт ичəрисиндə бөјүмүш Новрузбəј», башгаларынын фəлакəти үзəриндə өзүнə сəадəт сарајы гуран Дөвлəтбəјлəрин пул, сəрвəт вə дөвлəт нəтичəсиндə инсанлыг һисслəриндəн мəһрум олдуглары нə гəдəр реал бир шəкилдə көстəрилмишдир.

Ч. Чаббарлы буржуа-мүлкəдар гурулушунун доғурдуғу фəлакəтлəри илк əсəрлəриндə олдуғу кими, бурада да садəчə аилə-маишəтдə тəсвир етмишдир. Бунунла бирликдə о, ичтимаи һəјат сəһнəсиндəн дə типик мəсəлəлəр сечмишдир. Дөвлəтбəј бир тəрəфдəн Ајдынын сəмими аилəсини дағыдырса, дикəр тəрəфдəн дə өз заводунда ишлəјəн фəһлəлəри һəдсиз дəрəчəдə истисмар едир. Јазычы фəһлəлəрин ачыначаглы вəзијјəтлəрини типик шəкилдə көстəрсə дə, сијаси дүнјакөрүшүнүн мəһдудлуғу үзүндəн, онларын буржуазијаја гаршы тарихи мүбаризəлəрини, бу мүбаризəлəрə рəһбəрлик едəн партија тəшкилатынын ишини долғун верə билмəмишдир. Əсəрдəки һадисəлəр XX əсрин илк он илиндəки һадисəлəри хатырлатса да, бу дөврдə ингилаби мүбаризəлəр мəктəби кечмиш Бакы пролетариатынын мүтəшəккил чыхышындан, чаризми вə јерли буржуазијаны сарсыдан əзəмəтли мүбаризəлəриндəн характер бир епизод белə јохдур. Истəр капитализмə гаршы нифрəт һисси, истəрсə дə кəлəчəк һаггындакы бөјүк арзу вə дујғулар əсəрин гəһрəманы Ајдынын бə'зəн мүчəррəд, бə'зəн анархист, бə'зəн дə демократик көрүшлəри илə əлагəдар едилмишдир. Ајдынын ашағыдакы фикрини шəрһ едəк:

«Һəјата јанашынча ичиндəки тəзадлары, биринин варлы, биринин јохсул, киминин һаким, киминин мəһкум олдуғуну көрүнчə бу арзу дəјишиб, бир фикрə чеврилди: бүтүн јашајышда бир ингилаб јаратмаг!»

Көрүндүјү кими Ајдын јашајышда ингилаб јаратмаг истəјир. Лакин бу ингилабы ким јарадачаг, нəтичəси нə олачаг? — Бу конкрет суалларын чавабыны Ајдын верə билмир. Мəһз буна көрə дə мүчəррəдлик һəм əсəрдə, һəм дə Ајдынын дилилə дејилмиш идејаларда өзүнү көстəрир. Бə'зəн Ајдын реал вə һəјати фикирлəрлə дə чыхыш едир, мүбаризəјə, үсјана, азад дүнја уғрунда мүбаризəјə дə чағырыр.

«Мəн елə бир дүнја истəјирəм ки, орада миллəтлəр азад, фəрдлəр азад, зəһмəт азад, вичдан азад, һəрəкəт азад, бүтүн варлыг азад, истила зəнчири јох, шə'шəə, дəбдəбə јох, фəрман јох, һəр кəс өз зəһмəтинин, өз арзусунун гулудур».

Əлбəттə, бу арзулар бөјүк, мүсбəт вə һəјатидир. Капитализмə гаршы мүбаризə апаран Бакы пролетариаты да белə мəгсəдлəр ирəли сүрүрдү. Лакин Ч. Чаббарлынын гəһрəманы һəмин пролетариатла бир заводда ишлəсə дə, онун мүбаризəсиндəн чох-чох узагдадыр. Мəһз буна көрə дə, бу мүсбəт гəһрəманын арзулары бир фəрдин арзусу олараг галыр, онун мүбаризəси зəминəсиз, бир анархистин мүбаризəсинə бəнзəјир. О, аилə һəјатындакы фачиəдəн нəтичəлəр чыхартдыгча, һəтта бəдбинлəшир, конкрет шəкилдə буржуазијаја дејил, мүчəррəд шəкилдə каината, ганунлара гаршы үсјан едир. Һəтта Ајдынын аилə фəлакəтинə баис олмуш Дөвлəтбəјə гаршы фəһлəлəрин апардығы мүбаризəјə дə гошулмаг истəмир.

Капитализмə гаршы фəһлəлəрин мүбаризəсини тəсвир едəн јазычы өз драмларында биринчи дəфə дөврүн əн мүһүм мəсəлəсинə тохундуғундан бунун хүсуси əһəмијјəти вардыр. Лакин, јери кəлмишкəн гејд етмəлијик ки, бу мүбаризə XX əсрин əввəллəриндə вə ја мүсават вахты Бакы пролетариатынын буржуазијаја гаршы апардығы тарихи мүбаризəлəрə нисбəтəн чох сөнүк вə зəифдир. Бурада сијаси мүбаризə дејил, игтисади мүбаризəдəн бəһс олунур. Ч. Чаббарлынын тəсвиринə көрə, фəһлəлəр ичəрисиндə «сəрттəбиəтли, мəтинирадəли»

Пиргулу белә, фәһлә синфинин типик нүмајәндәси дејилдир. Доғрудур, Пиргулу «бу әзаб ичиндә һәр күн бир гәдәр өлмәкдәнсә, бирдәфәлик өлмәк јахшыдыр»—дејә фәһләләри һәјата топланмаға чағырыр; ишдән говулан јолдашлары ишә көтүрүлмәјинчә «биз ишләмәјәчәјик» дејир, лакин истәр онун, истәрсә дә башга фәһләләрин бу һәрәкәтләри Дөвләт бәјләри сарсыда билмир, әксинә, Дөвләтбәј фәһләләрин көндәрмиш олдуглары нүмајәндәнин игтисади тәләбләрини белә, јеринә јетирмәјәрәк, «завода кәлиб һесабынызы алын!»—дејә онлары ишдән чыхартмаг истәјир.

Ҹ. Ҹаббарлынын о заман фәһлә һәрәкатыны белә зәиф көстәрмәси онун ингилаби һәрәкаты јахшы билмәмәси вә сијаси дүнјакөрүшүнүн дарлығы илә изаһ олуна биләр. Бу сијаси һадисәләр фонунда олан гәһрәманы Ајдынын тутдуғу ҹәбһә даһа тәәҹҹүблүдүр. Тә'тил етмиш фәһләләр дөјүлән јолдашларыны мүдафиә мәгсәдилә Дөвләтбәј вә онун кешикчиси гочу Гурбанын үстүнә атылдыгда, Ајдын онлара мүгавимәт көстәрир. Сурхај Дөвләтбәјин заводуну јандырмаг истәдикдә, Ајдын она мане олур. Чүнки, о артыг конкрет шәкилдә капитализм дүнјасы илә мүбаризәни дејил, јухарыда гејд етдијимиз кими «бүтүн бәшәријјәтә, каината, күнәшә, улдузлара», мә'нәви жандарм адландырдығы аллаһа гаршы үсјан фәлсәфәсини ирәли сүрүр.

Ҹ. Ҹаббарлынын бурадакы мәһдуд көрүшләринә бахмајараг, «Ајдын» әсәри онун илк дөвр јарадыҹылығында ирәлијә доғру бөјүк бир аддым сајылмалыдыр. Әсәрдә нәзәри ҹәлб едән ән мүһүм мәсәлә буржуазијанын шиддәтли сурәтдә ифша едилмәсидир. Илк драм әсәрләриндә көрдүјүмүз схематик, бәсит, натамам буржуа типләриндән фәргли олараг бурада ҹанлы буржуа образлары јарадылмыш, фәрди хүсусијјәтләрә малик олан реал, һәјати типләр верилмишдир. Мәһз буна көрә дә ејни синфин нүмајәндәләри олан Дөвләтбәј, Новрузбәј вә Балаханлар бир тип кими бир-биринә бәнзәмирләр. Јазычы бунларын һәр биринин симасында Бакы буржуазијасынын характер ҹизкиләрини јарада билмишдир.

Ҹ. Ҹаббарлы Дөвләтбәј симасында буржуазијаны даһа кәскин бир гәләмлә ифша етмишдир. Ајда ики јүз мин манат кәлири илә фәхр едән бу алчагтәбиәтли буржуаны јазычы әввәлҹә бизә бир әхлагсыз кими таныдыр.

Дөвләтбәј бир һөрүмчәк кими намуслу, виҹданлы, мә'сум Күлтәкини өз торуна салыр, сонра исә өзү кими башга дүшкүн капиталистләрин јанында Күлтәкини әлә кечирмәси илә һәјасызчасына фәхр едир. Һәтта бу ијрәнҹ мәгсәдини һәјата кечирмәк үчүн мәрҹләшдијини дә утанмадан Күлтәкинин өзүнә сөјләјир. Беләликлә, биз онун әхлагсызлығы, әјјашлығы, даһа сонра зүлмү вә с. мурдар сифәтләри илә таныш олуруг вә кетдикҹә она даһа чох нифрәт едирик. Лакин Ҹ. Ҹаббарлы гызыл дүнјасынын төрәтдији рәзаләтләри сајмагла галмыр. Онун гәһрәманы «Мән бир һәгигәтәм, мән бир һеч дејиләм!»—дејә вар-дөвләт саһибләринә, буржуазијаја гаршы чыхыр, «Әдаләт диваны» ахтарыр. Анҹаг, гызыл дүнјасы, сәрвәт саһибләри онун көјләрә учмаг истәјән ганадларыны елә сындырырлар ки, ахырда о да зәһәр ичиб өлән Күлтәкинлә бирликдә мәһв олур.

Драматургун бир чох дикәр драмларында олдуғу кими, бурада да мүсбәт—баш гәһрәман мәғлуб олур, онун кәдәрли, фаҹиәли агибәти охуҹу вә тамашачылары дүшүндүрүр. Лакин бу ҹисмани мәғлубијјәт һеч дә охуҹулары аҹизлијә, үмидсизлијә вә бәдбинлијә сөвг етмир, әксинә онларда бу фаҹиәјә сәбәб оланлара гаршы кин, нифрәт, гәзәб һисси доғурур. Чүнки ајдынлар өз заманәләринин бүтүн чиркинликләрини парлаг бир ајна кими әкс етдирмәклә, «алтун дүнјасы»нда пул һакимијјәтинин рәзаләтләрини там чылпаглығы илә көстәрмишләр. Онлар һәгигәт олдугларыны нүмајиш етдирмәклә гәләбә чалмыш, мә'нәви ҹәһәтдән галиб көрүнән бу гәһрәманларын фаҹиәли өлүмү исә онлара гаршы һүсн-рәғбәтин даһа да артмасына сәбәб олмушдур.

«Ајдын» әсәринин мүвәффәгијјәти, иҹтимаи һадисәләрин лазыми бәдии формада ифадә етмәсиндәдир. Әсәрин дили тәмтәраглы, тәнтәнәли, романтик үслубда олса да, ајдын вә мә'налыдыр. Јазычы типләрә көрә ону дәјишдирмәклә реалист драматуркија ән'әнәләринә риајәт етмәјә чалышыр. Бөјүкханымла Күлтәкин, Ајдынла Пиргулу, Дөвләтбәјлә Сурхај образларынын дилләри арасындакы фәргләр нә гәдәр габарыг бир шәкилдә верилмишдир! Әсәрдәки диалог вә монологларда јығҹамлыг вә гүввәтли бир драматизм вардыр; ејни дәрәҹәдә дә конфликт гүввәтлидир. Драматургун гәһрәманы асфалт-

лы јолларла ирәлиләмир. Онун гаршысына бир-бириндән бөјүк, мүрәккәб вә арадан галдырылмасы үчүн кәркин мүбаризәләр тәләб едән чәтинликләр чыхыр; һәм аилә-мәишәтдә, һәм дә ичтимаи һәјатдакы бу чәтинликләр бири дикәрини тә'гиб етдикчә пәрдәләр арасындакы интизарлар да артыр, гәһрәманларын талеји, һадисәләрин нәтичәсини көрмәјә дәрин бир мараг ојаныр. Беләликлә Ч. Чаббарлы өз тамашачыларыны пјесин сонунадәк кәркин бир вәзијјәтдә сахламаға мүвәффәг олур. Мәсәлән, Ајдынын Күлтәкини Дөвләтбәјин голлары арасында көрмәси, бәјләрин кеф мәчлисиндә онларын үз-үзә кәлмәләри, фәһләләрин тә'тилә башламалары вә с. бу кими сәһнәләрин нә илә гуртарачағы, әлбәттә, охучу вә тамашачыларда бөјүк мараг вә интизар доғурур.

Башга драмларында олдуғу кими бу әсәриндә дә Ч. Чаббарлы тә'сир гүввәсини артырмаг үчүн лирик сәһнәләрдән мәһарәтлә истифадә етмишдир. Гијаби бир сәсин јаныглы маһны охумасы, һәзин бир тар сәсинин ешидилмәси, дәрин психоложи һалларын тәсвири, һүзн, кәдәр вә риггәт доғуран диалогларын верилмәси тәсадүфи дејилдир. Атәшин сөзләрилә бүтүн каинатда бир ингилаб јаратмаг истәјән, бир зәрбә илә дағытмаг истәдији машынын һәр парчасындан «алтун дәнизләринә көрпү» салмаг гүдрәтини өзүндә һисс едән Ајдынын сон пәрдәдә зәһәр ичмиш Күлтәкин гаршысындакы пәрәстишкарана сөзләри бир-бириндән нә гәдәр фәрглидир!

Бүтүн бу дедикләримизи нәзәрә алдыгда Ч. Чаббарлынын сәнәткар-драматург кими хејли инкишаф етдијинә гәтијјән шүбһә галмыр. Бу мә'нада «Ајдын» әдибин биринчи дөвр јарадычылығына јекун вурур. Сијаси-фикри, һабелә бәдии-сәнәткарлыг чәһәтдән онун јени бир јарадычылыг дөврүнә дахил олмасы бу әсәриндә ајдын нәзәрә чарпмагдадыр. Дөврүн сијаси-ичтимаи һадисәләри дә исте'дадлы јазычыны даһа јүксәк әмәлләр уғрунда мүбаризәјә руһландырырды. Бу елә бир дөвр иди ки, буржуа-мүлкәдар гурулушу әлејһинә, Совет һакимијјәтинин гәләбәси уғрунда пролетариатын илләрдән бәри апардығы мүтәшәккил мүбаризәләр даһа кәркин бир шәкил алмыш, өзүнүн һәлледичи мәрһәләсинә дахил олмушдур. Белә бир тарихи һәгигәтә Ч. Чаббарлы кими исте'дадлы јазычы биканә гала билмәзди. Чүнки о, бөјүк сәнәткар иди. Белә сәнәткарлар исә мүәјјән дөврләрдә сәһв етсәләр дә, мәнафеләрин тоггушдуғу ән

кәркин моментләрдә халга зидд чәбһә тута билмәзләр. Ч. Чаббарлы һәм дә она көрә халга зидд чәбһә тута билмәзди ки, о өз ахтарышларында, илк реалист драм, ше'р вә һекајәләриндә халг мәнафејини мүдафиә етмишдир. Мәһз буна көрә дә Азәрбајчанда Совет һакимијјәтинин гәләбәсиндән сонра һәгиги јарадычылыг јолуну тапан әдиб илдән-илә бөјүк аддымларла ирәлиләди, Азәрбајчанда совет драматуркијасынын баниси кими јүксәк ада, мисилсиз шөһрәтә чатды.

1919-чу илдә јазылан «Ајдын»ла 1922-чи илдә тамамланмыш «Огтај Елоғлу» әсәрләрини мүгајисә едәк. Һеч тәсадүфи дејил ки, бә'зи әдәбијјатчылар һәр ики әсәри ејни дөврүн мәһсулу кими гијмәтләндирирләр. Доғрудан да һәр ики әсәр өз тәнгид һәдәфләри, мүсбәт гәһрәманларынын фачиәли талеји, гајә вә мәгсәдләрилә бир-биринә јахындырлар. Санки Асланбәј Дөвләтбәји, Фирәнкиз Күлтәкини, Огтај Ајдыны әвәз етмиш, башга бир шәраитдә конфликтләр өз бәдии ифадәсини тапмышдыр. Бунунла белә «Огтај Елоғлу» орижинал әсәр олмагла драматургун јарадычылығында ирәлијә доғру бир аддымдыр.

«Ајдын» әсәринин гәһрәманында халга, онун ишләдији заводун фәһләләри илә јахынлыг јохдур. Әксинә Ајдын фәһләләри «гәссаблар бычағы алтында гафиланә јуварланан гојун сүрүсү» адландырараг, онларын мүбаризәсинә вә бунун кәләчәјинә инанмыр. Јери кәлмишкән гејд етмәк лазымдыр ки, драматургун өзү дә тәсвир етдији дөврүн типик фәһләләрини көрә билмәмишдир. Бу фәһләләр XX әсрин әввәлләриндә өз сијаси мүбаризәләрилә чаризми вә јерли буржуазијаны титрәдән мүтәшәккил гүввәдән даһа чох пролетариатын һәјат сәһнәсинә чыхдығы заман игтисади гәләбәләрлә гејри-мүтәшәккил мүбаризә апаран, фәлакәтләри узагбашы техника илә изаһ едиб машынлары дағытмаға чан атан тәшкилатсыз дәстәләри хатырладыр. Огтај Елоғлу исә халга-чәмијјәтә мүнасибәтиндә Ајдындан фәргли олараг халгын гүдрәтинә бөјүк бир инамла јанашыр. Онун гәһрәманы дар күндә өз талејини халгын мүһакимәсинә тапшырыр, ән кәркин моментләрдә она архаландығы үчүн нисбәтән даһа чәсарәтли һәрәкәт едир. Ајдында исә вәзијјәт тамамилә башгадыр. Доғрудур о да «әдаләт

диваны» ахтарыр, лакин бу диванын нәдән ибарәт олдуғуну дәрк едә билмәдији үчүн бәдбинләшир, беләликлә дә «Мән бир һәгигәт дејиләм, мән бир һечәм» дејир, Огтај Елоғлу исә бөјүк тәрәддүдләрдән сонра дәрк едир ки, кимин һаглы, кимин һагсыз олдуғуну халг өзү тә'јин едә биләр. «Гој халг өзү мүһакимә етсин»—дејән Огтај халгын һәр бир гәрарына разыдыр. О, инаныр ки, халг һәгиги мүгәссирин Асланбәј вә онун симасында буржуа гурулушу олдуғуну мүәјјәнләшдирәчәкдир.

Ајдын өз дүшмәни Дөвләтбәјә гаршы мүбаризәдә «һуманист» дујғуларла чыхыш едиб, фүрсәт әлә дүшдүкдә белә, ону өлдүрмәјә, заводуну дағытмаға мане олурса, Огтај өз дүшмәниндән интигам алачағыны сөјләјир, өз кәскин һүчумлары илә ону ләрзәјә, тәшвишә салыр.

Ајдын Дөвләтбәјлә үз-үзә кәлиб чарпышмадан узаглашыр, белә бир фүрсәт дүшдүкдә кәнар дурурса, әксинә Огтај Асланбәјлә үз-үзә кәлдикдә үрәјини бошалдыр, пуллары онун үзүнә чырпыр, голундан тутуб кәнара фырладыр, онунла чарпышмаға фүрсәт ахтарыр.

Ајдын өз мүбаризәсини «мән бир һечәм» дејиб өзүнү зәһәрләмәклә гуртарырса, Огтај тәслим олмаг истәмир, өз талејини халгын мүһакимәсинә тапшырыр.

Нәһајәт, Ајдын, әсасән, өз шәхси аилә фачиәсиндән доған сәбәб нәтичәсиндә гызыл дүнјасына нифрәтләр јағдырырса, Огтај чәмијјәти, театр коллективини учурума апаран сијаси гурулуша гаршы чыхмагла, биринчи нөвбәдә коллективин талејини дүшүнүр. Онун фикринчә «мән» мәфһуму «халг» мәфһумунун ајрылмаз бир һиссәсидир. Вә һеч тәсадүфи дејил ки, о өзүнү «Елоғлу» адландырмышдыр. Огтај халг мәнафејини шәхси мәнафедән үстүн тутур, өз бачы вә анасы һаггында дүшүнәркән, «мән гочаман бир халгы, онун сәадәтини, кәләчәјини ики нәфәр гадынын истираһәтинә фәда едә билмәрәм» дејир. Огтај халгын кәләчәјинә бөјүк үмидләр бәсләјир:

«— Бу күн бир гојун сүрүсү кими тәсәввүр етдијин ајағычарыглы, башыгапазлы бу заваллы күтлә фил аддымлары илә ирәлиләјир. О, бир ил бундан әввәлки дејилдир. О јарадачаг, о, харигәләр јаратмаға мүстәиддир!»

«Ајдын»да олдуғу кими бу әсәрдә дә Ҹ. Ҹаббарлынын гәһрәманы кәркин чарпышмалар шәраитиндә ардычыл мүбариз олараг галмыр. Доғрудур, әсәрин дөрдүнчү пәрдәсиндә, јә'ни Огтајын Асланбәјлә үз-үзә кәлмәсиндән он ил сонра онун кечдији мүбаризә јоллары һаггында гыса мә'лумат верилир вә дејилир ки, «Огтај губернатору тәһгир етдији үчүн сүркүн едилир. Түркүстанда һөкумәт әлејһинә чалышдығына көрә Сибирә көндәрилир, 4—5 илдән сонра чыхыр, бир дә һәбс олунур, јалныз ингилабдан сонра азад олуна билир вә с. Лакин сөзлә дејилән бу һадисәләр онун ардычыл ингилабчы олдуғуну һеч дә исбат едә билмир. Чүнки он ил сонра биз Огтајы әчаиб бир «философ» кими көрүрүк; о, «һәр шејин јапма» олдуғуну иддиа едир, өзүнү «сәфилләр падшаһы» адландырыр, мүчәррәд фәлсәфи» фикирләр ирәли сүрәрәк, әввәлки реал мүбаризә сәһнәсиндән узаглашыр. Бүтүн бу ишләрин әсасына шәхси мәһәббәтдәки накамлыг гојулдуғундан, кет-кедә Огтајын гајәләринин ичтимаи мәзмуну зәифләјир ки, биз буну јалныз Ҹ. Ҹаббарлынын өз мәһдуд көрүшләри илә изаһ едә биләрик.

Образын, еләчә дә әсәрин ичтимаи мә'нада бу кими зәиф чәһәтләринә бахмајараг, әсәрдә буржуа актјорлары, буржуа зијалылары, өзүнү «мәдәни» адам кими маскалајан чиновникләр бүтүн кәскинлији илә ифша едилмишләр.

Асланбәј буржуа чиновники, өз халгына јухарыдан бахан бир зијалыдыр. О, үздә өзүнү милли мәдәнијјәт тәрәфдары, театры бир мәктәб сајан «јени» адам кими көстәрсә дә, һәгигәтдә милли мәдәнијјәтин вә театрын ән гаты дүшмәнидир. О, милли формада палтар кејинән ана вә бачысына нифрәтлә: «Бу дикарка палтары илә бајыра чыхма»—дејир, актјору «ит дәфтәриндә ады олмајан, ничтожныј, жалкиј, развратныј» адам адландырыр. Управа үзвү олмағы илә фәхр едән, пула аллаһ кими бахан, шөһрәтпәрәстлик үчүн бачысыны истәмәдији, лакин варлы бир адама сатан бу типи јазычы Огтајын дилилә «әски мүһитин күлүнч һејкәли» адландырыр.

Беләликлә, јазычы көстәрир ки, һакимијјәт башына кечмиш Азәрбајҹан буржуазијасынын муасирләшмәк, јениләшмәк шүары формадыр, мәзмунча о, феодал-патриархал көрүшләрдән ирәли кедә билмәмишдир. Театры «ојунбазхана» адландырараг, ора кетдији үчүн гызыны өлдүрмәк истәјән Һачы Заманла онун оғлу Ас-

ланбәј арасында бу мә'нада әсаслы бир дәјишиклик көрмүрүк.

Ч. Чаббарлынын јарадычылығында тәсадүф етдијимиз мүсбәт гадын образлары силсиләсиндә Фирәнкиз дә ичтимаи һәјата атылыб чәмијјәтә хидмәт етмәк истәјән чәсарәтли бир гыз кими тәсвир едилмишдир. Бу, әсәрин ичтимаи әһәмијјәтини хејли артырыр. Фирәнкиз әввәлләр гардашынын ирадәсинә гаршы чыха билмәјәрәк өз мәгсәдинә чатмаг јолунда ачизлик көстәрирсә, сонралар аилә тәзјиги, феодал — аристократ әхлагы принсипләри онун ичтимаи дујғуларына бухов ола билмир. О, асланбәјләр мүһитинә нифрәт едир вә онилик ајрылыгдан сонра сәһнәдә Огтајын руһдан салыначағыны дүшүндүкдә: «Кәлдим, артыг архам учурумдур, кери дөнә билмәрәм»,—дејә бөјүк бир чәсарәтлә сәһнәјә атылыр. Лакин чылғын бир вәзијјәтә кәлмиш Огтај, өзүдә һисс етмәдән, ону мәһв едир. Драматург бунунла, белә бир фачиәјә сәбәб олан ичтимаи мүһитә атәш ачыр, онун дајағыны балталајыр.

«Огтај Елоғлу»нда драматик конфликтләрин кәркинлији, психоложи һалларын мүрәккәблији, композисијасынын мөһкәмлији, бәдии тә'сир гүввәсинин үстүнлүјү вә с. кими чәһәтләр Ч. Чаббарлынын сәнәткарлығындакы инкишафы көстәрмәкдәдир.

«Огтај Елоғлу» пјесиндән сонра совет идеолокијасыны әкс етдирән бөјүк сәнәт әсәри јаратмаг арзусу илә јени ахтарышлара башлајан Ч. Чаббарлы «Од кәлини» фачиәси үзәриндә ишләјир. Бундан әввәл вә сонракы әсәрләринин јазылыш тарихини нәзәрдән кечирдикдә, һәр һансы бир пјеси илә ондан сонракы пјес арасындан бир, узагбашы икииллик бир фасиләнин олдуғуну көрүрүк. «Од кәлини» илә ондан әввәлки «Огтај Елоғлу» әсәри арасында исә алтыиллик фасилә вардыр. Доғрудур, бу алты ил әрзиндә Ч. Чаббарлы мәшһур «Гыз галасы» поемасыны, совет кәнчлијинин коммунизм руһунда тәрбијә олунмасына көмәк едән бир нечә лирик ше'рини јазмышдыр. Лакин о, бу илләрдә әсасән «Од кәлини» мөвзусу үзәриндә ишләмиш, сосиализм реализминин тәләбләринә чавабверичи јүксәк кејфијјәтли бир сәнәт әсәри јаратмаг истәмишдир. О истәјирди ки, јаратдығы әсәр һәр чәһәтдән совет драматуркијасынын

тәләбләринә чаваб вермәклә өз јарадычылығында да әламәтдар бир һадисә олсун. Әсәрин илк варианты 1925-чи илдә тамамланса да, мүәллифин өзүнү тә'мин етмәмишди. О, тарихдән алдығы мөвзуну күнүн тәләбләрилә бағлаја билмәдијиндән, бә'зи тарихи һадисәләри дә дәриндән тәдгиг едә билмәмишди. Мәһз буна көрә дә әсәр үзәриндә јенидән, һәм дә әсаслы сурәтдә ишләмәли олан Ч. Чаббарлы 1928-чи илдә онун јени вә сон вариантыны сәһнәјә вермишди.

«Од кәлини» Азәрбајчан сәһнәсиндә әламәтдар бир һадисә кими гаршыланмыш, совет дөврүндә јаранан драм әсәрләринин триумфал гәләбәси кими сәсләнмишди. Бу әсәрдә бөјүк фикирләр садә вә бәдии бир дилдә өз долғун ифадәсини тапмыш, драматург өз охучу вә тамашачыларында вәтәнпәрвәрлик, мәрдлик вә милли гүрур һисси доғурмушдур. О көстәрмишдир ки, Азәрбајчана ишғал мәгсәдилә кәлән истилачы әрәб ордуларына гаршы мәтанәтли мүбаризә апаран Елхан кими тарихи гәһрәманларымызла фәхр едә биләрик. Елханын прототипи мәшһур Азәрбајчан сәркәрдәси, 20 илдән артыг әрәб истилачыларына гаршы гәһрәманлыг мүбаризәси апарыб, икидлик нүмунәләри көстәрән Бабәк олса да, һәр ики гәһрәманы ејниләшдирмәк мүмкүн дејилдир. Белә бир мүгајисәјә јол вермәмәк үчүн Ч. Чаббарлы өз гәһрәманынын адыны әввәлләр дүшүндүјү кими Бабәк, јахуд Елхан—Бабәк дејил, садәчә олараг Елхан гојмушдур. Бундан башга Бабәк IX әсрин гәһрәманы олдуғу һалда, Елхан әрәб истиласынын даһа әввәлки дөврү илә бағлыдыр. Бунунла бирликдә бөјүк драматург Елхан образыны јарадаркән, Бабәк вә онун һәјат-мүбаризәсилә әлагәдар олан бир сыра фактлардан мәһарәтлә истифадә етмишдир.

«Од кәлини»ндә истифадә олунан мөвзу хүсусән дин әлејһинә мүбаризә мотивләри истәр совет, истәрсә дә классик әдәбијјатымыз үчүн јени бир һадисә дејилдир. Лакин Ч. Чаббарлы һеч бир классик вә ја мүасир јазычымызы тәкрар етмәдән, мәсәләни тамамилә орижинал бир шәкилдә гојмуш, ејни мөвзуда јазан мүәллифләрдән даһа чәсарәтли һәрәкәт етмишдир. О бир чох бәдии әсәрләрдә олдуғу кими, садәчә олараг дин хадимләринә гаршы мүбаризә илә кифајәтләнмәмиш, дини вә ондан истифадә едәнләрин сијаси-ичтимаи маһијјәтини, бу «мүгәддәс» пәрдә алтында кизләнән ишғалчылыг нијј-

јәтләрини ачыб көстәрмишдр. Бу ишдә Ч. Чаббарлынын тенденсијачылығы, фикирләриндәки ингилаби-ардычыллығы ачыг-ајдын көрүнмәкдәдир.

Бу әсәрилә Азәрбајчанда совет драматуркијасынын көркәмли бир нүмајәндәси кими чыхыш едән јазычы тарихи тарих хатиринә дејил, мүасир тәләбләр хатиринә гәләмә алмыш вә белә бир мөвзуну бу мәгсәд үчүн мүвафиг көрмүшдүр.

«Од кәлини» тарихи романтик драма адланса да, мөвзусуна бахмајараг, јаделли ишғалчылара гаршы мүбаризә, дин әлејһинә кәскин һүчум, чошгун вәтәнпәрвәрлик мотивләринә, хәлгилик хүсусијјәтләринә көрә там мүасир әсәр кими сәсләнир. Пјесин әсас сүжетини тарихи мүбаризә тәшкил едир. Драматуркијада мүәјјән изләр бурахмыш бу тематика о вахта гәдәр ән чох буржуа јазычылары тәрәфиндән гәләмә алыныб, тарихи һәгигәт таһриф едилдијиндән, Ч. Чаббарлынын бу тәшәббүсү ејни заманда буржуа милләтчиләринин панисламизми јајан нүмајәндәләринә гәти бир зәрбә кими дә гијмәтләндирилә биләр.

Ч. Чаббарлы, буржуа јазычыларынын дини маһијјәт дашыјан әсәрләринә гаршы чыхараг, «Од кәлини»ндә бүтүн динләрин, конкрет шәкилдә исламијјәтин мүртәче маһијјәтини бөјүк бир сәнәткарлыг чәсарәти илә ифша етмиш, онун төрәтдији дәһшәт вә рәзаләтләрин реал тарихи лөвһәләрини јаратмышдыр. Бунунла белә о, тарихи-хроноложи фактларын әсири олмамыш, IX әсрдә әрәб истилачыларына гаршы 20 илдән артыг мүбаризә апаран Бабәк вә онун тәрәфдарларынын һәрәкатыны әрәб истиласынын илк дөврләринә, VII әсрә кечирмишдир.

Әсәрдә ичтимаи-дини көрүшләрилә бир-биринә зидд олан мүсбәт вә мәнфи гүввә үз-үзә дајанмышдыр. Мүсбәт чәбһәдә Елхан вә онун тәрәфдары олан јохсуллар, гуллар, мәнфи чәбһәдә исә Агшин вә әрәб истилачылары, һабелә јерли һакимләр вә руһаниләр дурурлар. Бурада Елханла Солмаз арасындакы мәһәббәт вә башга лирик һадисәләр ајрыча бир сүжет хәтти тәшкил етмир, онлар ичтимаи-сијаси мәсәләләр үзрә инкишаф етдирилән сүжет хәттинә јардым көстәрмәк мәгсәдилә верилмиш, һәр сәһнәдә, һәр шәкилдә ичтимаи мәсәләләр әсас

көтүрүлмүшдүр. Јазычынын әввәлки әсәрләринә нисбәтән, бу даһа јүксәк бир пафос вә сәмимијјәтлә јазылмышдыр. Бурада јалныз ичтимаи мәсәләләрин габарыг шәкилдә верилмәси дејил, ејни заманда кәркин драматизм, бәдии тәфәккүрүн зәнкинлији, типләрин психоложи дәринлији, гајә ајдынлығы да нәзәри чәлб едир.

Елхан өз мүбаризәсини халг күтләләринин, башлыча олараг гулларын көмәји илә, онларын иштиракы илә давам етдирир. Онун мүбаризәси «торпагларындан ган даман, көһнә дүнјаны учурмаг, чичәкләриндән сәадәт күлүмсәјән јени вә азад бир дүнја гурмаг» үчүндүр. Бу, Елханын идеалыдыр. О, халгы бу јола чағырыр. «Биз бу јола доғру кедирик... Орада варлы, јохсул, күчлү, күчсүз олмајачагдыр. Бүтүн өлкә гардашчасына чалышан, газанан, бөлүшән бир аилә олачагдыр. Орада уйдурма динләр, аллаһлар олмајачагдыр».

Елхан бу мәгсәдинә чатмаг үчүн апардығы кәскин мүбаризәдән сон нәфәсинәдәк чәкинмир. О, дәрк едир ки, халгы гул һалында сахлајан һаким тәбәгәләрин әлиндә дин чох мөһкәм бир силаһдыр. Буна көрә дә Елхан һәм көләлик әсарәтинә, һәм дә һәр чүр динләрә, аллаһлара гаршы үсјан едир:

«— Мәндән башга мәним харичимдә өзкә бир аллаһ јохдур! Мәнәм јер үзүндәки һәјат вә сәадәтин јарадычысы! Мәнә́м аллаһ, аллаһ мәним өзүмдәдир!»

Азәрбајчан сәһнәсиндә бу сөзләри илк дәфә Чәфәр Чаббарлынын гәһрәманы дејирди. Чәфәр Чаббарлыја гәдәр бәдии әдәбијјатда дин илә мүбаризә әксәр һалларда биртәрәфли гојулурду. Ч. Чаббарлы исә һәм динчиләри, һәм дә дини ифша етмишдир.

Ч. Чаббарлы көстәрир ки, дар ағачы, мәзлум инсанларын наләләри, јохсуллуг, истисмар, зүлм — бүтүн бунлар дин, гур'ан, пејғәмбәр вә аллаһлардан истифадә едән һаким синифләрин доғурдуғу фачиәләрдир.

Бурада, динин һаким синифләрә вә онларын истилачылыг нијјәтләринә нечә хидмәт етдији чох ајдын бир шәкилдә көстәрилмишдир. Әбуубејдин: «Солмаз јандырылмалыдыр» әмринә әввәлчә е'тираз едән Јапардаг, һәм атәшпәрәстликдә, һәм дә ислам дининдә инсан гурбанына јол верилмәдијини билдирдикдә, Әбуубејд она дејир: «Исламијјәт бир јана! Мән ачыг дејирәм, Солмаз јох олмалыдыр!» Беләликлә јазычынын мүбаризәси тәкчә әрәб истилачыларына гаршы мүбаризә чәрчивә-

синдә галмајыб, ејни заманда бүтүн динләрин, һабелә бүтүн истисмарчы синифләрин ифшасына доғру јөнәлдилмишдир. Бу мә'нада кечмишин шүурларда галан мурдар галыглары илә мүбаризә, әсәрин актуаллығы хүсусилә гејд едилмәлидир.

Беләликлә мөвзу е'тибарилә тарихи олмасына бахмајараг өз гајәсини вә гаршысына гојдуғу әсас мәгсәдләри е'тибарилә бу әсәр мүасир руһда сәсләнир. Дин әлејһинә мүбаризә јаделли ишғалчылара гаршы нифрәт, вәтәнпәрвәрлик, халгы севмәк, мүбаризәдә дөнмәз олмаг вә с. бу кими мәсәләләр совет кәнчлијинин гаршысында бу күн дә дурмагдадыр.

Елхан вә тәрәфдарлары динләрә гаршы чыхдыглары кими, диндән гулдурлуг силаһы кими истифадә едән әрәб ишғалчыларына, јерли һакимләрә гаршы да мүтәшәккил мүбаризә апарырлар. Елхан әрәбләрин вә онлара сатылмыш јерли феодал вә руһаниләрин зүлмүндән тәнкә кәлмиш јохсуллары башына топлајыр, һәтта азад бир һөкумәт дә гурур.

Әсәрдә Елханла Солмаз арасындакы севки мотиви дә мүһүм јер тутур ки, бу, пјесин әсас гајәсини даһа да долғунлашдырыр. «Азадлыг көзәл јашамаг үчүндүр» — дејән Елхан бүтүн варлығы илә севдији Солмаза көһнә дүнјаны јыхмаг һаггында ашағыдакы фикирләри сөјләјир:

«— Мән онун дајандығы дини, гүввәт вә алтун һөкмранлығыны девирәчәк, бүтүн дөвләтләри, һөкумәтләри, адәтләри, ганунлары, динләри вә онларын јаратдығы бүтүн әски дүнјаны учурачаг, бу һәјат бајгушларынын мәзарлығы үзәриндән азад диләкләр вә азад вичданлар дүнјасына доғру чичәкли бир јол салачағам; бу јени дүнјаны бәзәјән азадлыг чичәкләринин күлкүн јарпаглары, ораны ишыгландыран сәадәт күнәшинин бу алтун телләри алтында мән сәнин ајагларына енәчәк, мә'сум көзәллијә пәрәстиш едәчәјәм».

Лакин Солмаз, сонралар чәрәјан едән сијаси, ичтимаи һадисәләр фонунда бир ојунчаға чеврилир, әрәб ишғалчылары ондан өз мәгсәдләри үчүн — Елханы өз тәрәфләринә чәкмәк үчүн истифадә едирләр. Әли гуранлы Солмаз Елханы јолундан дөндәрмир, әксинә, онун әрәбләрә гаршы нифрәт һиссини даһа да артырыр.

...Бүтүн бу гејд етдикләримизлә бирликдә әсәрин нөгсанларыны да унутмаг олмаз. Елханын утопик көрүшләри, кәләчәк, хошбәхт дүнја һаггындакы хәјалпәрвәрлији вә бә'зи һалларда анархист һәрәкәтләри пјесин зәиф чәһәтләридир.

Бүтүн бу зәиф чәһәтләринә бахмајараг, «Од кәлини» тәкчә Ч. Чаббарлы јарадычылығында дејил, Азәрбајчан совет драматуркијасында мүсбәт бир һадисә иди. Ч. Чаббарлынын өз гәһрәманыны «Ајдын» вә «Огтај Елоғлу»нда олдуғу кими хырда буржуа зијалыларындан дејил, ингилабчы халг күтләләри ичәрисиндән сечмәси исә онун јарадычылығында әламәтдар һадисә кими гијмәтләндирилә биләр. Бу әсәри илә дөврүн тәләбинә лајиги илә чаваб верән Ч. Чаббарлы һәјатымызы даһа дәриндән гаврајырды.

Тарихи мөвзуда, лакин мүасир руһда јаздығы «Од кәлини»нин гәләбәсиндән сонра мүасир мөвзулара кечмәк Ч. Чаббарлы үчүн чәтин дејилди. О, чох јахшы билирди ки, бунсуз совет дөврү әдәбијјатынын јүксәк тәләбләринә лазыми чаваб вермәк мүмкүн дејилдир. Сосиалист һәјатымызын наилијјәтләри, совет адамларына ингилабын вердији не'мәтләр, һәјатымызда Октјабр сосиалист ингилабы гәдәр бөјүк бир һадисә олан колхоз гурулушу, һабелә гадын азадлығы, халглар достлуғу вә саир бу кими мөвзулар совет јазычыларындан өз бәдии ифадәләрини көзләјирди. Бу, халгын, һәјатын, партија вә һөкумәтин тәләби иди. Там варлығы илә совет чәбһәсинә кечән Ч. Чаббарлы да бу тәләбә чаваб вермәјә билмәзди. Һеч тәсадүфи дејил ки, онун «Од кәлини»ндән сонра гәләмә алдығы «Севил» (1928) пјеси күнүн ән актуал мәсәләләриндән биринә һәср олунмушду. Доғрудур, әсәрдәки һадисәләрин чоху ингилабдан әввәлки һәјатын тәсвири илә әлагәдардыр. Лакин совет һәјатына һәср олунмуш сон пәрдә өз бәдии-ичтимаи дәјәрилә о гәдәр чанлы вә долғун чыхмышдыр ки, тәкчә бу шәкилдә персонажларын симасында совет һакимијјәти илләриндә халгымызын кечдији ониллик һәјат өз реаллығы вә долғунлуғу илә бәдии ифадәсини тапмышдыр.

«Севил» әсәри сосиализм реализми методу илә јазылмыш әсәрләрин ән јахшы нүмунәләриндән биридир. Бу әсәрдә дил, үслуб чәһәтдән дә драматургун хејли инкишаф етдији көрүнмәкдәдир. Һәлә «Од кәлини»ндә дә

nзләри көрүнән «тәмтәраглы» вә «пафослу» дил, мүчәррәд — романтика Севилә тамамилә јаддыр. Бу әсәрдә үмумиләшмиш, еjни заманда да фәрди хүсусиjjәтләрилә верилмиш типләр силсиләсинә раст кәлирик. Демәк олар ки, әсәрдәки персонажларын һамысы тамамланмыш, характер хүсусиjjәтләрилә верилмиш бәдии портретләрдир.

Ч. Чаббарлы бу пјесиндә мүсават дөврүндә Азәрбајчан гадынларынын олдугча ағыр һәјатыны, ингилабдан сонра исә сосиализм чәмиjjәтинин гадынлара вердиjи азадлығы Севилин симасында көстәрмиш, авам, савадсыз Севилин јени совет адамы кими шүур вә мәдәниjjәтчә нечә јүксәлдиjини тәсвир етмишдир. Бу, јазычынын драматурглуг фәалиjjәтиндә совет һәгигәтини илк тәсвир етмәк тәшәббүсүдүр. Доғрудур, пјесдә Севилин нечә охудуғу, нечә дәјишилдиjи көстәрилмир, лакин ајры-ајры типләрин данышыгларында биз һәјатда шаһиди олдуғумуз бу һәгигәтин реаллығына инанырыг. Әсәрин сон пәрдәсиндә исә совет чәмиjjәтинин гадынлара вердиjи азадлыг нүмајиш етдирилмишдир.

Бурада мәнфи гүввәләрин талеjи дә јени бир шәкилдә верилмишдир. Белә ки, мүсбәт гүввәләрин јүксәлиши вә гәләбәси илә әлагәдар олараг, мәнфи гүввәләр өз әввәлки мөвгеjини итирир вә онларын мәғлубиjjәти, өлүмә мәһкумлуғу тәсвир олунур.

Ч. Чаббарлы «Севил» әсәриндә индиjәдәк әдәбиjjатымызда өз ин'икасыны тапмыш вә бүтүн демократик јазычыларымызын тохунмуш олдуглары гадын азадлығы мөвзусуну тамамилә јени планда, совет јазычысына хас олан бир шәкилдә ишләмәјә чалышмышдыр. Ч. Чаббарлыjадәк М. Ф. Ахундов, Ә. Һагвердиjев, Ч. Мәммәдгулузадә вә Сүлејман Сани Ахундов кими јазычылар да бу мөвзуну гәләмә алмышлар. Лакин Ч. Чаббарлы гадын азадлығынын һәгиги јолуну көстәрмиш вә бу азадлығын анчаг социалист ингилабындан сонра мүмкүн олдуғуну исбат етмишдир. Бу нөгтеjи-нәзәрдән Севил образынын кечдиjи јоллар чох мараглыдыр. О, ингилабдан әввәл авам, һүгугсуз, әринин гулу вәзиjjәтиндә олан бир гадын иди. Әринин — Балашын көстәришләриндән кәнара чыха билмәјән мүти Севил, анчаг ингилабдан сонра мүстәгил дүшүнән, өз һүгугуну анлајан бир гадын

олур, һәтта «Азәрбајчан гадынлығынын азадлыг јолу» адлы бир әсәр дә јазыр.

Ч. Чаббарлы бу әсәриндә инсанын јенидән гурулмасыны чох реал вә инандырычы фактларла тәсвир етмишдир. О көстәрир ки, ингилаб нәинки кәнчлиjи, һәтта гочалары да дәјишдирир. Севилин атасы Бабакиши, Күлүшүн атасы Атакиши ингилабдан әввәл һеч бир ишә јарамајан гочалар идиләр. Ингилабдан сонра о гәдәр јениләшмиш вә дәјишмишләр ки, өз балалары белә онлары танıја билмир. Севилдә олдуғу кими бу гочаларын да нечә, нә кими бир шәраитдә дәјишдикләри сәһнәдә көстәрилмир. Лакин әсәрин сон пәрдәсиндә јазычы бу дәјишмә јолларыны онларын өз дили илә о гәдәр чанлы, инандырычы тәсвир едир ки, көрмәјә еһтијач белә галмыр.

«А т а к и ш и—...Адамын учу-бучағы јох иди, издиһам сел кими ахырды, мән бирини јанладым ки, һара? Фабрикаја —деди,—чөрәк вә јашамаг далынча...

Б а б а к и ш и—Бизә дә, түркүн сөзү, елә бу лазымды.

А т а к и ш и—Ач гарын гылынча кәләр, гошулдуг...

Б а б а к и ш и—Түркүн сөзү, о гошулмагла гошулдуг...

А т а к и ш и—О фабрикдән бу фабрикә.

Б а б а к и ш и—О заводдан бу завода.

А т а к и ш и—О кәмидән бу кәмијә, һабелә инди мән газанчыјам.

Б а б а к и ш и—Түркүн сөзү, мән дә очагчы...»

Көрүндүјү кими хошбәхт һәјатын шәрәфли зәһмәти бу гочаларын кускүн һәјатларына бир никбинлик, һәрәкәтләринә бир итилик вермишдир. Әмәк чәбһәси һамынын гуртулуш јеридир. Јазычы өз әсәриндә Севилин дили илә буну бир дә тәсдиг едәрәк дејир:

«— Сосиализмә, фабрикә — мән орадан кәлмишәм, ораја да кедирәм, гадынларын азадлыг јолу анчаг орададыр».

Мүсават чиновники Балаш вә дөврүн варлы зијалы нүмајәндәләри олан Әбдүләлибәј, Мирзә Мәммәдәли вә Дилбәр дә олдугча реал вә инандырычы верилмишдир. Онларын «инкишафы» тамамилә башга јолларла кедир. Әмәји севмәјән, чәмиjjәтә һеч бир хејри олмајан

бу түфејлиләр Совет һакимијјәти дөврүндә, тамамилә башга вәзијјәтә дүшүрләр. Јени дөврүн сүр'әтли аддымларла ирәлиләмәси онларын өлүмә мәһкумлуғуну көстәриб, мә'нәви ејбәчәрликләрини үзә чыхардыр.

Бу әсәрдә гадын азадлығы дүшмәнләри олан буржуа милләтчиләринин гадына бахышы ифша едилмишдир. Бу ҹәһәтдән Әбдүләлибәјин ашағыдакы сөзләри ону вә онун кимиләрини фаги етмәк үчүн чох характерикдир:

«—О ки, галды гадына... евдә отурурду, инди һәјәтә дә чыхсын, анҹаг арвад лап көз габағында олса, бәкарәтини итирәр. Онун көзәллији өртүсүндәдир. Гадын да охусун... чаршаф ки, онун башыны әлиндән алмыр. Гуран охусун, гуранда јерин алты да јазылыб, үстү дә...»

Беләликлә, көрүнүр ки, бу әсәрдә ирәли сүрүлән әсас идеја мәишәтдә, инсанларын шүурунда, һәјатда, јенилијин көһнәлијә гаршы мүбаризәсидир. Јазычы бу мүбаризәнин динамикасыны, инкишафыны әсас зиддијјәтләрини вә бәдии лөвһәләрини вермишдир. Бу мүбаризә јолларында чарпышмаг үчүн, гоч дөјүшүнә галиб кәлмәк үчүн Ҹ. Ҹаббарлы Күлүш кими ҹәсарәтли образ јарадараг, бүтүн гадынларын онун кими олмасыны арзу едир. Бу ҹәсарәт тәдриҹи сурәтдә Севилин чадраны атмасы, Атакиши вә Бабакишинин евдән чыхыб истеһсалата кетмәләри вә саирәдә өзүнү көстәрир.

Күлүш әдибин мүбариз сурәтләриндәндир. О, көһнәлијә, патриархал һәјата, зүлмә, әсарәтә гаршы чох ҹәсарәтли чыхышлар едир. О, Балашын баҹысы олуб, буржуа-мешшан ҹәмијјәтиндә јашаса да, һәм о ҹәмијјәтә, һәм дә ону мүдафиә едән гардашына тамамилә зиддир.

Үмумијјәтлә «Севил» әсәриндәки һәм мүсбәт, һәм дә мәнфи типләр әдәби портрет нөгтеји-нәзәриндән јазычы тәрәфиндән чох мәһарәтлә ишләнмишдир. Әкәр драматургун ингилабдан әввәлки әсәрләриндә бир-ики тип даһа ҹанлы верилирдисә, бурада, демәк олар ки, типләрин һамысы ҹанлы вә орижинал чыхмышдыр. Тип јаратмаг ишиндә јазычынын нә гәдәр инкишаф етдијини бу әсәр бир даһа исбат едир.

«Севил» әсәринин бөјүк тә'лими вә тәрбијәви әһәмијјәти вардыр. 1928-ҹи илдән сәһнәмиздә тамашаја гојулан мәһз бу әсәрин тә'сири алтында минләрлә гадын вә гыз чадрасыны туллајыб, һәјата атылмыш, мәктәбә, фабрикаја вә завода кетмишдир.

1929-ҹу илдә Ҹ. Ҹаббарлы өзүнүн мәшһур «Алмас» пјесини јазмышдыр. «Севил»дән фәргли олараг бу әсәр тамамилә мүасир мөвзудадыр; сосиалист һәјатымызын бәдии тәсвирини вермишдир. Бурада да әсәрин гәһрәманы гадындыр. Санки «Севил» әсәриндә Азәрбајҹан гадынлығынын һәгиги азадлыг јолуну тәсвир едән драматург бу дәфә онун иҹтимаи һәјатдакы актив ролуну көстәрмәк истәмишдир. Бизә тәхминән белә кәлир ки, тәһсилдән сонра һәјата атылан Севил — Алмас симасында кәнддә јенилијин көһнәлијә гаршы мүбаризәсинә гошулмуш вә гаршысына чыхан бөјүк чәтинликләрә бахмајараг гәләбә чалмышдыр.

Јазычы сосиализм реализминин көзәл нүмунәләриндән олан бу әсәриндә тәсвир етдији дөврүн олдугҹа актуал бир мәсәләсинә тохунмуш, коллективләшмәнин илк илләриндә кәнддә кедән синфи мүбаризәни әкс етдирмишдир. Бу әсәрдә санки өз һүгуглары уғрунда мүбаризә едән севилләр вә күлүшләр тәһсил алдыгдан сонра һәјат мејданына атылыр, иш башында өз вәзифәләрини намусла јеринә јетириб, јүксәлишимизә әнкәл олан түфејлиләри — көһнә һәјатын галыгларыны арадан галдырмаг истәјирләр.

...Алмас бир кәнд мүәллимәсидир. О, јалныз ушаглара дәрс демәклә кифајәтләнмәјиб, кәндин сијаси-иҹтимаи вә мәдәни ишләринә дә гарышыр, совет мүәллиминин шәрәфли ишини һеч бир заман јадындан чыхартмыр. О, нә едәҹәјини чох јахшы билир, лакин тәҹрүбәси јохдур. Коллективләшмәјә башлајан кәндин мүрәккәб зиддијјәтләрини билмәмәк Алмасын ишиндә бир сыра нөгсанларын әмәлә кәлмәсинә сәбәб олур. Бу нөгсанлардан исә синфи дүшмән чох асанлыгла истифадә едә билир.

Бүтүн бунлара бахмајараг о, чох ҹәсарәтли, мүбаризәдә дөнмәз, ирадәли вә баҹарыглы бир кәнҹдир. О, тактикасызлығына бахмајараг, һәр бир ишиндә, һәр һансы тәшәббүсүндә һамынын һүсн-рәғбәтини газаныр.

Алмас Совет зијалыларынын габагҹыл нүмајәндәсидир. О, көһнә зијалыларын нүмајәндәси олан Мирзә

Сәмәндәрә вә мешшан Чамала гаршы гојулмушдур. Чамал «чобанлар» арасында мәдәни инсанларын јашаја билмәјәчәји фикрини ирәли сүрәрәк чидди мүбаризә мејданындан гачыр. Мирзә Сәмәндәр исә гәтијјән бу мүбаризәјә гошулмур. О, «битәрәф» бир адам кими нәзәрә чарпыр. Амма Мирзә Сәмәндәр «гурбан олум Мәһәммәдин шәриәтинә» дејәркән, дүшмән фикирләрини дә кизләјә билмир. Беләликлә Алмас голчомагларла мүбаризә етдији кими, Мирзә Сәмәндәрләрлә дә мүбаризә апармалы олур.

Лакин Алмас бу мүбаризәсиндә, тәчрүбәсизлији үзүндән кениш халг күтләләринә истинад едә билмир. О, һәр иши тәкбашына, өзү көрмәк истәјир. Бу нөгсанларыны исә сонралар һисс едир вә әсәрин сонунда дејир:

«— Бәли, өзүмү тагсырлы билирәм, чүнки мән бу инвалид чухасы кејмиш голчомаг һачы әһмәдләрә, шәрифләрә, мирзә сәмәндәрләрә гаршы мүбаризәдә, анчаг коммунист партијасынын рәһбәрлијилә вә јохсул кәндлиләри тәшкил етмәк јолу илә иш көрүлә биләчәјини јахшы дүшүнмәмишдим. Мән тәкбашына мүбаризә апармышдым. Мән баша дүшмәмишдим ки, бу мүбаризәни анчаг мән апармырам, фәһлә синфи партијанын рәһбәрлији алтында апарыр. Мән сәһвләрими бојнума алырам. Анчаг бу сәһвләрим дүшмәнләрими севиндирмәсин. Мүбаризә давам едир! Сәһвләр мәнә чох шеј өјрәтди».

Алмасын дүшмәнләри исә чох һијләкәрдир. Онлар һәр һансы бир васитәдән, Алмасын ән чүз'и бир сәһвиндән, һәтта ушаглара идман палтары кејиндириб, бәдән тәрбијәси кечмәсиндән белә истифадә едирләр.

Коллективләшмәнин илк күнләриндә голчомаглара гаршы кәскин синфи мүбаризә мәсәләси дә әсәрдә реал верилмишдир. Һачы Әһмәд чох һијләкәр, еһтијатлы голчомагдыр. О, кәндин «ағсаггалыдыр», «инвалидлик китабчасы» вар. Ибад, Балоғлан, Шәриф кими әлалтыларынын көмәјилә Һачы Әһмәд өз планларыны һәјата кечирмәк истәјир. О, Алмасын симасында өзүнүн бөјүк дүшмәнини көрүр. Одур ки, әввәлчә онунла «достлашмаг» истәјир. Бунун мүмкүн олмадығыны көрдүкдә, мүбаризә планыны дәјишдирир, Алмасы кәнддә нүфуздан салмаға чалышыр.

Пјесдә Һачы Әһмәдлә Алмас арасында олан мүбаризә кәркин бир шәкил алыр. Алмасы «әхлагсызлыгда» мүттәһим едиб мәһкәмәјә верирләр. Мәһкәмәдә Һачы Әһмәд бандасынын эксингилаби симасы мејдана чыхыр.

«Алмас» әсәриндә јени дүнјанын бөјүк бир сүр'әтлә гурулдуғу, көһнә дүнјанын исә ејни сүр'әтлә өлүмә кетдији бүтүн ајдынлығы илә көстәрилмишдир. Биринчи пәрдәнин биринчи көрүшүндә бу сөзләри охујуруг:

«Азәрбајчанын узаг бир кәндиндә, мәктәб габағында бир мејданча. Кәнд молласы, онун мүридләри, ағсаггаллар вә саирә чијинләриндә бир табут апарыр вә охујурлар. Бу аралыг он сәккиз јашларында кәнч бир гыз — Алмас бир гадынын әлиндән тутуб сүрүјәрәк гочаларын бахышы алтында кечиб кедир».

Бурада мә'налы бир мүгајисә вардыр: көһнә һәјатын табутда гәбрә доғру истигамәт алмасы, јени һәјатын исә совет адамларыны мәктәбә, ишә, әмәјә чағырмасы нә гәдәр мә'налы верилмишдир! Ејни пәрдәдә ушагларын охудуглары нәғмәнин мәзмуну да буна хидмәт едир:

— Һеј сән, әски дүнја, тәслим ол,
Әски дүнја тәслим ол!
Сәнә гаршы јүрүш вар,
Машынлара од бурахын,
Вуруш вар һа вуруш вар!
Вуруш вар һа вуруш вар!
Сыралара дураг биз,
Ирәлијә, ирәлијә!
Јени дүнја гураг биз!

Јени һәјаты тәрәннүмә һәср олунмуш бу пафос әсәр боју давам едир, Алмас мин бир чәтинлијә дүчар олурса да, мүбаризәдән кери чәкилмәк истәмир. Јени һәјат уғрунда мүбаризәдә бу һәјат кислата кими пахырлары ачыр, һәр кәси өз рәнкиндә көстәрир. Пахыры ачылмыш адамлара гаршы Алмас јени зәрбәләр вурмаға чалышыр. Чәтин мүбаризә шәраитиндә Алмас өз ирадәсини зәифләтмир, өз мәгсәдләринин мүтләг һәјата кечәчәјинә инаныр. Әсәрдә Алмасын гәләбәси совет гурулушунун кәнддә гәләбәси кими верилмишдир.

«Севил»дә олдуғу кими «Алмас»да да сурәтләр чох динамикдир. Биз истәр мүсбәт, истәрсә дә мәнфи сурәтләрин һадисәләрлә әлагәдар шәкилдә дәјишдикләрини көрүрүк.

«Алмас»да күтләви сәһнәләр дә мараглы верилмишдир. Һәм ушагларын јығышмасы, һәм дә колхозда кәндлиләрин јығынчағы, һабелә мәһкәмә сәһнәсинин тә'сирли верилмәси јазычыдан, әлбәттә, бөјүк әмәк тәләб едир.

Ҹ. Ҹаббарлы бу әсәриндә гарибә типләр силсиләси јаратмышдыр. Алмас, Мирзә Сәмәндәр вә Ҹамал—һәр үчү мүәллимдир. Лакин бунларын һеч бири бәдии портрет кими дикәринә бәнзәмир. Башга саһәләрдән алынмыш сурәтләр һаггында да ејни сөзү демәк олар. Һачы Әһмәд, Ибад, Баларза кими ејни мәгсәдә хидмәт едән мәнфи типләрә мәхсус фәрди ҹизкиләр чох габарыг верилмишдир. Афтил, Јахшы, Аллаһверди вә Очаггулу кими кәндли сурәтләри дә чох типик вә ҹанлыдырлар. Јазычы јалныз һадисәләри дејил, бу типләри дә узун мүддәт өјрәнмишдир. Һәјатла, инсанларла јахынлыг онун сәнәткарлығына чох көмәк етмишдир.

Бүтүн бунлар Ҹ. Ҹаббарлынын мүасир мөвзуја чох бөјүк мәс'улијјәт һисси илә јанашдығыны исбат етмәкдәдир. О, чох јахшы билирди ки, сосиализм реализми јазычыдан һәјат һәгигәтини дәриндән билмәји тәләб едән бир јарадычылыг методудур.

Тарихи мөвзуда јазылмыш «Од кәлини», кечмишлә бу күнүн мүгајисәсини верән «Севил» вә тамамилә мүасир мөвзудан бәһс едән «Алмас» Ҹ. Ҹаббарлынын габагҹыл совет јазычысы олдуғуну, сосиализм реализминин әсас тәләбләринә ҹаваб вердијини, Азәрбајҹан совет драматуркијасына бир сыра јениликләр кәтирдијини исбат етди. Бу әсәрләрдән сонра јаздығы нәзәри мәгалә вә чыхышларында бөјүк драматург совет јазычысынын гаршысында дуран әсас вәзифәләри даһа реаллығы илә дәрк етмиш, даһа долғун, даһа мәзмунлу әсәрләр јазмаға башламышды. Онун «Алмас»дан сонра гәләмә алдығы «1905-ҹи илдә» пјеси белә бир јарадычылығын мәһсулудур.

Јахын кечмишимиздәки ингилаби мүбаризә тарихиндән мөвзу сечән Ҹ. Ҹаббарлы халглар достлуғу идејасыны әсәринин әсас сүжет хәттинә дахил етмиш, һәм өз јарадычылығында, һәм дә Азәрбајҹан совет драматуркијасында әламәтдар бир һадисә олан көзәл сәнәт әсәри нүмунәси јаратмышдыр. Өз бәдии фикри дәјәри, драматик конфликтин дәринлији, образларын долғунлуғу илә бу пјес мүәллифин ш а һ ә с ә р и адлана биләр.

Асија халгларыны гәфләт јухусундан ојадан 1905-ҹи ил ингилаби дөврүндән јүзләрлә мараглы мөвзу сечмәк мүмкүндүр. О заманкы Бакы вә Азәрбајҹан һәјатында да бу тарихи мүбаризә күнләрилә әлагәдар олан зәнкин һадисәләр вардыр. Истәр классик, истәрсә дә мүасир әдәбијјатымызда бу дөвр һадисәләринә һәср олунмуш әсәрләр өз долғун мәзмуну вә бәдии дәјәрилә әдәбијјат тарихимиздә чох мүһүм јер тутур. Бу дөвр һадисәләри ән бөјүк јазычыларымызын — Ҹ. Мәммәдгулузадә, Ә. Сабир, Ә. Һагвердијев, Сүлејман Сани Ахундов вә башгаларынын јарадычылығында да силинмәз изләр бурахмышдыр. Лакин Ҹ. Ҹаббарлы бүтүн бу јазычылардан фәргли олараг, гәләмә алдығы һадисәләрә совет дөврүнүн јүксәк тәләбләри зирвәсиндән јанашмыш, дөврүн бүтүн һадисәләрини дејил, әсасән бир һадисәни — ингилаби һәрәкатын кенишләнмәсилә әлагәдар олараг халглар достлуғу мәсәләсини даһа габарыг шәкилдә көстәрмәк истәмишдир.

1905-ҹи илдә бүтүн Русијада, Шәргдә вә Гәрбдә бөјүк һадисәләрин баш вердијини јазычы билсә дә, бунлардан бәһс етмәмиш, әсас мөвзуну Азәрбајҹан, хүсусән Бакыдан алараг, һадисәләри конкрет шәкилдә мүәјјән шәраитдә — заман вә мәкан даирәсиндә көтүрмүшдүр. Бу конкретлик пјесин мөвзусунда, әсас сүжет хәттиндә дә нәзәрә чарпмагдадыр.

Өз тарихи әсәрләриндәки ән'әнәләрә садиг галан јазычы ејни заманда онлары инкишаф етдирәрәк, даһа да дәринләшдирмишдир. Бу ән'әнәләрдән ән чох нәзәри ҹәлб едәни тарихи мөвзуда мүасир тәләбләрә ҹавабверичи деталларын габарыг шәкилдә көстәрилмәсидир. Бу дәфә Ҹ. Ҹаббарлы тарихи һадисәләрлә бу күнү бағламаг мәсәләсини дә нәзәрә алмышдыр.

Мә'лумдур ки, 1905-ҹи илдә әсас һадисәләрдә иштирак едән гәһрәманлардан икиси: Бахшы, Сона вә онларын ушаглары совет дөврүнә гәдәр кәлиб чыхмыш, халгымызын хошбәхт һәјатыны көрмүш, колхоз гурулушунун илк илләриндә дә иштирак етмишләр. Драматург бу гәһрәманларынын совет дөврүндәки һәјатларындан тәсадүфи олараг епизодлар вермәмишдир. О, бу епизодлары бир нечә дәфә көстәрмәклә мүасир һәјатдан тарихә бахмаг, охуҹуларын нәзәриндә бу күнкү наилијјәтләр зирвәсиндән тарихи һадисәләри сејр етмәк, онлара гијмәт вермәк принсипини ҹанландырмаг истә-

мишдир. Гоча Бахшы санки бу күнә јүксәк мәһәббәт һисси ојатмаг мәгсәдилә кечмишин гара күнләрини өз гызына вә Сонанын оғлуна нәгл едир. Бу нағылдакы һәјат һәгигәтләри сырасында халглар достлуғу даһа мүһүм јер тутур.

Халглар достлуғу мөвзусу 1905-чи илдә баш вермиш сијаси һадисәләр фонунда тәсвир едилмишдир. Мә'лумдур ки, ингилаби һәрәкатын гаршысыны алмаг мәгсәдилә чарын Азәрбајҹандакы нүмајәндәси губернатор јерли буржуазија илә әлбир олараг милли гырғын сијасәтини јүрүдүр. Драмада контраст шәклиндә верилмиш халглар достлуғу вә милли гырғын пјесин идејасыны ачмагда јазычыја көмәк етмишдир. О көстәрмишдир ки, илләрдән бәри гардаш кими јашајан халглары вурушдуран чаризм өз мәгсәдинә чатмаг үчүн нә гәдәр һијләкәр үсуллара әл атмышдыр. Бу мәгсәд үчүн биринчи нөвбәдә јерли буржуазијанын сатгын нүмајәндәләриндән истифадә етмәклә, ејни заманда да «Мәнафеји-миллијјә»ни шүар едән, милли мухтаријјәт хүлјасы илә јашајан буржуазијаны әлә кечирир. Бу буржуазијанын типик нүмајәндәси олан Баһадырбәји сусдурмаг үчүн садәҹә олараг бир вәзифә вә'ди кифајәт едир. Бунунла Ҹ. Ҹаббарлы буржуазијанын пантүркист нүмајәндәләри тәрәфиндән ирәли сүрүлән «мәнафеји-миллијә»ни вә «милли мухтаријјәтин» әсил маһијјәтини бөјүк сәнәткарлыг мәһарәтилә ифша етмиш олур.

Чарын типик нүмајәндәси Губернатор сатгын буржуа нүмајәндәләриндән дә өз симасыны чох мәһарәтлә кизләтмәји бачарыр. Саламовун јанында онунла дост олдуғуну ағыз долусу дејиб, Ағамјана гаршы Саламову галдырдығы кими, Ағамјанын да јанында ејни үсулдан истифадә едәрәк, мурдар нијјәтини һәјата кечирмәјә мүвәффәг олур. Лакин нисбәтән асанлыгла әлдә едилән бу «гәләбәләр» губернатору сакитләшдирә билмир. Әсил мәсәлә кениш күтләләр арасына гырғын салмагдан, ингилабчылары мәһв етмәкдән ибарәтдир; бу исә асанлыгла әлдә едилә биләҹәк бир «гәләбә» дејилдир. Һијләкәр Губернатор бунун үчүн дә хүсуси планлар тутмушдур: һәр ики тәрәфдән бир адамы өлдүрмәк, беләликлә дә тәрәфләр арасына милли әдавәт салмаг. Бу ишдә ҹанфәшанлыг едән буржуа нүмајәндәләри вә

руһаниләрин портретләри драматург тәрәфиндән чох мәһарәтлә чәкилдији кими, губернаторун да бу јени шәраитдәки активлији ајдын нәзәрә чарпмагдадыр. О, һәм мәсчидә кедиб мүсәлманлара дост олдуғуну нүмајиш етдирир, һәм дә килсәдә мүсәлманларын «вәһшилији»нә ишарә едәрәк, һәр ики тәрәфдә милли интигам һиссини аловландырмаға чалышыр. О, куја һәр ики тәрәфә көмәк едир, әслиндә исә һеч бир тәрәфә көмәк етмәјәрәк, «чајын дашы, чөлүн гушу» мәсәләни јада салыр, гырғынларын артмасы үчүн патрону әсиркәмәмәји өз адамларына тапшырыр. Беләликлә охучу вә тамашачыларын гаршысында инсанијјәт һиссини тамамилә итирмиш, наһаг ганлардан илһам алан, дәһшәтли гырғынлара сәбәб олан һијләкәр бир ҹани образы ҹанланмыш олур. Губернатор дејир ки:

«— Сијасәтдә мәрһәмәт — бачарыгсызлыг вә горхаглыгдыр. Бу, дәһшәтдир! Лакин бу дәһшәт сәнин вә мәним һәјатымы вә империјанын тахт-тачыны өлүм вә дәһшәтдән гуртарыр».

Демәк, әсил мәгсәд ајдындыр. Губернатор өз вәзифәсини сахламаг мәгсәдилә минләр, он минләрлә адамын мәһв олмасы үчүн бу дәһшәтли планлары һәјата кечирмәк истәјир. О нә үчүн бу планлары, мәһз бу дөврдә, 1905-чи илдә һәјата кечирмәјә башламышдыр? Бу суалын ҹавабы ајдындыр, чүнки 1905-чи илдәки ингилаби һәрәкат губернатору ләрзәјә салмыш вә о, бу һәрәкатын гаршысыны алмаг үчүн белә бир дәһшәтли плана әл атмышдыр. Бурадан исә даһа мүһүм бир мәсәлә—дөврүн ингилаби һәрәкатынын тәсвири мәсәләси драматургу дүшүндүрмүшдүр.

Ингилаби фәһлә һәрәкатынын илк тәсвирини биз «Ајдын»да көрмүшдүк. Лакин о заманлар сијаси дүнјакөрүшүнүн мәһдудлуғу үзүндән бу һәрәкатын типик сәһнәләриндән јазычынын бәһс едә билмәдијини дә гејд етмишдик. «1905-чи илдә» пјесиндә исә вәзијјәт бамбашгадыр. Бурада тарихи, ингилаби һадисәләр габагчыл бир совет јазычысынын дәрин мүшаһидәси нәтиҹәсиндә гәләмә алынмышдыр. Ҹ. Ҹаббарлы Бакы пролетариатынын дөврүн ән габагчыл синфи олдуғуну, өз партијасынын рәһбәрлији алтында мүтәшәккил сијаси мүбаризәјә башладығыны, нәһајәт, чаризми сарсытдығыны, реал һәјати фактлар, тарихи сәнәдләр әсасында тәсвир етмишдир. Күчә нүмајишләриндән, чар мүтләгијјәти

әлејһинә учалан сәсләрдән ваһимәјә дүшән губернаторун чара јаздығы мәктубда бу һәрәкатын әзәмәтини о кизләдә билмир вә тәртиб етдији милли гырғын планларыны дәрһал һәјата кечирмәкдән башга бир чарә тәсәввүр етмир.

Ч. Чаббарлы партија тәшкилатынын фәалијјәтини, онун ајры-ајры үзвләринин мүбаризлијини ичласларда, нүмајишләрдә, мәһкәмә просесиндә вә с. јерләрдә тәсвир етмәклә бу мәсәләјә даһа кениш јер вермәк истәмишдир. О, бу тәшкилатын интернасионал тәркибини, планлы фәалијјәтини, халг мәнафејинин кетдикчә кенишләнмәсини вә нәтичәдә чаризм үчүн горхулу бир гүввәјә чеврилмәсини дә көстәрмишдир.

Бүтүн бу сијаси һадисәләр фонунда халглар достлуғу мөвзусу драматургун нәзәрини хүсусилә чәлб едир вә о, бу достлугдан ләрзәјә кәлән чаризмин милли сијасәтини она гаршы гојур. Драматург көстәрир ки, Имамверди илә Аллаһвердинин дәрди бирдир. Сона илә Бахшы ејни арзуларла јашајыр. Володин, Ејваз вә Бахшы ејни мәгсәд уғрунда өлүмә кетмәјә һазырдырлар вә с.

Ч. Чаббарлы 1905-чи илдәки һадисәләри совет дөврүнә кәтириб чыхараркән, ики халгын сарсылмаз достлуғу мәсәләси ону дүшүндүрмүшдүр. «Вер әлини, Сона, вер әлини, Бахшы!» — нидаларындан мәгсәд ики гардаш халгын бирлијини әбәдиләшдирмәкдән ибарәтдир. Өз бәдии дәјәри вә сијаси фикри долғунлуғу илә «1905-чи илдә» пјеси Ч. Чаббарлынын һәгигәтән ш а һ ә с ә р и адлана биләр.

«1905-чи илдә» пјесиндән сонра јенә билаваситә мүасир мөвзулара дөнән Ч. Чаббарлы «Јашар» вә «Дөнүш» әсәрләрини јазмышдыр.

«Јашар» коллективләшмәнин инкишаф етмиш дөврүндә кәнддә кедән синфи мүбаризәнин бәдии тәсвирини верән көзәл сәнәт әсәридир. Бу күн елмин һәјатла әлагәси мәсәләсинин нә гәдәр актуал олдуғуну нәзәрә алсаг, «Јашар»ын мүасирлији бир даһа бөјүјүр. Чүнки һәлә 1930-чу илләрин лап әввәлләриндән елмин һәјатла сых әлагәси фикри бу әсәрдә ирәли сүрүлмүшдүр.

Јашар али мәктәб лабораторијаларында алдығы биликләри халг тәсәррүфатында тәтбиг етмәк, нәзәри наилијјәтләрини тәчрүбәдә јохламаг, беләликлә дә халга, вәтәнә хидмәт етмәк истәјир. Лакин бу көзәл нијјәтләр асанлыгла һәјата тәтбиг олуна билмир. Чүнки маскаланмыш синфи дүшмән — Имамјар вар күчү илә мүгавимәт көстәрир, тәчрүбәсиз Јашар исә «Кәнддә голчомаг вар» дејәнләрә күләрәк, Имамјарын әсил симасыны көрә билмир. Бәс нечә олур ки, белә бир шәраитдә Јашар гәләбә чалыр? Дүшмәнин ифшасы бир тәсадүф үзүндән олса да, охучу бунун реаллығына шүбһә етмир, чүнки Јашар совет һәгигәтинин рәмзидир. О, мәғлуб ола билмәзди!.. Ч. Чаббарлы јарадычылығы белә бир чүрүк идејаны тәрәннүм етмәзди. Бунунла белә драматург бизим дујуб көрә билмәдијимиз һәјат һәгигәтини, хүсусән синфи дүшмәнин асанлыгла көрүнмәјән симасыны чох мәһарәтлә көрмүш вә бу дөврдә дүшмәнин классик сурәтини јаратмышдыр. Икибашлы сөзләр данышан, өзүнү фәал колхозчу кими гәләмә верән, өз синфиндән, һәтта доғма гардашындан да кизләнмәји бачаран Имамјар дәрин һәјат мүшаһидәсинә малик олан бир сәнәткар тәрәфиндән јарадыла биләрди.

Драматургун «Дөнүш» әсәри бәдии чәһәтдән нисбәтән зәиф олса да, о, буну чох севирди. Чүнки Ч. Чаббарлы сәнәт, әдәбијјат, әдәби тәнгид вә театр һаггындакы үрәк сөзләрини бу әсәриндә даһа ајдын демишдир. О, театр коллективинин һәјатла ајаглашмасы, репертуарын мүасир мөвзуда јазылмыш көзәл сәнәт әсәрләри һесабына зәнкинләшмәси, кечмишдә јазыб-јарадан бөјүк драматургларын күнүн тәләбләринә чаваб верә билән әсәрләр үзәриндә ишләмәси вә с. кими өзүнү нараһат едән мәсәләләрдән бу әсәриндә бәһс етмишдир. Әсәрин гәһрәманы Күлсабаһ тәһсилдән гајытдыгдан сонра ишә башлајыр вә гаршысына чыхан чәтинликләрдән горхмајараг мәгсәдинә чатыр.

Ч. Чаббарлы «Дөнүш»лә јанашы «Әфганыстан» адлы бөјүк бир драм әсәри үзәриндә дә ишләјирди. О, бу әсәрин сүжет хәттинә Шәрг халгларынын империализмә гаршы азадлыг мүбаризәләри кими бу күн белә өз әһә-

мијјәтини итирмәјән сијаси бир мәсәләни дахил етмишди.

Һеч шүбһә јохдур ки, Ч. Чаббарлынын, драматуркија саһәсиндә јени чығырлар ачан, өз ардынча јазычылар ордусу апаран, классик рус-Авропа вә хүсусилә Азәрбајчан драматургларынын ән јахшы ән'әнәләрини мәһарәтлә давам етдирән бу гүдрәтли сәнәткарын зәнкин јарадычылығы кәләчәкдә дә әдәбијјатшүнасларымызын диггәт мәркәзиндә дурачагдыр.

МИКАЈЫЛ МҮШФИГИН ЛИРИКАСЫ

Мин илдән чох јашы олан Азәрбајчан ше'ринин шөһрәтини бүтүн дүнјаја јајан Низами, Фүзули, Чавид, Сабир кими көркәмли шаирләрин нәчиб ән'әнәләрини давам вә инкишаф етдирән совет ше'римиз аз мүддәт әрзиндә бөјүк ад газанан сәнәткарлары илә фәхр едә биләр. Совет ше'ринин бу көркәмли сималары ичәрисиндә Микајыл Мүшфиг хүсуси јер тутур. Јарадычылығынын лап илк күнләриндән өз сәнәтинә бөјүк мәс'улијјәт һисси илә јанашан бу исте'дадлы сәнәткар «Аһ, нә бөјүк шәрәфдир сәнәткар олмаг!»—дејәркән, бу ада бәслә̣дији һөрмәт вә еһтирам онун һәр бир әсәриндә дујулмагдадыр. Елә бу мисранын далынча шаир көнүлләр дүнјасындан хәбәрдар олмағы сәнәткарын ән шәрәфли вәзифәси һесаб едир. Әлбәттә, бөјүклү-кичикли, демәк олар ки, шаирләрин һамысы бу арзу илә јашајыр. «Көнүлләр дүнјасындан хәбәрдар олмаг» үчүн ора јоллар ахтарыр, буну тапдыгда исә өзүнү дүнјанын ән хошбәхт адамы һесаб едир. Лакин бу шәрәфли јолу тапмаг һәр адама нәсиб олмур. Әксинә, тарихин бу вә ја башга бир дөврүндә јашајан јүзләрлә јазычыдан чох аз бир гисми көнүлләр мүлкүндә өз һејкәлини учалдыр, әбәди олараг јашајыр. Белә сәнәткарлар сырасында биз Микајыл Мүшфиги дә көрүрүк.

Микајыл Мүшфигин тәрчүмеји-һалы чох гысадыр. О, 1908-чи илдә Бакыда јохсул бир мүәллим аиләсиндә анадан олмуш, рус-татар мәктәбиндә, сонра исә Бакынын 12 нөмрәли икинчи дәрәчәли мәктәбиндә, һабелә мүәллимләр семинаријасында охудугдан сонра 1927-чи илдә В. И. Ленин адына Азәрбајчан Дөвләт Университетиндә тәһсилини давам етдирмиш, 1931-чи илдә исә Али Педа-

ғожи институтуну битириб, мүәллимликлә мәшғул олмушдур. Сонралар бир мүддәт нәшријјат идарәләриндә чалышан Мүшфиг әсасән јарадычылыг иши илә мәшғул олмуш, аз заманда бүтүн республикада шөһрәт тапараг, чохлу ше'рләр китабы чап етдирмишдир. Тәкчә буну демәк кифајәтдир ки, беш ил әрзиндә шаирин он китабы: *«Күләкләр», «Күнүн сәсләри», «Буруглар арасында», «Памбыг», «Бир мај», «Вурушмалар», «Ше'рләр», «Шәнкүл-Шүнкүл-Мәнкүл», «Гаја», «Кәндли вә илан»* әсәри чапдан чыхмышдыр. Шаир 1935—37-чи илләр арасында јаздығы әсәрләри, һабелә әввәлки ше'рләриндән бә'зиләрини топлајараг, *«Чағлајан»* ады алтында чапа һазырламышды. Беләликлә, мәһсулдар бир шаир кими Мүшфиг тәкчә өз ше'рләринин кәмијјәти дејил, кејфијјәти илә дә јашадығы дөврдә әдәби ичтимаијјәтин нәзәрини чәлб етмишди.

Ушаг јашларындан јарадычылыға башлајан Мүшфигин илк ше'ри 1926-чы илдә чап олунмушдур. Јарадычылыг дөврүндә кәнч шаир универсал бир сәнәткар кими фәалијјәт көстәрмиш, лирик ше'рләрк, драматик, епик-лирик поемалар јазмагла кифајәтләнмәјиб, чох мараглы ушаг әсәрләри, әфсанәви вә аллегорик мәнзумәләри, һабелә гијмәтли бәдии тәрҹүмәләри илә дә халгына хидмәт етмишдир. Бүтүн бунлара бахмајараг, Мүшфиг даһа чох лирик бир шаир кими танынмыш, заманәмиздә сүр'әтлә инкишаф едән сијаси лириканын көзәл нүмунәләрини јаратмышдыр.

Онун фикринчә шаир бош вахт кечирмәмәли, даима дүшүнмәли вә јазмалыдыр. Әсил ше'р халга јүксәк мәһәббәтин ифадәси олмалыдыр. Бу фәлсәфи фикрини әсасландырмаг үчүн Микајыл Мүшфиг бир нечә лирик ше'р јазмыш, «Дујғу јарпаглары» башлығы алтында чап етдирдији сон рүбаиләриндә белә демишдир:

«Јазмарам үрәјим сизи анмаса,
Сизин ешгинизлә аловланмаса,
Ел кәсиб гаршымы бурдача сорду:
Көздән јаш чыхармы үрәк јанмаса?

* *
*

Шө'лә титрәјәрми рузкар олмаса,
Гөнчә ачылармы баһар олмаса?

Бу шәрги руһумдан гопармы, билмәм,
Мәнә илһам верән достлар олмаса?!»

Әлбәттә, «достлар» сөзү кениш мә'нада баша дүшүлмәлидир. Шаир бу сөз алтында, тәкчә өз гәләм јолдашларыны дејил, бүтүн охучуларыны вә халгы нәзәрдә тутур. Халг мәһәббәти шаирин јарадычылығындан гырмызы бир хәтлә кечир, о, тәкчә лирик ше'рләринин дејил, бүтүн дикәр әсәрләринин дә чаныны тәшкил едир. Бу да мараглыдыр ки, Микајыл Мүшфиг классик әдәбијјатымызын халгла бағлы олан көркәмли нүмајәндәләрини үрәкдән севмиш, онларын јүксәк сәнәткарлығы гаршысында баш әјмиш, әсәрләрини дөнә-дөнә охумуш, онлардан чох маһарәтлә истифадә едиб, өз орижинал ше'рләрини јаратмышдыр.

Азәрбајҹан әдәбијјатынын классик нүмајәндәләриндән Низами, Фүзули, Сабир, Һади, Ҹавид, Ҹәфәр Ҹаббарлы, Ҹәлил Мәммәдгулузадә, Шәрг ше'ринин даһи јарадычыларындан Фирдовси, Хәјјам, Робиндранат Тагор, Әбдүлһәг Һамид, Тофиг Фикрәт, рус, Авропа вә ССРИ халглары әдәбијјатындан Пушкин, Лермонтов, Горки, Островски, Шекспир, Шиллер, Чаренс, А. Исаакјан, Туманјан вә онларча башгалары Мүшфигин јарадычылығында һөрмәтлә јад олунур, бунларын чохундан етдији тәрҹүмәләр орижинал әсәрләр кими сәсләнир.

Мүшфиг тәвазө'кар бир сәнәткар иди. Көзәл ше'рләр вә поемалар јазмағына бахмајараг, әсла ловғаланмаз, өзүнү өјәнләрә гаршы даим мүбаризә апарарды. Өзүнү Фүзули илә мүгајисә едән бир шаир һаггында о демишдир:

«Утанмазмы Фүзулинин адыны чәкән,
өзү бир һечкән.
. . .
Гызаран улдузларын шаири?
Һаны сәнин дөрд јүз сәнә,
дөнә-дөнә
Јашајачаг дастанын?
Кәл чәкмә өзүнү јухары!
О дүһа гарталынын ганадлары
Бу күн белә чарпыныр
гаралан гашларда,
дағларда, дашларда
Пәһливанлар бадипалар сејриндәндә
һәр јана

Тифл һәм чөвлан едәр,
Амма ағачдан аты вар,
Бу мејданда ағач да јох,
Гарғыдандыр атын сәнин,
Ше'р үфгүндә
Ачылмаз ганадын сәнин!»

М. Мүшфиг бөјүк сәнәткарын јарадычылыг сирриндән өјрәниб, јашадығымыз дөврүн јүксәк бәдии тәләбләринә чавабверичи долғун мәзмунлу әсәрләр јаратмаға чағырырды. Ше'ри гуру сөзчүлүк кими дәрк едән, долғун мәзмунлу, дәјәрли бәдии әсәрләр јазмајан шаирләр дә Мүшфигин тәнгид һәдәфинә чеврилирди. Онун фикринчә әсил ше'р белә олмалыдыр.

Гохусуз лаләдир мә'насыз ше'р,
Ганадсыз бир гушдур хүлјасыз ше'р,
Көзәлсиз, чалғысыз мәчлисә бәнзәр
Мәзмунсуз, аһәнксиз, эдасыз ше'р!

Беләликлә, ше'рдә мә'на, јарадычы хәјал, мәзмун, аһәнк вә сәнәткарлыг ахтаран Микајыл Мүшфиг буну да билирди ки, сосиализм дөврүнүн әсил шаири зәманәмизин ән габагчыл идејасы илә силаһланмалы, Ленин амалларына ахырадәк садиг галмалыдыр.

Һәр јердә дүзәлдән тој, бүсат мәнәм!
Јылдызларла едән ихтилат мәнәм!
Мәним азадлығым гучаға сығмаз,
Јер мәнәм, көј мәнәм, каинат мәнәм!

Нә бир һәсрәтим вар, нә бир гәмим вар,
Достларым билир ки, нә аләмим вар!..
Ленин дүнјасына итһаф етмәјә
Бир шаир үрәјим, бир гәләмим вар!

Бу сөзләрдәки сәмимијјәтә, партијалылыға вә совет шаиринин оптимистлијинә зәррә гәдәр шүбһә етмәк олмаз. Белә оптимист дүшүнчәләрә далан истe'дадлы шаир хошбәхт һәјатымызы тәрәннүм етмәк үчүн јени-јени јоллар ахтарыр, өз зәманәсиндән шикајәт едән Фүзули кими маһир сөз устасынын фикирләри илә белә разылашмадығыны, бизим зәманәдә шаирин өз јүксәк мәгсәдләринә чатдығыны дејир. Фүзулинин јаздығы:

Әкәр су дамәнин тутдум, рәван дөндәрди үз мәндән,
Вә кәр күзкудән умдум сидг, экси-мүддәа көрдүм.

гәзәлиндәки бу бәдбин мотивләр, әлбәттә, о заман үчүн тәәччүблү бир шеј дејилдир. Лакин Микајыл Мүшфиг бу әсасларын инди тамамилә арадан галдырылдығыны оптимист бир руһла гејд едәрәк, ејни вәзн, ејни гафијә илә дејир:

Хајыр, мәндән сулар дөнмәз, тәбиәт пәнчәм алтында,
Бахыб ајинәји-гәлбимдә экси-ашина көрдүм.

Совет һакимијјәти илләриндә партијамызын рәһбәрлији алтында мисилсиз наилијјәтләр әлдә едән халгымызын сәнаје, кәнд тәсәррүфаты вә мәдәнијјәт саһәсиндә газандығы мүвәффәгијјәтләрдән руһланан Микајыл Мүшфиг бир тәрәфдән бөјүк гуручулуғун бүнөврә дашларыны көрәркән «Минкәчевир дастаны»ны, «Тәртәрһес нәғмәләри»ни, дикәр тәрәфдән «Бәјаз памбыг чөлләри»ни, о бири тәрәфдән исә, јүксәк совет мәдәнијјәтини тәрәннүм едичи јени-јени ше'рләр јазырды.

Әдәбијјат нәзәријјәси лап Аристотел дөврүндән, јә'ни Миладдан бир нечә әср габаг исбат етмишдир ки, бәдии әдәбијјатын әсас предмети инсандыр. Мүшфиг јарадычылығы да бу фикрә биканә олмамышдыр. О, ше'рләринин бириндә демишдир ки:

Бу дүнјада бир капитал
Вармы инсан оғлу кими?!

Шүбһәсиз, инсаны, јаранмышларын әшрәфи һесаб едән һуманист шаир зәһмәт адамларыны даһа јүксәк бир мәһәббәтлә тәсвир едирди:

Нә кәрәк, сормајын нә сојданам мән,
Әмәкчи елләрә меһрибанам мән!
Јарпагдан ајрылан, шәфәгдән гопан,
Дүнјанын бәзәји бир инсанам мән!

Микајыл Мүшфигә көрә һәјатын, тәбиәтин көзәллији дә јалныз вә јалныз инсанла бағланыр. Инсансыз тәбиәтин ән көзәл кушәси белә һечдир.

Мүшфигин инсан һаггындакы фикирләри даһа узаг кәләчәјә ганадланыр вә шаир инаныр ки, кетдикчә дүнја даһа да көзәлләшәчәк, кәләчәк нәсилләр даһа да хошбәхт јашајачаглар. О инаныр ки, һәмин хошбәхт һәјатда ше'р үчүн даһа зәнкин материал олачаг вә бунун нәтичәсиндә даһа долғун, даһа мәзмунлу әсәрләр јаранача гдыр. О көстәрир ки, бәшәрлә екиз олан ше'рин өмрү әбә-

дидир, чүнки бәшәријјәт өзү әбәдидир. Көрүн, кәләчәк нәсилләрин хошбәхтлији вә инсанын даһа көзәл һәјатыны тәрәннүм едән ше'р һаггында Микајыл Мүшфиг нә демишдир:

Доланыб фәсилләр, дөндүкчә илләр,
Кәлдикчә дүнјаја јени нәсилләр,
Бир јавру, бир гузу шәнлик чөлүндә
Мәләјә-мәләјә ачынча дилләр,
Сизин һәјатыныз бизлән дә јахшы
Кечинчә, еј бизим кәләчәк елләр,
Инсана гул олуб гуллуг едәркән,
Сәрсәри күләкләр, диванә селләр,
Бир әмәл уғрунда шура кәлинчә
Сәмада булудлар, јердә көнүлләр,
Шаир јени-јени сөзләр булачаг,
Каинат олдугча ше'р олачаг!

Бөјүк һуманист сәнәткарларда инсанын һәгиги гијмәти азадлыгла әлагәдар бир шәкилдә тәсвир олунур. Инсан нә гәдәр ки, мәһкумдур о, раһат олмамалыдыр, өз азадлығы уғрунда мүбаризәни бир ан белә унутмамалыдыр. Инсанпәрвәрлик азадлыгла бирликдә тәрәннүм едилдикдә әсил һуманист идеја өз бәдии ифадәсини тапыр. Вахты илә халг шаиримиз М. Ә. Сабир демишдир:

Ким ки, инсаны севәр, ашиги-һүријјәт олур,
Бәли, һүрријјәт олан јердә дә инсанлыг олур!

Ејни фикир... Лакин о башга бир шәкилдә Микајыл Мүшфигдә өз ифадәсини тапмышдыр:

«Азадлыг инсанын әзәл нахшыдыр!»

—дејән шаир бу јолда мүбаризә апаран бүтүн халглары алгышлајыр, тәрәннүм едир, һәтта бә'зән ифтихар һисси илә бу вә ја башга халгын гәһрәманлығына да дастан јазыр. Шаирин Чин, һинд, һәбәш, франсыз, алман, испан вә башга халгларын өз азадлыглары уғрунда мүбаризә апаран гәһрәманларына һәср етдији мисралар, һабелә бөјүк рус халгынын рәһбәрлији алтында гардашлыг јардымы илә ССРИ халгларынын гәһрәманлыг мүбаризәсиндән бәһс едән ше'рләр јарадычылығында чох мүһүм јер тутур.

Халглар достлуғу вә пролетар бејнәлмиләлчилији мөвзусуна Мүшфиг јарадычылығында кениш јер верилмишдир. Онун «Буруглар арасында», «Азадлыг дастаны», «Әбәдијјәт нәғмәси», «Тәртәрһес нәғмәләри», «26-лар» кими әсәрләриндә садәчә олараг халглар достлуғунун тәсвири верилмир, бу достлуғун јаратдығы харүгәләр тәрәннүм олунур, кәнчлијин коммунизм тәрбијәсиндә пролетар бејнәлмиләлчилијинин чох мүһүм рол ојнадығы дөнә-дөнә көстәрилир.

Мүшфигин шаир хәјалы бә'зән даһа узаглара учур, милли фәргләрин арадан галдырылмасыны, бу күнкү һәјатда әчаиб көрүнән, сабаһ исә ади бир һадисәјә чеврилән јүксәк арзулары илә охучулары дүшүндүрүр, бу арзуларын һәјата кечмәјинә мане оланлара гаршы кин, гәзәб вә нифрәт һисси доғурур.

Будур, әсрләрдән бәри меһрибан гардаш кими јашајан Загафгазија халглары Совет һакимијјәти илләриндә бу гардашлыг аиләсини даһа да мөһкәмләндирирләр. Јахын кечмишдә бу халглар арасында нифаг салан мүсаватчылар, дашнаглар вә меншевикләрин ијрәнч сималары шаирин «Буруглар арасында» поемасында нә гәдәр реал вә чанлы тәсвир олунмушдур.

Ону да гејд едәк ки, халглар достлуғу мөвзусу Мүшфиг јарадычылығында риторик шәкилдә дејил, сөзүн һәгиги мә'насында бәдии формада өз ифадәсини тапыр. Бу мөвзуја һәср етдији ше'рләриндәки шаиранә хәјал, јүксәк пафос вә сәнәткарлыг мәһарәтини көрмәк үчүн чохлу мисаллардан бирини нәзәрдән кечирәк:

Бәхтијар күнләри кәлмиш Гафгазын,
Үрәкләр долудур, а достлар, јазын!
Сән дә, көнүл, мәнә лазым дејилсән,
Иш баша чатмамыш түкәнсә арзын,
Ачардым дәрдими һәлә дағлара,
Әлимә дүшсәјди, ај ашыг, сазын,
Бизим пајымыза дүшмүш әзәлдән
Гајғысыны чәкмәк олур-олмазын,
Ај түрк, ај ермәни, ај күрчү гардаш,
Ишләдикчә Зәнкин, Күрүн, Аразын
Шаир јени-јени сөзләр булачаг,
Каинат олдугча, ше'р олачаг!

Мүшфигин бүтүн ше'рләри, сөзүн һәгиги мә'насында, еһтирасла јазан бир сәнәткарын үрәк чырпынтылары илә бағлыдыр. Боғаздан јухары сөз демәк бу јарадычылыға јаддыр. Сөзүн давамлы, тә'сирли вә һәјәчанлы олмасы үчүн Мүшфиг һәмишә јени-јени јоллар ахтарыр, бу ахта

рышлар илдән-илә өз парлаг нәтичәләрини көстәрир. Илк ше'рләринә нисбәтән сон ше'рләриндә нәзәрә чарпан сәнәткарлыг мәһарәти бу ахтарышларын нәтичәсидир.

Мүшфиг өјрәнә-өјрәнә ахтарыр, ахтара-ахтара да өјрәнирди. Бу чәһәтдән онун классик әдәби ирсдән башга, зәнкин халг јарадычылығы хәзинәсиндән дә өјрәндији гејд олунмалыдыр. Фәрәһли чәһәт бурасыдыр ки, Мүшфиг өјрәндији мәнбәләри јамсыламадан, тәкрар етмәдән, орижинал бир шәкилдә көзәл фикирләр ирәли сүрүрдү.

Белә бир мә'лум халг бајатысы вардыр:

Әзизијәм вај дәрдим,
Вај дәрманым, вај дәрди!,
Халг вај әкди, күл дәрди,
Мән күл әкдим, вај дәрдим!

Мүшфиг исә һәмин бајатынын руһуну сахлајараг өз сөзләрилә белә дејир:

Атам бу дүнјадан еһ деди кетди,
Тез кечән өмрүнә меһ деди кетди,
Күл әкди, вај дәрди чаһан бағындан,
Төкдүјү јашлара шеһ деди кетди.

Беләликлә Мүшфиг һәгиги сәнәткар јолу илә кедәрәк, фолклордан истифадә илә фолклор саһәсинә енмәмиш, бәлкә фолклордакы фикирләри даһа јүксәк зирвәләрә галдырмышдыр.

Мүшфиг новатор бир шаирдир. О, тапданмыш јолларла кетмәји севмир, һеч кәсин кетмәдији, јалныз орижинал јоллар онун јарадычы хәјалыны дүшүндүрүр. Бу саһәдә раст кәлдијимиз чохлу мисаллардан јалныз фолклорла бағланан мисралары нәзәрдән кечирсәк, шаирин орижиналлығы дәрһал чох нәзәрә чарпар. Бә'зән Мүшфиг фолклордан истифадәдән башга өзү дә фолклор нүмунәләри јарадыр. Белә нүмунәләрдә шаирин имзасы олмаса, биз онларын јазылы әдәбијјат нүмунәси олдуғуну тә'јин едә билмәрик. Бу чәһәт хүсусән шаирин һәкиманә сөзләриндә, афористик фикирләриндә даһа ајдын нәзәрә чарпыр.

Јамандыр инсанын тез гочалмасы,
Дүшүб јол дашы тәк јолда галмасы!

Шаирә илһамдан маја кәрәкдир,
Анасыз чочуға дајә кәрәкдир.

Әнкин үфүгләрдә күнәш батырды,
Хәстә бир көзәли хатырладырды.

Чүнки һәр зәррә дәјишмәк истәр,
Јашамагчүн дәјишиклик көстәр!

Гәлбимин һәр көзү бир ашијандыр,
Бәдбәхт бу дүнјада тәк јашајандыр!

Мүшфигин классик әдәбијјат вә фолклор хәзинәсиндән мәһарәтлә истифадә етмәси онун јарадычылығында бир кејфијјәт дә доғурмушдур ки, бу да јығчамлыг вә лаконикликдән ибарәтдир. Ән бөјүк фикирләри гыса бир ше'рдә ифадә етмәк, узунчулуға, артыг сөзләрә јер вермәмәк Мүшфиг јарадычылығынын әсас хүсусијјәтләриндәндир.

Мүшфиг фикри јығчам демәк үчүн образлы тәфәккүрә даһа чох мејл едир, афоризмләрдән даһа кениш мигјасда истифадә етмәјә чалышыр. Бә'зән бөјүк бир поемаја материал ола билән зәнкин бир һәјат һәгигәти Мүшфигин кичик бир ше'риндә јерләшә билә. Мәсәлән, гырх мисрадан ибарәт олан «Сосиализм јолчусу» адлы лирик ше'риндә дә шаир јенилијә һәвәс көстәрән вә бу јолда ирәлиләмәјә чан атан бир кәнчин дилиндән халгын башына кәлән кечмиш мүсибәтләри јада салыр, сосиализм јолчусунун һәр аддымында өз гәлбинин сәсини дујур. О көстәрир ки, кечмишдә күнәш дә, ај да һәгиги азадлығы ахтаран бу инсанын гаранлыг јолларыны ишыгландыра билмәмишдир. Онун, өмрү әсарәтдә кечән әдлады белә торпағын алтындан сосиализм јолчусуну һарајлајыр.

Беләликлә кечмишин ачы күнләрини, азадлыға һәсрәт галан инсанларын үрәк сөзләрини јада салан шаир мүасир һәјатын тәрәннүмүнә кечир.

Бизим дөврүмүздә бу Азәристан
Кәрәк јер үзүндә бир чәннәт олсун!
Кәрәк һәр ишимиз, еј азад инсан,
Гијамәт үстүндән гијамәт олсун!

Шүбһәсиз, истәр јухарыда садаладығымыз фикирләр, истәрсә дә охудуғумуз бу дөрд мисрадакы арзу вә истәкләр доғрудан да бир поема үчүн материал ола биләр.

Јени сөз, јени фикир о заман истәнилән тә'сир бағышлаја билир ки, бу сөз вә фикир өз бәдии формасыны тапа билсин. Доғрудур, шаирин илк ше'рләриндә форма илә мәзмун арасында ујғун олмајан ҹәһәтләр нәзәрә чарпыр. Мәсәлән, Ленинин һәјат сәһнәсинә чыхмасыны: «Әрсејимејдана чыханда Ленин»—дејән шаир бу јени мәзмуну көһнә формада, һәтта бу күнә характер олмајан изафәтлә ифадә етмишдир. Лакин бу форма илә мәзмун арасындакы ујғунсузлуғун сәнәт әсәри үчүн характер олмадығыны Мүшфиг дәрк етди, хүсусән, отузунҹу илләрдә јаздығы әсәрләрдә бу јолда бөјүк мүвәффәгијјәтләр газанды.

М. Мүшфиг һеча вәзнинин, демәк олар ки, бүтүн формаларындан, әруз вәзнинин Азәрбајҹан ше'ри үчүн характер олан бир чох бәһриндән, һабелә сәрбәст вәзнин ојнаг, ахычы вә аһәнкдар шәкилләриндән чох мәһарәтлә истифадә етмишдир. Классик ше'римизин Мүшфиг јарадычылығында елә формаларына раст кәлирик ки, бунлар муасир шаирләримиз тәрәфиндән ја тамамилә истифадә олунмур, ја да надир һалларда јада дүшүр. Мән классикләримиз тәрәфиндән вахты илә кениш истифадә олунмуш тәрҹии-бәнд, тәркиби-бәнд, рүбаи, гәзәл вә башга ше'р шәкилләрини нәзәрдә тутурам.

Мүшфиг ше'рин формасында да јенилик јаратмаға чалышыр вә бир чох һалларда буна мүвәффәг дә олурду. О, елә формаларда ше'рләр јазырды ки, биз бунун нүмунәләринә анҹаг онун өз јарадычылығында раст кәлирик. Мәсәлән, һәр бәнди он беш мисрадан ибарәт олан «Тәртәрһес нәғмәләр»инин форма хүсусијјәтини нәзәрдән кечирәк. Бурада гафијә гурулушу јалныз Мүшфигә хас олан бир шәкилдә дүзүлмүш, һәм дә јалныз формал ҹәһәтә фикир верилмәмиш, ше'рин аһәнкдарлығы, ахычылығы, дилин рәванлығы, сәлислији, мисраларын бир-бири илә бағлылығы, шаир хәјалынын ајдынлығы, мүлаһизәнин садәлији, ејни заманда да дәринлији нәзәрә алынмышдыр. Бу һәгиги ше'р јолудур. Мүшфигин форма ахтарышларында белә бир јола дүшмәси, јә'ни мәзмуну формаја гурбан вермәмәси фәрәһләндиричи бир һал, совет ше'ринин јахшы кејфијјәтләриндән биридир. Фикримизи исбат етмәк үчүн «Тәртәрһес нәғмәләри»ндән бир бәнди нәзәрдән кечирәк:

а ... Еј бу ахан дуру чајдан,
а ... Көзләримин нуру чајдан
б ... Бир дирилик уман елләр,
в ... Бу торпагла, бу Тәртәрлә,
в ... Алнымыздан ахан тәрлә
б ... Доғрулачаг заман, елләр,
г ... Заман бизә бир гонагдыр,
г ... Алны ачыг, үзү ағдыр,
б ... Еј меһмана меһман елләр,
ғ ... Ону јахшы јола салын,
ғ ... Һәр дәрдини хәбәр алын,
б ... Аман елләр, аман елләр,
д ... Көнлүмүздә, көзүмүздә,
д ... Гәлбимиздә, үзүмүздә
б ... Көрүнмәсин думан, елләр!

Мүшфиг јарадычылығында форма новаторлуғу бә'зән көһнә формалары јени шәкилдә ишләтмәк вә јахуд онлара ујғун јениләрини тапмаг, һабелә әрузә јахын һеча, һечаја јахын әруз шәкилләри јаратмаг формасында да нәзәрә чарпыр. Ајдын мәсәләдир ки, Азәрбајҹан совет ше'ринин әсас шәкли милли ше'р вәзни олан һечадыр. Лакин бу о демәк дејил ки, биз әруз вәзниндән тамамилә әл чәкмәлијик. Буну јахшы дәрк етдији үчүндүр ки, Мүшфиг «Көј көл», «Севкиләр», «Тазә гадын», «Аврал», «Илич бухтасы» вә башга ше'рләрини әрузда јазмыш, һәм дә бу вәзнин Азәрбајҹан сөзләринә ујғун кәлән формаларындан истифадә етмишдир. Бунунла белә биз әруз вәзни формаларынын өзүндә дә елә мәһдуд тәләбләрә раст кәлирик ки, бунларда истәр-истәмәз бә'зи әрәб вә фарс сөзләри ишләтмәк лазым кәлир. Көрүнүр, формада сәрбәстлијә мејл едән Микајыл Мүшфиг јүз илләрдән бәри ишләнмиш, охуҹулара јабанчы көрүнмәјән бир сыра әруз өлчүләринә ујғун кәлән һеча шәкилләри дүшүнмүш вә мәһарәтлә ишләтмишдир.

Әдәбијјат нәзәријјәсинин инҹәликләрини, поетиканын шәкли ганунларыны јахшы билмәјән ади охуҹу белә һалларда шаирин әруз вә ја һеча вәзниндә јаздығыны дәрһал тә'јин едә билмәз. Фикримизи исбат етмәк үчүн чохлу мисалдан бирини нәзәрдән кечирәк. Мә'лумдур ки, әруз вәзнинин мүтәгариб бәһри «фәулүн» сөзүнүн дөрд дәфә тәкрары илә јараныр. Классик әдәбијјатымызда бу бәһрдә чохлу шејләр јазылмыш, ијирминҹи әср әдәбијјатымызда да Һади, Сабир, Ҹавид кими шаирләримиз дә бундан кениш истифадә етмишләр. Мәсәлән Ҹавид јазмышдыр:

фәулүн	фәулүн	фәулүн	фәулүн
Алар ган	төкәр ган	хураман	хураман
О мәста	нә көзләр	сүзүлдүк	чә һәр ан

Көрүндүјү кими бу бејтин биринчи мисрасындакы сөзләр «фәулүн» вәзнинә там ујғун кәлдији һалда, икинчи мисрадакы сөзләр парчаланмыш шәкилдә вәзнин аһәнкини долдурмушдур. Сөзләрин бөлкүләрдәки белә парчаланмағы Азәрбајчан милли ше'риндә јохдур вә нәзәрә чарпарса, нөгсан сајылыр. Мүшфиг ше'р тарихимиздә чох јајылмыш бу форманы итирмәмәк үчүн ејни аһәнкдә (3—3—3—3) он ики һечалы ше'рләр јазмыш ки, бунлар өз аһәнкләри е'тибары илә әруз вәзнинин мүтәгариб бәһринә чох јахындыр. Ҹүз'и фәрг бундан ибарәтдир ки, орада бә'зән бөлкүләрдә сөзләр парчаландығы һалда, бурада парчаланмыр.

3	3	3	3
һәр сәһәр	һәр ахшам	һәр ахшам	һәр сәһәр
Чох заман	о сәјјаһ	күләкләр	бихәбәр,
Бир јығын	еш кими	гапымы	дөјәрләр,
Күләкләр,	күләкләр,	һајгыран	күләкләр,
Аләмә	баш вуран,	гышгыран	күләкләр

Бу кәтирдијимиз мисал Мүшфиг јарадычылығындакы башга бир хүсусијјәти изаһ етмәк үчүн васитә ола биләр, о да нитги гүввәтләндирмәк үчүн бир-биринә јахын сөзләрин, фикирләрин ејни чүмләдә вә ја мүхтәлиф чүмләләрдә тәкрарланмасындан ибарәт олан тәкрирдир. Јухарыдакы мисалдан көрүндүјү кими шаир ејни фикри бир мисрада ики дәфә тәкрар етмәклә ифадәни даһа да гүввәтләндирмишдир. Бурада тәкрар олунан сөзләр ејнидир. Мүшфиг јарадычылығында тәкририн елә нөвүнә дә раст кәлирик ки, орада бир нечә сөз дејил, бир сөз дәфәләрлә тәкрар олунур: Мәсәлән:

Севирәм сәни мән, үрәјим, чаным,
Душүнчә шимшәјим, дујғу туфаным,
Һәвәс чағлајаным бүтүн сәниндир,
Мәним ширин чаным бүтүн сәниндир,
Сәниндир, ај Бакым, ше'рим, диваным,
Чан евим, чан бағым, чанлар бағбаным,
Мәтин хәјаллары үстә дөјдүјүм
Көкүс дедикләри ше'р зинданым.

* *
*

Севирәм, нә чапуг һәрәкәтин вар,
Хәјала сығмајан әзәмәтин вар,
Севирәм асфалтлы күчәләрини,
Севирәм улдузлу кечәләрини,
Сәнин гаранлыгла әдавәтин вар,
Һәлә бундан сонра гијамәтин вар,
Јени бир әфсанән, јени бир мифин,
Јени бир дүнјаја мәһәббәтин вар!

Көрүндүјү үзрә бу парчада «севирәм», «сәниндир», «чан», «вар», «јени бир» кими сөзләр елә мәһарәтлә тәкрар олунмушдур ки, бу тәкрар ифадәни зәифләтмәмиш, əксинә, гат-гат гүввәтләндирмишдир. Көрүнүр Микајыл Мүшфиг бәдии дилин тә'сирли олмасы, сөзләрин јерлијериндә ишләнмәси, чүмләнин мә'налы гурулмасы вә шаиранә нитг хүсусијјәтләринин үмумиләшдирилмәси илә мәшғул олан әдәбијјат нәзәријјәсинин әсас шө'бәләриндән бири сајылан *стилистиканы* чох јахшы билирмиш. О, нәинки јарадычылығын «сирләрини» ачан стилистиканын ганунларыны јахшы билир, һәтта өзү елә көзәл нүмунәләр јарадыр ки, биз «әдәбијјат нәзәријјәси» дәрсликләриндә бунлардан мисаллар кәтирир, әтрафында елми фикирләр сөјләјирик.

Мүшфиг јарадычылығындакы бу наилијјәтләр онун халг дилини јахшы билмәси, мәчазлардан јерли-јериндә истифадә етмәси илә үзви сурәтдә бағлыдыр. Биз стилистикада чох мүһүм рол ојнајан чохлу фигурлардан бирини, јә'ни тәкрири Мүшфиг јарадычылығында нәзәрдән кечирдик. Ҹәсарәтлә демәк лазымдыр ки, шаир дикәр фигурлары—*ричу, һашијә, тәзад, тәдрич, бәдии нида, бәдии суал, ејһам, ајдынлыг* вә башгаларындан да чох мәһарәтлә истифадә едир, бунларын көзәл вә орижинал нүмунәләрини јарадыр. О, баша дүшүр ки, бунлар образлы тәфәккүрү охучуја чатдырмаг үчүн ән јахшы васитәләрдир.

Мүшфигин бәдии дилиндән данышаркән, буну да демәк лазымдыр ки, бир нечә мисал истисна едиләрсә, о, ән долғун вә мүрәккәб фикирләри ән садә шәкилдә ифадә етмәји бачаран бир шаирдир. Јәгин әсрләр боју сынагдан кечирилмиш белә бир фикрә Мүшфиг инанмышдыр ки, дил нә гәдәр садә вә образлы олса, бир о гәдәр тез үрәјә јатар.

Бу нәзәри мүлаһизәләрдән доғру нәтичәләр чыхаран Микајыл Мүшфиг ше'рләриндә, әмәли олараг, садәлијә риајәт етмиш вә бунун бәдии ифадәсини ашағыдакы мисраларда вермишдир:

Дәринлик чох көзәлдир, садә оларса,
Нә чыхар о ше'рдән башымы јорса,
Мә'налы сөзләринлә, ше'рим, инчәләш,
бир каман кими,
Һәр шеј садәләшмәдә, сән дә садәләш
бир инсан кими!

Мүшфиг ше'рләринин форма сәнәткарлығындан данышаркән, бир чәһәти дә јаддан чыхармаг олмаз ки, о да аһәнкдарлыг вә ахычылыгдыр. Шүбһәсиз, бу хүсусијјәт дә садәчә форма олмајыб мәзмунла сыхы сурәтдә бағлыдыр. Ше'рин идеја истигамәти, мөвзусу вә мүндәрәчәси илә әлагәдар олараг мүхтәлиф вәзнләр, шәкилләр, дил, ифадә васитәләри сечән шаир бунларла үзви сурәтдә бағланан ритмә дә ејни дәрәчәдә фикир верир. Мүшфигдә артыг ифадә, јерсиз сөз, гулаглары чырмаглајан, милли дилин зәрифлијини позан кобуд ифадәләр јохдур. Санки шаир билә-билә бу сөзүн далынча дикәрини кәтирмишдир. «Уғулда, еј хәзри, чалхан, еј Хәзәр» дејән шаир хәзринин шиддәтләнмәси илә дәнизин тәлатүмә кәлмәси арасында нә гәдәр ујғун бир әлагә јаратмыш, «еј» сөзүнүн тәкрары илә тә'сир гүввәсини хејли артырмышдыр.

Башга бир мисал. Вәтәнин көзәлликләрини илһамла, түрүр һисси илә тәрәннүм едән шаир белә бир бәдии суалла фикрини гуртарыр: «Мән бу тамашадан нечә әл чәким?» Бурадакы сөзләрин һамысы вәтәнин көзәлликләрини, тамашаја бәнзәдән шаирин һиссләрини ифадә етмәк үчүн чох мәһарәтлә дүзүлмүшдүр. Ифадә олунан фикир кәдәрли олдугда, сөзләр дә бу фикрә ујғун шәкилдә сечилир, инчә бир кәдәр һисси доғурур. Бахын севинч вә тәәссүф һиссинин вәһдәтини ифадә едән ашағыдакы парчада сөзләр нә гәдәр мүнасиб сечилмиш вә онларын бу шәкилдә дүзүлүшү шаирин үрәјини нә гәдәр ајдын шәкилдә ачыб көстәрмишдир:

Ешидирәм адыны,
Һисс едирәм дадыны
Индидән дамағымда.

Чәрхләрин хырылтысы,
Суларын шырылтысы
Сәсләнир гулағымда.
Көзәл һејкәлин кәлир,
Хәјал кими јүксәлир,
Дурур көз габағымда.
Әтирләнир күлләрин,
Севдалы бүлбүлләрин
Өтүшүр чан бағымда.
Сәни көрмәдән өлсәм,
Хәзәл олуб төкүлсәм,
Дадлы баһар чағымда,
Сәнсиз гара бағласын,
Һәшрә кими ағласын
Дашым да, торпағым да...

М. Мүшфигин ше'рләриндә романтика чох гүввәтлидир. Лакин бу романтика мүчәррәд характердә олмајыб, әксәр һалларда мөһкәм телләрлә реал зәминә бағлы олан ингилаби романтикадыр. О, шаирин һәјәчаныны даһа да чошдурур, хәјалыны арзу едилән мүһитә учурур, бу күнүн сабаһындан, һәм дә реал шәкилдә мүтләг гурулмасы мүмкүн олан сабаһындан мә'лумат верир, һиссә, үрәјә тә'сиредичи ганадлы дујғулар ашыландырыр. Шаир өзү дә өз романтикасындан санки илһам алараг ше'рләринин бириндә дејир:

Гашлардан-гашлара сүз, романтикам,
Көнүл суларында үз, романтикам,
Бу әнкин сәниндир, бу јер сәниндир,
Улдузлар сәниндир, күлләр сәниндир,
Чырпынсын зөвгүнлә сөз, романтикам,
Еј мәним көнлүмә көз романтикам.
Бу зәнкин варлығы бәзәсин, бурах,
Мәним өз хәјалым, өз романтикам!

Шүбһәсиз, сәнәткарлығын бу ахтарыш јолларында Мүшфиг бүтүн истәдикләрини тапа билмәди. Бу мүмкүн дә дејилди. Һәм дә чох аз мүддәтдә, ониллик јарадычылыг јолларында сирләрин һамысыны кәшф етмәк мүмкүн дејилди.

Биз бура гәдәр Мүшфигин лирик ше'рләри һаггында данышдыг. О, епик әсәрләриндә дә орижинал јарадычылыг јолу тутан габил бир сәнәткардыр.

Мә'лумдур ки, Азәрбајчан әдәбијјаты тарихиндә епик жанр Низами илә башлајыб Фүзули јарадычылығында јени бир мәрһәләјә чатдыгдан сонра узун мүддәт бу са-

һәдә нәзәрә чарпан көркәмли бир әсәр јазылмамышдыр. Фүзулидән сонракы ше'римиздә тәк-түк, чох да гүввәтли олмајан нүмунәләринә раст кәлдијимиз поема жанры совет ше'риндә өз инкишафынын јени мәрһәләсинә дахил олмуш, отузунчу илләрдә әламәтдар һадисә кими гијмәтләндирилән көзәл поемалар јаранмышдыр.

Илк совет поемаларыны јарадан шаирләримиз сырасында Микајыл Мүшфигин дә ады вардыр. Бу жанрын Мүшфиг јарадычылығында рәнкарәнк нүмунәләринә раст кәлирик. Мүасир мөвзуда јазылмыш «Сәһәр», «Гаја», «Дезертир», «Әфшан», «Буруглар арасында», тарихи мөвзуларда јазылмыш «Вурушмалар», «Бир мај», әфсанәви әсәрләриндән «Чобан», аллегорик поемаларындан «Кәндли вә илан», ушаглар үчүн јазылмыш «Шәнкүл, Шүнкүл, Мәнкүл», һабелә лирик поема нүмунәси сајылан «Азадлыг дастаны», «Тәртәрһес нәғмәләри», «Минкәчевир һәсрәти», «Әбәдијјәт нәғмәси», сатирик поеманын көзәл нүмунәси олан «Мәним достум», драматик поемалардан «Шән тејфләр», «Шаир вә вәтәндаш»; епик-лирик поема «Сындырылан саз» вә с. көстәрир ки, Мүшфиги бу жанр һәртәрәфли дүшүндүрмүш вә о, шаирлик мәһарәтини епик әсәрләрдә дөнә-дөнә сынамышдыр. Мүшфиг јарадычылығында нәзәрә чарпан новаторлуг бу саһәдә дә өзүнү көстәрир. О чалышыр ки, бу вә ја башга поемасында мүхтәлиф вәзнләрдән, формалардан, рәнкарәнк композисијалардан, бәдии рич'әтләрдән, фолклор нүмунәләриндән истифадә едиб, фикрини даһа асан јолларла охучулара чатдырсын.

«Чобан» поемасында әфсанәви бир рәвајәти—Бакынын саһилә јахын дәниз суларында Сәбајел адлы бир шәһәрин олмасы рәвајәтини бәһанә едәрәк, сарај адамлары илә кениш халг күтләләри арасында кедән тарихи мүбаризәләрдән, кечмишдә азад севки јолларында олан фәдакарлыглардан бир сыра халг нағыллары вә классик поемаларымыз, хүсусән, Низаминин «Једди көзәл» поемасындакы епизодлардан мараглы парчалар верир. Шаирин «Сәһәр» поемасы исә тамамилә башга сәпкидә, башга формада, һәм дә башга композисијада јазылмышдыр. Бурада Азәрбајчан гадынларынын кечмишдәки һүгугсуз вәзијјәти, һабелә индики хошбәхт һәјатындан реал сәһнәләр верилир вә, әсасән, әсәрин идеја истигамәти илә бағланан шаир хәјалы өз лирик бәдии ифадәсини тапыр.

Мүшфиг јарадычылығында бә'зән бир-биринә јахын

мөвзулара да раст кәлирик. Белә һалларда о, јени-јени јоллар ахтарыр, өзүнү тәкрар етмәк истәмир. Мисал үчүн, гадын азадлығы мөвзусуна һәср олунмуш «Сәһәр»-лә «Әфшан»ы мүгајисә едәк. Шаирин романтик хәјалы илә охучуларын нәзәриндә башланан һадисә, арзу вә истәкләр «Әфшан»да әсасән ајры-ајры типләрин диалоглары, һәјат тәрзи, арзу вә истәкләриндә верилмишдир.

Мүшфиг поемаларынын үмуми характер хүсусијјәтләринә кәлинчә, демәлијик ки, бу поемалар јығчам, конкрет вә садәлији илә нәзәри чәлб едир. Һәр һансы мөвзуја һәср олунурса-олунсун, бунларда мәгсәд мүасир идејадыр. Вәтәнпәрвәрлик, хәлгилик, бејнәлмиләлчилик кими коммунизм тәрбијәсинин әсасыны тәшкил едән чәһәтләр бу поемаларын идејасыны истигамәтләндирмишдир. Әлбәттә, Мүшфигин бүтүн поемаларыны ејни дәрәчәдә гијмәтләндирмәк олмаз. «Сәһәр», «Чобан», «Тәртәрһес нәғмәләри» кими чох гүввәтли поемаларла јанашы, «Буруглар арасында» вә «Шө'лә» кими нисбәтән зәиф поемалары да вардыр.

Поемаларда нәзәрә чарпан бир үмуми хүсусијјәти дә демәк лазымдыр ки, бу да онларда лириканын гүввәтли олмасыдыр. Лирик шаир кими даһа көзәл јарадычылыг хүсусијјәтләринә малик олан Мүшфигин поемаларында да бу лириканын тә'сиредичи гүдрәти өзүнү көстәрир. Беләликлә, Мүшфигин лирикасы кетдикчә даһа да кенишләнир.

Микајыл Мүшфиг мүасир арзулар вә әмәлләр шаири иди. Һансы жанрда јазырса-јазсын, совет дөврүнүн тәрәннүмчүсү олдуғу үчүн өзүнү ән хошбәхт бир адам һесаб едирди. Совет шаиринин мүгәддәс вә шәрәфли вәзифәсини дүзкүн баша дүшән гүдрәтли сәнәткар һәм халгымызын коммунизм гуручулуғундакы бөјүк кәләчәјинә, һәм дә «һәлә бәдр олмамыш» сәнәтинин парлаг кәләчәјинә үрәкдән инаныр вә дејирди:

Мән бир јүксәлишин севдасындајам
Синифләр дөјүшү дүнјасындајам,
Инсаны, зәһмәти гијмәтләндирән
Јахшы адамларын сырасындајам.

* *
*

Мән кәнчәм, билирәм, истигбалым вар,
Һәлә бәдр олмамыш бир һилалым вар,

Јелкәним ачылыр, гара јел, әсмә,
Мәним бу дәрјада бир сандалым вар.

* *
*

Синиф говғасына сәфәрбәрәм мән,
Әскәрләр ичиндә бир әскәрәм мән!
Бу дөврүн шаири олмагла, еј дост,
Бир дүшүн нә гәдәр бәхтәвәрәм мән!

Микајыл Мүшфиг, доғрудан да өз дөврүнүн шаири иди. Лакин ону јашадығы дөвр илә мәһдудлашдырмаг олмаз. Өз әсәрләринин идеја-бәдии дәјәри илә шаир бу күн дә јашајыр, кениш охучу күтләләри тәрәфиндән севилир, әсәрләри орта вә али мәктәбләримиздә тәдрис олунур. Һеч шүбһә јохдур ки, сөз сәнәтинин гүдрәтли нүмајәндәләриндән бири олан бу орижинал шаир кәләчәкдә дә севилә-севилә охуначаг вә әдәби ичтимаијјәтимизин диггәт мәркәзиндә дурачагдыр. Чүнки, варлығы илә халга, вәтәнә вә сәнәтә бағлы олан шаирләр өз һејкәлләрини, охучуларын үрәјиндә әбәди олараг учалдыр вә даима јашајырлар.

1961

МҮБАРИЗ ШАИР

Мән јанмасам,
Сән јанмасан,
Биз јанмасаг—
Нечә
чыхар
Гаранлыглар
Ајдынлыға?!

Назим Һикмәт

Сулһ вә демократија уғрунда, американ-инкилис мүһарибә гызышдырычылары әлејһинә мүбаризә апаран сәнәткарлардан бири дә Назим Һикмәтдир. О өз ше'рләринин сијаси кәскинлији, идеја долғунлуғу вә бәдии дәјәри илә дүнја мигјасында шөһрәт тапан бир шаирдир. Мүбариз шаирин бөјүк хидмәтләри нәзәрә алынараг она Бејнәлхалг сүлһ мукафаты верилмишдир.

Назим Һикмәт өмрүнү мүбаризәләрдә кечирмиш, дәфәләрлә һәбс олунмуш, һәјатын узун илләрини зинданларда кечирмәјә вадар едилмишдир. Һәбсләр, сүркүнләр, тә'гибләр, мәһрумијјәтләр, чәкдији ағлакәлмәз әзаб вә әзијјәтләр бу мәрд шаирин ирадәсини гырмамыш, әксинә, ону зүлмә, истибдада, вәтән хаинләринә гаршы амансыз олмаға тәһрик етмишдир. О, мәнсуб олдуғу коммунист партијасына һәмишә садиг галараг, коммунизмин гәләбәсинә инанмышдыр.

Бүтүн јарадычылығыны өз халгынын азадлығы, хошбәхт һәјаты уғрунда мүбаризәјә һәср етдији үчүндүр ки, түрк халгы өз доғма шаирини јүксәк бир мәһәббәтлә севир, онун һәр һансы бир әсәри әлдән-әлә кәзир, кәнчлијин дилиндә әзбәр олур. Мәһз буна көрә дә Түркијәнин мүртәче гүввәләри нәинки шаири зиндана салыр, һәтта онун ше'рләрини охујан кәнчләри белә азадлыгдан мәһ-

рум едирләр. Мүртәче гүввәләрин һаким олдуғу јердә, тәбиидир ки, өз вәтәнини, өз халгыны севән адамларын гаршысында ики јол олур: зиндан вә өлүм! Шаир ше'рләринин бириндә буну беләифадә етмишдир:

Бағлысан дејә өлкәнә,
Дүнјаја, инсана,
Ја боғаздан асыларсан,
Ја атыларсан зиндана.

Назим Һикмәт 1902-чи илдә Салоникдә анадан олмушдур. Бөјүк әксәријјәти јохсул, савадсыз вә һүгугсуз олан һәмвәтәнләринин ачыначаглы һәјатыны о, һәлә мәктәб скамјаларында икән һисс етмиш вә көрмүш, дәнизчиләр мәктәбиндә охудуғу заман ингилаби һәрәката гошулмуш, буна көрә дә мәктәбдән харич едилмишдир.

...Назим Һикмәт 1920-чи илдә тәһсил алмаг үчүн Москваја кәлир вә Шәрг зәһмәткешләринин коммунист университетиндә охујур.

Москва мүһити, совет мәдәнијјәти вә әдәбијјаты илә танышлыг, марксизм-ленинизм нәзәријјәсинә јијәләнән шаирин јарадычылығында бөјүк ингилаба сәбәб олду. Ән мүһүм амил бу иди ки, Назим Һикмәт бу университетдә марксист-ленинчи партијанын ән јахшы оғулларындан дәрс алмышды.

Назим Һикмәтин сијаси чәһәтдән нечә һазырландығы онун сонракы фәалијјәтиндә вә бәдии јарадычылығында ачыг-ајдын көрүнмәкдәдир.

Назим Һикмәт Москвада охудуғу заман совет халгына бүтүн дүнјанын мүтәрәгги адамларына ағыр бир итки үз верди—В. И. Ленин вәфат етди. Ленин ишинин гәләбәсиндән илһам алан, өз доғма вәтәниндә дә онун зәфәр чалачағына инанан мүбариз шаир бу хәбәри «Устамызын өлүмү» адлы мәшһур ше'риндә әкс етдирмишдир. Бүтүн совет адамлары, бүтүн коммунистләр кими Назим Һикмәт дә Ленинин дүнја зәһмәткешләринин ишиндә әбәди јашадығыны јүксәк инамла гејд едәрәк јазмышдыр:

Јалан!
Јалан!
Јалан!
Кәмијјәтдән кејфијјәтә атлајан
Күтләләрин рәһбәри өлмәз!
Өлмәз!
Өлә билмәз!

Өз вәтәнинә гајытдыгдан сонра Назим Һикмәт истәр бәдии, истәрсә дә ичтимаи-сијаси фәалијјәтиндә түрк халгына Совет Иттифагы һаггында јени-јени һәгигәтләр сөјләјир. Шаир мәһз буна көрә дә даһа чох тә'гиб олунур. 1936-чы илдә о, «Совет демократијасы» адлы китабында өз һәмвәтәнләринә дүнјада ән демократик гурулуш олан Совет өлкәси вә Совет Конститусијасы һаггында мә'лумат вердијиндән, бу әсәр кениш халг күтләләри арасында сүр'әтлә јајылыр.

Совет демократијасыны тәблиғ едән Назим Һикмәт ејни заманда да исбат едирди ки, буржуа өлкәләриндә демократија анчаг сөздәдир. О илләрдә шаир, хүсусән, фашизмин дүнјада төрәтмәк истәдији дәһшәтләрә гаршы чыхараг, Һитлер Алманијасы әлејһинә ән кәскин нифрәтини билдирирди. 1936-чы илдә јазмыш олдуғу «Алман фашизми вә ирг нәзәријјәси» адлы мәгаләсиндә о, фашистләрин «дүнја ағалығы» иддиаларыны ифша едир, бүтүн мүтәрәгги бәшәријјәти инсанлығын бу гәддар дүшмәнләринә гаршы мүбаризәјә чағырырды.

Шаирин, елини, вәтәнини үрәкдән севдији, онун «Сәни дүшүнүрәм» адлы ше'риндә даһа јүксәк сәнәткарлыгла ифадә едилмишдир. Шаир Москвада икән Түркијә коммунист партијасыны—ВКП(б)-нин кичик гардашыны дүшүнүр. О өз доғма партијасына: «дүнәнимиз, бу күнүмүз, сабаһымызсан», дејә онун сыраларында олмасы илә фәхр етдијини билдирир. Американын Түркијә мејданларына «Бетон төкүб өлүмләрә тәјјарә мејданы» етмәсини вәтәнпәрвәр шаир даһа бөјүк тәәссүф һисси илә гаршылајыр вә ше'рини бу сөзләрлә гуртарыр:

Бахырам Москва пәнчәрәләринин бириндән,
Сәни дүшүнүрәм, мәмләкәтим.
Мәмләкәтим, Түркијәм, сәни дүшүнүрәм.
Бир дәгигә дә олсун чыхмајырсан јадымдан.
Сәнин бу һәсрәтинә дөзә билмәздим, инан—
Москвада јашамағын сәадәти олмасајды,
Бурада һәр кәс сорушмасајды сәни мәндән,
Совет адамларындан һәр күн мәктуб кәлмәсәјди,
Севмәсәјди сәни онлар,
Мән онлары севдијим гәдәр!

Дүнјада биринчи дәфә Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабынын азадлыг бајрағыны әбәди олараг галдыран, сүлһ, демократија вә сәадәт уғрунда гызғын мүбаризә апаран бәшәријјәтин бајрагдары олан бөјүк Советләр өл-

кәси Назим Һикмәтин јарадычылығында силинмәз изләр бурахмышдыр. «Петроград 1917» адлы ше'риндә Октјабр ингилабы вә онун бөјүк рәһбәри В. И. Ленини—болшевикләри тәрәннүм едән шаир «Шәргли вә ССРИ» ше'риндә азад Совет дијарыны мәзлум Шәргә нумунә көстәрәрәк, гуртулуш јолуну ондан өјрәнмәјә чағырыр. О өз симасында «Үсјанда һаглы» олан бүтүн шәрглиләрин дили илә ССРИ-јә мүрачиәт едәрәк дејир:

Мән
Сәни көрмәк арзусуну
Бир вәтән һәсрәти кими гәлбимдә сахладым,
Үмидими сәнә бағладым.
Шимала ахан күләкләрлә ашдым
Асијанын јолларыны,
Говушдум сәнә.
Дурма, тез ол, доғру јолу көстәр мәнә!
Көзләримә нур вер...
Бејнимә шүур вер...
Ордакылар
Көзләјир мәни...
Мән ора тез дөнмәлијәм,
Орда
Гырмызы көјнәјимлә көрүнмәлијәм!..

Шаир Русијадан ајрыларкән, бејниндә «Енкелсин материализми кими өлмәз хатирә» апардығы илә фәхр едир вә 1924-чү илдә јаздығы «Вида» ше'рини ашағыдакы сөзләрлә башлајыр:

СССР!
Кедирик артыг!
Вер әлини, вер,
Кәл видалашаг!
Севдик,
Севирик сәни!
Нечә севирсә гуршун јаралы диварларын
Марксын рәсмини.

Назим Һикмәтин Түркијәдә зинданда икән јаздығы «Зоја» поемасы хүсусилә марағлыдыр. Зојанын сарсылмаз ирадәси онда өз бәдии ифадәсини тапмышдыр. Зојанын һәјатынын сон дәгигәсиндә онун вәзијјәтини тәсвир едән шаир поемасыны белә гуртарыр:

Колхозчулар ағлајырды
Нәзәриндән кизләнәрәк гошунун.
Чәллад чәкди ипи,
Боғулур назлы бојну гуғу гушунун.

Анчаг дикәлди ајагларынын учунда партизан,
һәјата сәсләнди: инсан!
Јолдашлар, саламат галын!
Јолдашлар, дөјүшүн ахыра гәдәр!
Нал сәсләри јүксәлир,
Бизимкиләр кәлир!
Чәллад дурду,
Јешикләрә бир тәпик вурду.
Јешикләр јумаланды,
Тања ипин учунда салланды.

Назим Һикмәтин истәр бу, истәрсә дә башга сүжетли әсәрләри В. Мајаковскинин епик-лирик поемаларыны хатырладыр. Онларда јығчам сүжет хәтти илә бирликдә шаирин һисс вә һәјәчаныны билдирән мисралар да чохдур.

Назим Һикмәтин совет гурулушуна һөрмәт вә еһтирамыны көстәрән ше'рләри ичәрисиндә Бакы илә әлагәдар олан парчалар да мүһүм јер тутур. Мә'лумдур ки, онун илк ше'рләр китабы олан «Күнәши ичәнләрин түркүсү» (нәғмәси) илк дәфә Бакыда чап олунмушдур. Онун ше'рләри ичәрисиндә мүһүм јер тутан «Бајрам оғлу», «Арпа чајынын ики јаны», «Хәзәр», «Нефтә доғру» вә с. әсәрләрин мөвзусу Бакы вә Азәрбајчанла әлагәдардыр. О, Бакынын Совет Иттифагындакы ролуну јүксәк гијмәтләндирәрәк јазмышдыр:

Дүшүнән бејни Москва исә өлкәмизин,
Тәзә ган дағыдан гәлбидир Бакы!

Назим Һикмәтин сон ше'рләри мәзмунча даһа долғун вә даһа мүбариз руһлудур. Там 12 ил фасиләсиз зиндан һәјаты онун мүбаризлијини там мә'насы илә сынагдан чыхармышдыр. Зиндандакы әзаб вә әзијјәтләрә бахмајараг о, 12 чилдлик әсәр јазмышдыр. Бу әсәрләр дүнја мигјасында кедән сијаси һадисәләрлә әлагәдардыр. Дүнја шөһрәти газанан шаирин сон әсәрләриндә сүлһ вә демократија уғрунда кедән мүбаризәләр әсас мөвзу кими нәзәрә чарпыр. Шаир дејир ки: «Мән бүтүн өмрүм боју сүлһ уғрунда, халгымын јараларынын шәфа тапмасы үчүн, халглар гардашлығы үчүн мүбаризә етмишәм. Буна көрә дә мәни Түркијәнин хаин дөвләт башчылары Түркијә вәтәндашлығындан чыхармышлар».

Шаир там кәскинлијә илә јени дүнја мүһарибәси гызышдыран Америка вә Инкилтәрә империалистләринин

ифша едир. О бу чаниләрин бүтүн дүнјада нә кими фәлакәтләр төрәтмәк истәдикләрини онларын Түркијәдәки ишләриндә ачыг-ајдын көрмүш вә бу хүсусда јазмышдыр:

«Маршалл планы», Трумен Америкасы ағыр күзәран кечирән һәмвәтәнләрими Корејаја өлүмә көндәрир, Түркијәни мүстәмләкәјә чевирир. Түркијәнин игтисадијјаты Американын әлиндәдир. Һаким даирәләрин сијасәти милли мәнафеји мүдафиә сијасәти дејилдир».

Мәһз буна көрә дә мүстәмләкә вә јарыммүстәмләкә шәраитиндә јашајан халгларын өз азадлыглары уғрунда апардыглары мүбаризә, бу јолда чалышан ајры-ајры адамларын фәдакарлығы, өз јени, азад һәјатларыны гурмуш милјонларын гәләбәси вә с. Назим Һикмәтин јарадычылығында силинмәз изләр бурахмышдыр.

Шаир Москваны—Кремли дүшүндүкдә зиндандакы ағрылары унудур, өзүнү сүлһ вә демократија уғрунда мүбаризә апаран мүтәрәгги бәшәријјәтә рәһбәрлик едән совет адамлары илә бирликдә һисс едәрәк «Гәлбим» адлы мәшһур ше'риндә јазыр:

Ган сызса да гәлбимин ағрыјан јарасындан,
Мән бахырам кечәјә дәмирләр арасындан.
Көзләримин өнүндә Кремлин бурчу дурур,
Гәлбим о беш кушәли улдузла биркә вурур.

Назим Һикмәт сүлһ вә демократија чәбһәсинин гүдрәтинә инаныб, ону тәрәннүм етдији кими, мүһарибә гызышдыранлар чәбһәсинин бу түкәнмәз гүввә гаршысында тәшвишә дүшдүјүнү дә гејд едирди. О чох јахшы билирди ки, Америка вә Инкилтәрә империалистләринин бу вә ја башга бир өлкәдә чанфәшанлыгла јүрүтдүкләри сијасәтин ахыры јохдур. Өзләрини «демократик» адландыран, һәгигәтдә исә демократијанын елементар тәләбләрини белә һәјата кечирмәјән вә бу саһәдә аддым атанлары тә'гиб едиб, мәһрумијјәтләрә дүчар едән империалистләрин сүлһ тәрәфдарлары гаршысында горхудан нечә тәшвишә дүшдүкләрини онун «Пол Робсона» ше'риндә көрмәк олар:

Бизә нәғмәләринизи охумајырлар, Робсон,
Гартал ганадлы бүлбүлүм, дејирәм сизә;
Инчи дишли зәнчи гардашым,
Нәғмәләринизи охумајырлар бизә.
Горхурлар, Робсон, шәфәгдән горхурлар,
Көрмәкдән, дујмагдан, һәгдән горхурлар.

Гаранлыглары ајдынлыға чевирмәк уғрунда јорулмаг билмәдән мүбаризә апаран мәрд шаир бу јолда ағыр гурбанларын олдуғуну чох јахшы билир вә мәһрумијјәтләрә дөзә билмәјән адамлары өз чәркәсиндә көрмәк истәмир.

О һәлә әдәби фәалијјәтинин илк дөврләриндә, 1930-чу илдә јазмыш олдуғу бир ше'риндә гәләбәнин бөјүк чәтинликләр вә ган баһасына әлдә едиләчәјиндән данышыр, јүксәк сәнәт әсәрләринә хас олан бир сәнәткарлыг еһтирасы илә дејирди:

Мән јанмасам,
Сән јанмасан,
Биз јанмасаг—
Нечә
Чыхар
Гаранлыглар
Ајдынлыға?!

Назим Һикмәт дөјүшкән руһлу, никбин бир шаирдир. О ән чәтин дөјүш анлары, ән ағыр әзаб заманларында белә бәдбинләшмәмишдир. Онун јарадычылығындакы бу хүсусијјәт халга архаланмасы вә апардығы мүбаризәнин кеч-тез гәләбә чалачағына јүксәк инам бәсләмәси илә изаһ олунур. Назим Һикмәт јарадычылығындакы бу хүсусијјәти јахшы баша дүшмәк үчүн онун илләр боју ағыр һәбс шәраитиндә јаздығы атәшин ше'рләрини нәзәрдән кечирмәк кифајәтдир. Бу дөјүшкәнлик вә никбинлик шаирин һәбсә алындығы илк күндән е'тибарән јаздығы парчалардан тутмуш, та һәбсдән чыханадәк јаратдығы ше'рләрдә ачыг-ајдын көрүнмәкдәдир. Дөјүш јолдашларындан узун мүддәт ајрылмаға мәчбур олан шаир онлара «зиндан нәғмәсини белә дөјүш маһнысы кими охујачағыны» билдирир вә «Вида» ше'риндә бөјүк бир инамла дејир:

Јенә көрүшәрик,
Досттарым мәним,
Јенә көрүшәрик...
Бәрабәр күнәшә күләр,
Бәрабәр дөјүшәрик...
А достлар,
А дөјүш досту,
Иш гардашы,
А јолдашлар, а!..
Әлвида!

Назим Һикмәт зинданда икән јазмыш олдуғу ше'рләриндә халгы мүбаризәјә чағырыр, һәтта өз севкилисинә көндәрдији парчаларда да бу мәсәләјә тохунараг ону мүбаризләр сырасында көрмәк истәјир. О, өлүм чәзасына мәһкум едилдијини белә севкилисинә билдирәндә ағлајыб, сызламамағы мәсләһәт көрүр вә «Јахшы шејләр фикирләшмәлидир бир дустағын арвады» дејир. Чүнки Назим Һикмәтә көрә онун севкилиси дә шаирин мүбаризә јолдашыдыр, онун үчүн дә севкилисини јүксәк мәһәббәтлә севир:

Инсанларын ичиндәјәм, севирәм инсанлары.
Һәрәкәти севирәм,
Дүшүнчәни севирәм.
Мүбаризәми севирәм.
Сән мүбаризәмин ичиндә бир инсансан,
Севкилим, сәни севирәм!

Назим Һикмәт зәманәмизин ән исте'дадлы, ән јахшы шаири олан В. Мајаковски кими јени мүндәрәчәни јени формада вермәјә чалышан бир сәнәткардыр. Бу формада аһәнк, гафијә, һәтта вәзн дә олмадығыны бә'зиләри јанлыш олараг дүшүнүрләр. Доғрудур, кечмиш Шәрг әдәбијјатында раст кәлдијимиз «ше'р ганунлары»на бу јарадычылыгда әмәл олунмур. Лакин бунунла белә мөвзу илә әлагәдар олараг, Назим Һикмәтин ше'рләриндә көзәл бир аһәнк, сәлис гафијәләр вә һәтта ахычы бир өлчү—нәзм дә вардыр. Шүбһәсиз, ше'рин формал көзәллијини тә'мин едән бу чәһәтләр гаршысында шаир «әсир» дејилдир. Башга сөзлә десәк, о, ше'ри форма хәтринә, кәлиши көзәл дејил, дәрин мәзмун, јүксәк идеја хатиринә јазыр.

Назим Һикмәт сәнәткардан партијалылыг, јүксәк идејалылыг вә мүбаризлик тәләб едир. Һәлә 1923-чү илдә јазмыш олдуғу бир ше'риндә демишдир:

Елә бир шаир лазым ки, бизә
Чызсын көзүмүздә синфимизин
Ган
Вә алын тәри гохујан
Рәнкини!

Назим Һикмәтин јени әсрин ингилабчы шаириндән тәләб етдији бу чәһәтләр онун өз јарадычылығында практики сурәтдә һәјата кечирилмишдир. Өз јарадычылығы һаггында јазмышдыр:

Мән:
Нә көрпү алтында јатан,
Нә дә атлас һашијәли сәрхош сүфрәләриндә
Саз чалыб Әрәбистан пүстәси сатанларын
шаиријәм.
Торпагдан, атәшдән вә дәмирдән
һәјаты јараданларын
шаиријәм
мән!
Мән сүр'әтими әсрләрдән алмышам,
Мәндә һәр мисра јанар дағы хатырладыр.
Мән нә халгын алын тәриндән он гәпик оғурламышам,
Нә дә бир шаирин чибиндән бир сәтир.

Белә бир гајәјә малик олан шаир өз вәтәниндә тә'гиб олунур. О, сәнәткара гәтијјән гијмәт верилмәјән өлкәсиндәки бу вәзијјәти үмумиләшдирәрәк Түркијәнин мүасир дөвләт гурулушу вә ичтимаи-сијаси һалына охучуда үсјан һисси доғуран ашағыдакы мә'налы мисралары јазыр:

Бу јазы јарыда галды.
Јағыш јағды, сәтирләри сел алды.
Һалбуки мән нәләр јазачагдым, нәләр!..
Үч мин сәһифәлик үч чилдинин үстүндә
Ач отуран шаир.

Назим Һикмәт кәләчәк азад Түркијәнин халг шаири кими, өз доғма охучулары тәрәфиндән гаршыланачағына, сүлһ вә демократија чәбһәсинин, империализм вә мүһарибә гызышдырычылары үзәриндә гәти гәләбә чалачағына инаныр, бу мөвзуда јени-јени әсәрләр јазыр.

1954

М. С. ОРДУБАДИ

Дөрддә үч әсрдән артыг өмр едән, јарымәсрлик һәјатыны әдәбијјат вә инчәсәнәтимизин тәрәггисинә сәрф едән М. С. Ордубади, Азәрбајчан әдәбијјаты тарихилә үзви сурәтдә бағланмыш вә гијмәтли әсәрләрилә нәсримиздә јени сәһифәләр ачмышдыр.

Кениш һәјат тәчрүбәсинә малик олан бөјүк әдибимиз, әдәбијјат тарихиндә шаир, насир, драматург вә журналист кими солмаз шөһрәт газанмышдыр. Онун әдәби фәалијјәти кечән әсрин сонларындан башлајыб, XX әср шәраитиндә инкишаф етсә дә, өз һәгиги јүксәлиши вә чичәкләнмәсинә Совет һакимијјәти илләриндә наил, ола билмишдир. Бу, һеч дә тәсадүфи дејилдир. Ингилабдан әввәлки һәјатын ағырлығыны чијниндә дашыјан, өз халгынын азадлығы уғрунда фәал мүбаризәјә галхан мәрд оғулларымызла бир сырада М. С. Ордубади дә јорулмаг билмәдән чалышмыш, Азәрбајчан ингилабчыларынын мә'руз галдығы мәһрумијјәтләрә о да мә'руз галмышдыр. Беләликлә, М. С. Ордубади ичтимаи хадим вә ингилабчы кими чар һөкумәтинин ағыр сүркүнләриндә дә аз илләр кечирмәмишдир.

Лакин бу тә'гибләр, бу һүчумлар вә сүркүнләр мүбариз әдибимизи өз шәрәфли јолундан әсла дөндәрмәмиш, әксинә, ону даһа чидди, даһа ачыг вә даһа кәскин јазмаға мәчбур етмишдир. М. С. Ордубади чаризмә гаршы мүбаризә едәнләрин габагчыл дәстәсинә гошулмуш вә 1918-чи илдә болшевикләр партијасы сыраларына дахил олараг онун ингилаби тапшырыгларыны һәјата кечирмишдир.

М. С. Ордубадинин бир сыра әсәрләри онун өз шәхси һәјаты илә билаваситә әлагәдар олмушдур. Бу нөгтеји-нәзәрдән јазычынын тәрчүмеји-һалы мүасир кәнчлијә чох шеј өјрәдә биләр.

М. С. Ордубади 1872-чи илдә Ордубад шәһәриндә, мүәллим аиләсиндә анадан олмушдур. Онун атасы да өз дөврүндә шаир олмуш, көһнә Шәрг әдәбијјаты үслубунда ше'рләр јазмыш вә «Фәгир» тәхәллүсү илә әдәбијјат тарихиндә танынмышдыр.

Мәммәд Сәид, једди јашында икән атасы өлдүјүндән, мүнтәзәм аилә тәрбијәси көрә билмәмиш вә мадди вәзијјәтинин ағырлығы үзүндән тәһсилини тамамламајараг, јалныз дөрд ил ибтидаи рус мәктәбиндә охуја билмишдир. О, шәхси тәһсил вә мүталиә јолу илә билијини артырмыш, ушаг јашларында икән фарсчаны өјрәнмәси сајәсиндә мәшһур Шәрг шаирләринин әсәрләрилә таныш олмушдур.

Кәнч јашларында аилә сахламаға мәчбур олан Мәммәд Сәид, Ордубад шәһәриндәки ипәк фабрикасында чалышыр... Әдәбијјатла марагландығындан ше'рләр дә јазыр. Шаирин кәнчлијиндә јаздығы әсәрләрлә таныш олмаг үчүн һәлә мәктәбдә икән дедији бир гәзәлдән ашағыдакы мисралары көстәрмәји лазым билирик:

Әзизим, һичри-гәмин ашигә мүсибәт олур,
О сәрв гамәтини көрмәсәм гијамәт олур.
Сәфаји-күлшәнә чыхма, хәзанә көрсәнмә,
О күл чәмалы гызылкүл көрүб хәчаләт олур.

XX әсрин әввәлләриндә Ордубади «Молла Нәсрәддин», «Иршад», «Тәрәгги», «Тазә һәјат», «Игбал», «Сәда» кими гәзет вә мәчмуәләрдә фәал иштирак едир.

1905-чи ил рус ингилабындан сонра, Азәрбајчанда башланан ингилаби һәрәкат, Ордубади јарадычылығында демократик фикирләри чанландырыр. О, «Молла Нәсрәддин» мәчмуәсиндә «Һәрдәмхәјал» имзасы илә бир сыра дәјәрли ше'р вә фелјетонлар јазыр. 1906-чы илдә о, «Гәфләт» ады алтында биринчи ше'рләр мәчмуәсини чыхарыр. Бу дөврдә чаризмин милли гырғын сијасәтиндән тәнкә кәлән јазычы дејир ки, «Мән һәмишә ганлы сәнәләрдәнми јазачағам?» О, халгы ингилаби мүбаризәјә, өз һүгугуну әлдә етмәјә чағыраpаг «Вәтән вә һүрријјәт» адлы ше'рләр китабчасында јазырды:

Көзүн вар исә һүррријјәт зијасындан көтүр һиссә,
Јаша инсанча, инсанлар тәк азад ол әсарәтдән!

Бу дөврдә Ордубади мәтбуатдан ингилабчыларын тә'гиб олунмасы, кениш халг күтләләринин ағыр һәјат ша-

раитиндә јашамасы, бир парча чөрәк үчүн минбир әзијјәтә гатлашмасы кими һаллара үсјан едирди. «Тазә һәјат» гәзетинин 1907-чи илдә чыхан 60-чы нөмрәсиндә М. С. Ордубади јазырды:

Мә'мәни-ишрәтдир аләм мүстәбидкаран үчүн,
Мәһбәси-мүзлүмнүмадыр синфи-еһраран үчүн,
Көр нәләр јапмагдадыр јерләрдә инсан нан[1] үчүн,
Чүмләмиз алудәјиз амали-бипајан үчүн.
Бах чаһан мүлкү нә ибрәтпашдыр инсан үчүн!

О, истибдадын иртичасына, халг үзәринә әли гылынчлы һүчума кечмәсинә гаршы өз нифрәтини билдирәрәк, јенә һәмин «Тазә һәјат» гәзетинин 63-чү нөмрәсиндә јазмышды:

Кимсәсиз ислама истибдадијан етмиш гијам,
Биз әзилдик, башымызда гопду мүдһиш издиһам,
Аһ, сыхмышдыр мүсәлман оғлуну бир хаби-хам.
Шәрһи-әфкари-Сәидин кәр галырса натәмам,
Истифадә көзләмәк бичады бош тәкрардән.

М. С. Ордубадинин ингилабдан әввәлки јарадычылығы «Молла Нәсрәддин» сәһифәләриндә јени инкишаф мәрһәләсинә галхыр. «Молла Нәсрәддин» чәрәјаны бөјүк јазычынын демократик руһлу ше'рләр јазмасына көмәк едир. Мәчмуәнин илк нөмрәләриндән башлајараг онда иштирак едән Ордубади сосиалист ингилабындан сонра да өз әсәрләрилә мәчмуәнин сәһифәләрини зәнкинләшдирир. «Молла Нәсрәддин»дә иштирак едән Ә. Сабир, Әлигулу Гәмкүсар, Әли Нәзми вә башга шаирләр кими М. С. Ордубадинин јарадычылығында да хырда сатирик ше'рләр мүһүм јер тутур. Бу ше'рләрин әсас мөвзусу динә, мөвһумата, чәһаләтә, авамлыға гаршы мүбаризәдән ибарәтдир. Дөврүн јарамазлығыны мәдәнијјәтсизликдә көрән маарифчи јазычылар кими М. С. Ордубади дә фәлакәтләрин әсас сәбәбини гәфләтдә көрүрдү.

Һәр бир ишимиз кетди, галыб гәлбдә һәсрәт,
Аварә гојан бизләри гәфләтди, бу гәфләт!

Башга ше'рләриндә халгы әсарәтдән хилас олмаға чағыран јазычы јенә бир нечә јердә керилијин башлыча сәбәбини гәфләтдә көрүр:

Һеч кимсә бизи гылмады бу дәрдә кирифтар
Гәфләт бизи бу дәрдү гәмә ејләди вадар.

---

[1] Нан—чөрәк.

М. С. Ордубади гәфләтдән гуртулмаг үчүн инсанлары елмә, маарифә дә'вәт едир. Бу ишыглы јолун габағыны алан руһаниләр, Ордубадинин әсәрләриндә биринчи тәнгид һәдәфи олур. О, бу мәгсәдинә наил олмаг үчүн «Молла Нәсрәддин» сәһифәләриндән кениш сурәтдә истифадә едир. Һәмин мәчмуәнин 1911-чи илдә чыхан 25-чи нөмрәсиндә «Заһидләрә аг күл дәстәси» адлы фелјетонунда јазыр ки:

Еј ваиз, әја хадими-дүнјаји-шәрарәт,
Еј банији-мәһвијјәт! Әја назими-гәфләт,
Еј санији-бид'әт!
Бах биздә нә парлагды сәнин мухтариатын,
Чәһл үзрә сәбатын,
Јох, јох, һәлә мәстурду маһијјәти-затын,
Тәшбиһи-сүфатын.

Бу мисраларда шаирин дили бир аз гәлиз олса да, фикри ајдындыр. Мүртәчә руһаниләрә гаршы мүбаризәсиндә «Молла Нәсрәддин» чәбһәсиндән чыхыш едән Ордубади фикрини ајдын шәкилдә кениш охучу күтләләринә чатдырмаг үчүн мүхтәлиф бәдии ифадә васитәләриндән дә истифадә едирди. Бу чәһәтдән 1913-чү илдә јазмыш олдуғу ше'рләринин бириндә руһаниләрин дилиндән дедији бу ашағыдакы сөзләр сәчијјәвидир:

Чохдур аләмдә мәним гүссәву дәрду мәһәним.
Күл олуб башыма, динарә дә дәјмәз сүхәним,
Мәчмәји-насдә кетмәз пула лафи-дәһәним,
Једим исламы, јенә галды јарымчыг кедәним.
Башдакы сарғымы милләт едәчәкдир, кәфәним.

Мөвһумат вә авамлыға гаршы М. С. Ордубадинин «Молла Нәсрәддин» сәһифәләриндә јаздығы фелјетонлар да диггәтәшајандыр. Онун 1906-чы илдә «Молла Нәсрәддин»ин 14-чү нөмрәсиндә дәрч олунан «Гыздырмалыја мәктуб» фелјетонундан ашағыда кәтирдијимиз парча илә бу саһәдәки фәалијјәтини хатырлатмаг истәјирик:

«...Мәгаләләринизин һәдәрән-пәдәрән олмасындан белә мә'лум олур ки, бир аз да титрәтмәниз вардыр. Онун да чәһәти булварда кәзәндә гарадавоја бөрк көтүрмүсән, сәнә сојуг дәјибдир. Әлбәттә, мәним әризәми гәбул едиб кәрәк бир крантсыз һамам тапасан, бир гәдәр тәрләјиб, сонра суја кириб, фитәни башына салыб алтмыш габ исти су фитәнин үстүндән башына төкәсән.

...Ешидирәм башынызда бир аз да ағры вардыр. Һә-

мин азара һүкәма истилаһында нәзлә дејиләр. Гара тојуг јумуртасына бир нечә сөз јазыб, кисәјә тикиб мәсчиддә тирдән асарсан... Ишдир, һәркаһ бу да мәнфәәт етмәсә, онда јәгин елә ки, сәнә көз вурублар. Бу ашағыда јаздығым дуаны бир овуч үзәрлијә охујуб, од ичиндә јандырыб үстүндән ојан-бујана атыларсан. Дуанын сурәти:

Үзәрликсән, һавасан,
Һәзар дәрдә давасан.

1907-чи илдә М. С. Ордубадинин Иран ингилабында иштирак етмәси, она зәнкин материаллар вермишдир. Бу илдән е'тибарән о, ше'р јарадычылығы илә бирликдә нәср дә јазмаға башлајыр. Онун илк мәшһур нәср әсәри «Рзагулухан фрәнкимәаб јахуд Бәдбахт милјончу» романыдыр.

Бу әсәрдә Ирандакы ичтимаи һадисәләр, јениликлә көһнәлијин, авропачылыгла көһнә шәргчилијин мүбаризәси, елмсизлик вә авамлығын ачы нәтичәләри, руһанიләрин Иран халгыны алдадыб сојмасы вә саир бу кими һадисәләр тәсвир едилмишдир.

Әсәрин гәһрәманы «Бәдбахт милјончу» адланан Рзагулухандыр. О, Франсадакы Иран сәфиринин оғлудур. Ушаг јашларында Франсада галмыш вә франсызча тә'лим-тәрбијә алмышдыр. Орада дарүлфүнуну битирдикдән сонра дүнјакөрүшүндә мүһүм дәјишикликләр әмәлә кәлмишдир. О, Франсада башланан јени һәјатын мүсбәт чәһәтләрини көрүр вә бу јениликләри өз вәтәнинә көчүрмәјә чалышыр. Рзагулухан вәтәндә көрәчәји ишләрин планыны габагчадан тутур. О, Иранда бөјүк бир ислаһат јаратмаг нијјәтиндәдир.

Бөјүк дөвләти олан Рзагулухан, планындакы ислаһаты әввәлчә өз кәндләриндә тәтбиг етмәк истәјир. Одур ки, Ирана гајыдаркән, ән әввәл атасындан галмыш 60 пара кәндин кәлирини үч ил кәндлиләрә бағышлајыр. Кишиләр ишсиз јатдығы јердә гадынлары ишләтмәк кими һалларын бүсбүтүн орталыгдан көтүрүр. Дәмир јолу чәкдирмәк, гәзетхана ачмаг үчүн имтијаз көтүрмәјә әризә верир. Тәбриздән Теһрана гәдәр бир трамвај хәтти чәкдирмәк фикринә дүшүр вә с. Лакин Рзагулухан тәчрүби сурәтдә һеч бир иш көрә билмир. О, нәинки ичтимаи һәјатда мүртәче адамлара гаршы мүбаризә апара билмир, һәтта бу јени фикирләр әлејһинә чыхан арвады Бөјүкханыма да чаваб вермәји бачармыр.

Иран гадынларынын авам, диндар нүмајәндәси олан Бөјүкханым өз әринин һакимидир. О, һәр аддымда әринин зиддинә чыхыр вә өз фикирләрини мүдафиә етмәјә мүвәффәг олур. Мәсәлән, Рзагулухан ушагларыны охутмаг, онлары Гәрб тәрбијәсилә бөјүтмәк истәјирсә, Бөјүкханым «Мән разы олмајачағам көзүм көрә-көрә Лиза ушагларымы мәзһәбдән чыхарсын» дејә буна мане олур. О, һәтта азјашлы гызы Мүнәввәри дә тәһсилдән сахлајыб, онун Авропа либасыны дәјишдирир, әрә вермәк истәјир. Гыз нә гәдәр исрар едирсә, мүмкүн олмур. О, чыхылмаз вәзијјәтдә галараг сон үмидини атасына бағлајыр вә она мүрачиәт едирсә дә, бир шеј чыхмыр. Рзагулухан өз арвадына мүгавимәт көстәрә билмир, нәтичәдә азјашлы Мүнәввәр варлы бир адама сатылыр.

Аиләдә ачиз вә бачарыгсыз олан Рзагулухан ичтимаи һәјатда да мәғлуб олур. Онун арзулары анчаг бир арзу олараг галыр. О, сентиментал дујғулара гапылыр, тез-тез өзүндән кетмәк, интиһар етмәк үчүн силаһа әл атмаг, ағламаг вә сызламагла мәшғул олур. Нәтичәдә өзү мәһв олур, фикирләри дә пуча чыхыр.

Бөјүкханымын чәһаләти үзүндән аилә бөјүк фәлакәтә уғрајыр. Рзагулуханын өлүмүндән сонра гызы Мүнәввәрин әри Гуламхан онун бүтүн варына јијәләнир вә гызы да сахламаг истәмир. О, шәриәт адына, Мирзә Рәһим ағаја вердији рүшвәтә архаланараг, чох сәрбәст кәзир. Һәтта гызын гардашлары Пәрвазхан вә Һачыхан тәһсилиндән гајыдыб өз һагларыны тәләб едирләрсә дә, мүвәффәг ола билмирләр. Мирзә Рәһим ағанын онларла мәнфи әлагәси охучуда руһаниләрә гаршы дәрин бир нифрәт ојадыр. Өз маллары үстүндә мүбаризә едән оғланлар, Мүнәввәрин әрилә чидди вурушмаға башлајырлар. Нәтичәдә Бөјүкханымын ики оғлу өлдүрүлүр, гызы исә өзүнү суја атыб боғулур.

Әсәр тәнгиди-реализм стилиндә јазылмышдыр. Композисијасы биткин вә мараглы гурулдуғундан, ајры-ајры типләрин тәрчүмеји-һалы илә башлајан һадисә кет-кедә кәркин зиддијјәтләрә чеврилир.

«Бәдбәхт милјончу» романы јазычынын биринчи бөјүк нәср әсәри олмағына бахмајараг, мүвәффәгијјәтли чыхмышдыр. Романын гәһрәманы Рзагулуханын мәғлубијјәти феодал-патриархал гурулушуна гаршы охучуда ниф-

рәт һисси ојадыр. Мүәллиф бу мәғлубијјәтдән мүтәәсир олдуғу үчүн онун бүтүн баисләрини мәнфи планда тәсвир етмишдир.

Әсәрин дили мүасир дилимизә нисбәтән гәлиз олса да, өз дөврүндәки «Фјузат» дилинә нисбәтән садә вә бәдиидир. Бу роман Азәрбајчан охучулары тәрәфиндән севинчлә гаршыланмыш вә бир нечә ил сонра икинчи дәфә чап едилмишдир.

Бу замана гәдәр ше'р, фелјетон вә нәср әсәрләри јазан вә «Ганлы сәнәләр» адлы публисист әсәрини нәшр етдирән М. С. Ордубади бир нечә ил сонра драматуркија саһәсинә кечәрәк өз јарадычылығына јени сәһифәләр ачыр.

1912-чи илдә јаздығы «Әндәлисин сон күнләри» адлы драмында Испанија халгынын әрәб хәлифәләри вә шејхләри әлејһинә үсјаны тәсвир олунур, лакин мүәллиф, үсјанын маһијјәтини дүзкүн көстәрә билмәдији үчүн әсәр бәдии чәһәтдән Ордубадинин романына нисбәтән зәиф чыхмышдыр.

Чар һөкумәти башга демократик фикирли адамларла бирликдә Ордубадини дә тә'гиб едир. Ону чар сијасәти үчүн горхулу, тәһлүкәли бир сима кими 1913-чү илдә һәбсә алыб Тсаритсинә[1] сүркүн едирләр. 1917-чи ил феврал ингилабына кими сүркүндә галан Ордубади анчаг чар һөкумәти јыхылдыгдан сонра сүркүндән гуртара билир. Сүркүн илләри мүбариз јазычынын ирадәсини гыра билмәди, әксинә, истибдада гаршы онун даһа артыг гәзәбләнмәсинә, нифрәтинин артмасына сәбәб олду. Һәлә Новочеркасск зинданында икән шаир чаризм әлејһинә одлу ше'рләр јазыр вә горхмадан дејирди:

Битмәзми чәфа, ахыра јетмәзми кешакәш?
Ахырда јахар затыны јахдыгларын атәш!
Лакин ону бил, һәр нә ки, бидад едәчәксән,
Бир күн каләчәк сән дәхи фәрјад едәчәксән!

(Март, 1914-чү ил).

Сүркүндән гуртарар-гуртармаз «Кап» адлы сатирик бир ше'р јазараг «Тути» мәчмуәсинә көндәрир. Һәмин

[1] Индики Волгоград шәһәри (*ред.*).

мәчмуәнин 8 апрел, 1917-чи ил тарихли 13-чү нөмрәсиндә чап олунан ше'р беләә башланыр:

Бирдән-бирә дүнјаја бөјүк гулгулә дүшдү,
Бу гулгуләдән али-Роман мүшкүлә дүшдү.
Инсафына, вичданына лә'нәт бу чаһанын,
Јыхды евини зүлм илә өвлади-Романын,
Јуммушдулар үч јүз сәнә ағзын фүгәранын,
Индисә бу иш бәс нечә дилдән-диләә дүшдү.
Өвлади-Роман бах нечә бир мүшкүлә дүшдү.

«Һәрдәмхәјал» имзасы илә чап олунан бу ше'рдә Сабир сатирасынын ше'ријјәтини көрүрүк. Мә'лумдур ки, еjни үслубда Сабир дә Мәммәдәли шаһ һаггында «Мәнимки белә дүшдү» рәдифли сатирасыны јазмышдыр. Биз М. С. Ордубадинин халг шаиримиз Сабирдән бу нөв истифадәсини мүсбәт әдәби һадисә һесаб едирик. Чүнки, ше'ри халгын малы етмәк ишиндә бөјүк мүвәффәгијјәтләр әлдә едән Сабир, бир мүәллим кими тәкчә мүасирләринин дејил, өзүндән сонра кәлән сатирикләрин изләдији, тәглид етдији бир сәнәткар олмушса да, кимсә онун гәдәр јүксәлә билмәмишдир. Чидди сијаси мөвзулары кениш халг күтләләринә чатдырмаг мәгсәдилә Ордубадинин бу јолда давамы вә гисмән мүвәффәг олмасы бизим нәзәримизи чәлб етмәјә билмәз.

Јери кәлмишкән гејд етмәлијик ки, Ордубади бир сыра башга ше'рләриндә дә Сабирдән илһам алмышдыр. О, бә'зән Сабирә нәзирәләр дә јазмышдыр.

Бөјүк Октјабр Сосиалист ингилабы Ордубадинин сијаси-фикри инкишафына чох бөјүк тә'сир едир. О, ингилабдан сонра (1918-чи илдә) болшевикләр партијасы сыраларына дахил олараг, ингилаби һәрәкатда даһа фәал вә јахындан иштирак етмәјә башлајыр. О, Тсаритсин, Һәштәрхан, Шимали Гафгаз вә Дағыстанда ингилаб комитәсинин тәшкилаты тапшырығыны јеринә јетирир вә мәтбуат саһәсиндә чалышыр. Хүсусән Һәштәрханда Серкеј Миронович Кировун рәһбәрлик етдији ингилабчыларла бирликдә ишләјиб, тәшкилатын мәтбуат ишләринә көмәк едир. 1920-чи илин јазында Дағыстан зәһмәткешләринә көмәјә кәлән Гызыл Орду сыраларында Ордубади дә варды. Дағыстанда Совет һакимијјәти гурулдугдан сонра орада гәзет вә полиграф базасы јаратды.

1920-чи ил апрел ајында Азәрбајчан халгына көмәјә

кәлән XI Орду сыраларында Ордубади дә доғма вәтәнинә гајыдыр вә ингилабын илк илләриндән башлајараг, мәтбуат саһәсиндә мүхтәлиф мәс'ул вәзифәләр апарыр, бир сыра гәзет вә мәчмуәләрин редактору олур.

Совет дөврүндә онун јарадычылығы үчүн даһа кениш имканлар јараныр. О, бир тәрәфдән шаһиди вә иштиракчысы олдуғу тарихи һадисәләри әкс едән романлар («Думанлы Тәбриз», «Дөјүшән шәһәр», «Дүнја дәјишир», «Кизли Бакы») јазыр, дикәр тәрәфдән дә совет әдәбијјаты вә инчәсәнәтинин фәал иштиракчысы кими сосиализм гурулушу саһәсиндә ишләјир.

Ордубади гејд етдијимиз әсәрләриндән башга «Кәнч чекистләр», повестини, «Гылынч вә гәләм» романыны, «Думанлы Тәбриз» пјесини, «Беш манатлыг кәлин» оперетгасыны вә бир нечә хырда ше'р китабларыны јазыб чап етдирмәклә јанашы Пушкинин «Борис Годунов», «Бағчасарај фантаны» кими мәшһур поемаларыны, ермәни шаири Акоп Акопјанын «Јени сабаһ» адлы ше'рләр мәчмуәсини Азәрбајчан дилинә тәрчүмә етмишдир. М. С. Ордубади опера саһәсиндә дә фәалијјәт көстәрмиш «Короғлу», «Нәркиз» вә «Сәфа» операларынын мәтнини нәзмә чәкмишдир.

Ордубадинин Азәрбајчан әдәбијјаты вә инчәсәнәти саһәсиндәки фәалијјәти партија вә һөкумәтимиз тәрәфиндән јүксәк гијмәтләндирилмиш вә о, «Ленин» ордени, «Шәрәф нишаны» ордени вә мүхтәлиф медалларла тәлтиф едилмишдир. 1938-чи илдә Кировабад зәһмәткешләри өз севимли јазычыларыны Азәрбајчан ССР Али Советинә депутат сечмишдиләр. О, 1947-чи ил февралын 9-да Ордубад зәһмәткешләри тәрәфиндән Азәрбајчан ССР Али Советинә депутат сечилмишди. Ордубадинин инчәсәнәт вә әдәбијјат саһәсиндәки фәалијјәтини нәзәрә алараг, һөкумәтимиз она *әмәкдар инчәсәнәт хадими* адыны вермишди.

М. С. Ордубади сосиалист ингилабындан сонра да шаирлик фәалијјәтини давам етдирир. 1924-чү илдә, дүнја пролетариатынын рәһбәри В. И. Ленинин өлүмү шаирә чох дәрин тә'сир бурахмышды. О заман јаздығы ше'рдә бу кәдәрини белә ифадә етмишди:

«Афагы ағладырса да тә'сири-матәмин
Асудә јат бу мовт илә сарсылмаз аләмин.
Бир гәл'ә тәк тәчәссүм едәр гурдуғун чаһан,
Гәбринлә дә чаһана ачарсан бир асиман.
Чисмин көмүлсә хакә, көмүлмәз әмәлләрин.
Даим бизимләдир јенә һүммәтли әлләрин.
Биз сәнләјик, әвәт, сәнә сәндән дә мәһрәмик,
Фикрин, әмәлләрин кими һәр ишдә мөһкәмик
Алчаг үрәкләр олмаја мовтинлә камијаб,
Руһун да, һејкәлин дә, мәзарын да ингилаб!

Бу ше'р о заман бөјүк Ленинә һәср олунмуш ше'рләр ичәрисиндә өз сијаси вә бәдии фикри долғунлуғу илә хүсуси јер тутурду. Бу ше'р, бу күн белә өз бәдии дәјәрини вә тә'сир гүввәсини итирмәмишдир.

1930-чу илдән е'тибарән Ордубади аз заман ичәрисиндә бир нечә гијмәтли тарихи роман јарадыр. Ордубадинин романчылыг фәалијјәти онун башга саһәләрдәки јарадычылығыны керидә гојур. Ордубади совет нәсринин габагчыл нүмајәндәләриндән бири кими танынмаға башлајыр. Бу дөврдә јазмыш олдуғу илк мәшһур әсәри «Думанлы Тәбриз» (1930—1948) романыдыр. Роман дөрд чилддән ибарәтдир. Јазычы 1907-чи илә 1917-чи илләр арасында Иранда кедән ингилаби һәрәкаты тәсвир етмишдир. Мәммәдәли шаһ, ону мүдафиә едән чар һөкумәти вә инкилис империалистләри әлејһинә мүбаризә апаран Иран Азәрбајчаны мүчаһидләринин вә бу мүбаризәдә онлара көмәк едән Загафгазија болшевикләринин ролуну јазычы бу романда парлаг бојаларла көстәрә билмишдир.

Тәбриз ингилабы вә онун башчысы Сәттарханын ингилаби һәрәкатыны тәсвир едән бу бөјүк әсәр, Азәрбајчан совет әдәбијјатында илк тарихи романдыр. Ордубади тарихи һадисәләри вә шәхсијјәтләри сон дәрәчә реал тәсвир етмишдир. Әсәрдә Иран ингилабынын рәһбәри Сәттархан өз зиддијјәтләри илә верилмишдир. О, бир тәрәфдән фәал ингилабчы, дикәр тәрәфдән зәиф хасијјәтләри илә нәзәрә чарпан бир һуманистдир. Буна бахмајараг, Сәттарханын ингилаб рәһбәри кими дүшмәнә бөјүк бир горху олдуғу, ахырадәк ингилаби һәрәкатдан чәкинмәдији әсәрдә бәдии бојаларла көстәрилмишдир. Әксингилаба көмәк едән вә Иран ингилабчыларыны мәһв етмәк үчүн кәлән чар ордуларынын чәлладлығы, әхлагсызлығы вә таланчылығы охучунун дәрин нифрәтинә сә-

бәб олур. Хүсусән III һиссәдә Сәттарханын евинин дағыдылмасы, ингилабчыларын дар ағачындан асылмасы кими сәһнәләр бу нифрәти даһа да артырыр.

Бу дөврдә истәр Иранда, истәрсә дә Иран Азәрбајчанында сијаси-ичтимаи вәзијјәт олдугча мүрәккәб иди. Бир тәрәфдән Инкилтәрә вә Америка, дикәр тәрәфдән дә чар сијасәти вә бунларын әлиндә ојунчаг олан шаһ һөкумәти вәзијјәти даһа да мүрәккәбләшдирмишди. Белә бир дөврүн бәдии тәсвирини вермәк вә буна мүвәффәг олмаг јазычыдан дәрин сәнәткарлыг бачарығы тәләб едирди.

Даһи Ленинин јүксәк гијмәт вердији Иран ингилабынын әсас маһијјәтини, онун милли азадлыг уғрунда кедән бөјүк бир мүбаризәјә чеврилмәсини јахшы дәрк едән Ордубади долғун мәзмунлу бир роман јаратмышдыр десәк һеч дә сәһв етмәрик.

Романда Иран ингилабы өз мүрәккәблији илә верилмишдир. Ингилабчыларын тәркиби дә мараглыдыр. Онларын сыраларында јохсуллар, халча фабрикасы фәһләләри вә ағыр истисмар олунанларла бәрабәр тачирләр, руһанiләр, һәтта мүлкәдарлар да вардыр. Јазычынын усталығы орасындадыр ки, бу ајры-ајры синиф нүмајәндәләринин ингилаба ајры-ајры мәгсәдләрлә гошулдугларыны чох инандырычы вә реал чизкиләрлә көстәрмиш, әслиндә ингилабын мәғлуб олмасына бир тәрәфдән дә онларын сәбәб олдугларыны сүбут етмишдир. Јазычы шәхси мәнфәәти үчүн ингилаба гошулан сәрраф Мир Манафларын, тачир Һачы Меһдиләрин ингилабда әсас гүввә олмадығыны көстәрмишдир. Ингилабы һәрәкәтә кәтирән әсас гүввә зәһмәткешләр вә кәндлиләрдир. Бу гүввәнин тәшкилиндә рус ингилабчыларынын ролу чох јахшы тәсвир олунмушдур.

Үмумијјәтлә Тәбриз ингилабына 1905-чи ил (рус) ингилабынын тә'сири, тарихи чәһәтдән дүзкүн верилмишдир.

Рус ингилабчыларынын нүмајәндәси Нина вә романы нағыл едән Әбүлһәсәнбәј чох фәал, бачарыглы, кизли ишин бүтүн үсулларыны јахшы билән мүсбәт сурәтләрдир. Әбүлһәсәнбәј илә Нинанын «ешг мәчаралары» романдакы әсас мәгсәди, әсас хәтти позмур. Әксинә, бу һал романын даһа да мараглы охунмасына көмәк едир. Бу ингилабчылар Сәттархана мәсләһәтләр верир, јери кәлдикчә ингилабын тактики мәсәләләрини она баша салырлар. Лакин Сәттарханы әһатә едән јабанчы гүввәләр ону

јанлыш јола чәкирләр. Мүбаризәнин һәлледичи вахтында Бағырхан тәслим олмаг истәјир. Икиүзлүләр ингилабдан үз чевирир, мүчаһидләрин бөјүк бир гисми таланчылыгла мәшғул олур. Бә'зиләри исә тој, гумар, ејш-ишрәт мәчлисләри дүзәлдирләр. Сәттархан исә бу чәтин вәзијјәт гаршысында тәслим олмур. О, Бағырханын фикрини рәдд едир, «8 адамла һөкумәт габағына чыхмышам» дејә, өз гүввәсинә инаныр. Лакин ингилабы јатырмаг үчүн кәлән чар ордулары да әксингилаба көмәк етдијиндән, Сәттархан һәрәкаты мүвәггәти мәғлуб олур.

Нина вә Әбүлһәсәнбәј ингилабын өлмәдијини чох јахшы билирләр. Онлар ингилабчыларын кизли фәалијјәтә кечмәләринә чалышырлар. Ингилабчылар интибаһнамәләр бурахыр, мүһүм гәрарлар чыхарырлар. Бу заман Ирана Америка часусу. мис һанналар кәлир вә әксингилаба көмәк едирләр. Әксингилаб һүчума кечәндә болшевик нүмајәндәләр даһа инадлы мүбаризәјә кириширләр.

«Думанлы Тәбриз» романы Азәрбајчан совет нәсриндә ән јахшы әсәрләрдән һесаб олунур.

«Думанлы Тәбриз»дән сонра М. С. Ордубади Бакыда ингилаб һәрәкатыны тәсвир едән романлар јазыр. Бу романлар сырасында «Кизли Бакы» (I вә II һиссә), «Дөјүшән шәһәр» (I вә II һиссә) вә «Дүнја дәјишир» әсәрләри вардыр.

Бу романлардан биринчиси «Кизли Бакы»да гочаман әдибимиз фәһләләрин ағыр вәзијјәтини тәсвир етмәклә, онларда ојанан сијаси шүуру, гүдрәтли бир тәшкилатда бирләшмәк мејлини дә инандырычы бојаларла чанландырмышдыр. Бурада фәһләләр бир јерә топлашыб дәрдләшир, кизли әдәбијјат охујур, Тифлисдәки синиф гардашларынын тәчрүбәләриндән бәһс едирләр.

Романын дикәр сәһифәләриндә биз «Нина» мәтбәәсинин фәалијјәтини, фәһләләрин мөһкәм бир тәшкилатда бирләшдикләрини вә мүтәшәккил мүбаризә апардыгларыны көрүрүк. Бир мај нүмајишләри, сијаси интибаһнамәләр, фабрика вә мә'дән саһибләринә верилән тәләбнамәләр, чар ордусунда апарылан сијаси иш вә саирә романда кениш бир сурәтдә тәсвир едилмишдир.

Романда тарихи шәхсијјәтләрлә бир сырада Жења, Павлуша, Әскәр, Мәммәд, Васја, Ајрапет вә башга фәһлә сурәтләри дә сијаси һадисәләрин кенишләнмәси илә

әлагәдар олараг инкишаф едирләр. Јазычы аилә, севки, мәишәт мәсәләләрини үзви сурәтдә дөврүн сијаси, ичтимаи һадисәләрилә бағлајыр вә охучулары марагландыран сәһнәләр јарадыр.

Ингилаби фәһлә һәрәкатынын кенишләндирилмәсилә гудузлашан чар вә јерли буржуа нүмајәндәләринин дә әксингилаби фәалијјәти романда кениш верилмишдир. Меншевик вә дикәр әксингилаби партијаларын чар вә буржуазијаја хидмәтедичи сијасәти, романдакы һадисәләрлә бағланмыш вә Ордубади бир коммунист јазычы кими онларын ич үзүнү ачыб көстәрмишдир.

Ајры-ајры буржуа нүмајәндәләринин өз шәхси мәнафеләрини күдмәләри, Һачы Зејналабдин симасында үмумиләшдириләрәк верилмишдир. Һачы телефонда губернаторла данышыр:

«...Мүһафизә дәстәси көндәрилибсә, даһа никаранчылығым јохдур. Галан ишләр кечиб кедәр. Ҹәнаб губернатыр! Мәним сиздән бир хаһишим дә будур ки, күллә атылан евләрин јандырылмасы гәрарыны чыхармысынызса, о заман мәним евләримин сијаһысыны гошун бөјүкләринә веринизб дүнән мән о сијаһыны сизә көндәрмишәм. Һәркаһ евләримин барәсиндә онлара тапшырылмышса о, сизин илтифатыныздан асылыдыр. Буна көрә дә мән бүтүн мүсәлман халгы тәрәфиндән сизә тәшәккүр едирәм».

Һачынын әмлакыны белә мүһафизә етдији үчүндүр ки, губернаторун өлүмү мүнасибәтилә Һачы дејирди:

«...Бу күн мүсәлман милләтинин икинчи ашурасыдыр. Бу күн Накашидзе кими кишини өлдүрүбләр».

Романын чапдан чыхан биринчи һиссәси 1906-чы илә гәдәр бир дөврү әһатә едир. Монтин јолдашын өлүмү илә гуртаран биринчи һиссә охучуда елә тә'сир бағышлајыр ки, артыг Бакыда гүдрәтли партија тәшкилаты ишә башламыш, башда Ханлар Сәфәралијев, Мәммәд вә Әскәр олмагла Азәрбајчан фәһләләриндән дә көркәмли ингилабчылар јетишмиш вә бу һәрәкат чаризми, јерли буржуазијаны горхуја салмышдыр.

Романын чапдан чыхмамыш икинчи һиссәси исә 1906-чы илдән сонракы мүбаризә илләрини, Бакынын ингилабчы фәһләләринин фәалијјәтини, империалист мүһарибәсини вә саирәни тәсвир едир.

«Кизли Бакы» романындакы һадисәләрин давамыны биз «Дөјүшән шәһәр» романында көрүрүк.

«Дөјүшән шәһәр» романы 1918-чи или вә 1919-чу илин башланғычыны тәсвир едир. Бу әсәр, 1935-чи илдә, јахшы әсәрләр мүсабигәсиндә мүкафата лајиг көрүлмүшдүр.

Бу роман әсасән 1918-чи илдәки Бакынын сијаси-ичтимаи вәзијјәтини бәдии сурәтдә тәсвир едир. Романда меншевик, дашнак вә есер башчыларынын Бакы коммунарлары илә мүбаризәси вә Бакыда «Закаспи һөкумәти» гурмаг үчүн инкилис ордуларыны Бакыја чағырмаг тәшәббүсләри, мүсаватчыларын Түркијә султан ордусуна истинад едәрәк, милли буржуа һөкумәти јаратмаг тәшәббүсләри тәсвир едилмишдир.

...Инкилисләрлә данышыг апармаг үчүн Ирана кетмиш доктор Араратјан, Лејла, Раја вә доктор Јусифидиси өзү илә Бакыја кәтирир. Јазычы инкилис нүмајәндәләри кими Бакыја кәлән «гонаглары» гаршыламаг үчүн көрпүјә кедән есер рәһбәрләрини сатирик бојаларла тәсвир етмишдир.

Әсәрдәки мараглы образлардан Лејла, Раја вә Естери көстәрмәк олар. Лејла Һиндистан шаһзадәси Баһадыр ханын нишанлысы кими гәләмә верилир. Һәгигәтдә исә о, Түркијә хәфијјә идарәсинин часусудур. Раја мүһарибә ҹәбһәсиндә севкилисини итирдијиндән, мүһарибә вә ону төрәдәнләрә нифрәт едиб, ингилабчылара гошулмуш вә һәтта Лејланын болшевикләр әлејһинә дүзәлтдији суигәсд планыны билән кими Степан Шаумјана хәбәр вермишдир. Естер исә доктор Араратјанын гызыдыр. Араратјан өз гызыны она-буна сатмагла вәзифә газанмаг истәјән бир карјеристдир. Гыз исә Ваһан адлы бир фәһләни севир.

Әсәрдә Һачы Зејналабдин образы да чох реал верилмишдир. О, Лејлаја јаздығы бир мәктубда белә дејир:

«Һансы һөкумәт габагча Бакыја кирсә, һәмин һәдијјәни мәним тәрәфимдән тәгдим едәрсән. Османлылар кәлди—османлылара, инкилисләр кәлди—инкилисләрә... Бунун ислам милләти үчүн чох фајдасы олачаг».

Бакы буржуазијасынын бу икиүзлүлүјү романын башга сәһифәләриндә дә охучунун көзү габағында чанланыр.

Ордубади Бакы фәһләләринин вә Азәрбајчан зәһмәткешләринин харичи интервентләрә гаршы апардығы мү-

баризәни вә бу мүбаризәјә рәһбәрлик едән болшевикләр партијасынын ролуну јахшы көстәрмишдир.

Лакин әсәр натамамдыр. Раја вә Лејланын талеји намә'лум галыр.

Бундан сонра М. С. Ордубади «Кәнч чекистләр» адлы повес, һабелә «Гылынч вә гәләм» адлы романыны јазыр. Бөјүк Азәрбајчан шаири Низами Кәнчәвинин һәјат вә дөврүнә һәср едилән вә ики бөјүк һиссәдән ибарәт олан бу роман ваһид сүжет хәттинә малик олмаса да, Низами, Фәхрәддин, Гызыл Арслан, Мәммәд Атабәј, Мәһсәти, Гәтибә, Әбүл'үла, Хагани вә башга тарихи шәхсијјәтләр һаггында мараглы мә'лумат верир.

Роман бир тәрәфдән өз гәләми илә бүтүн дүнјаја сәс салмыш Низаминин һәјатыны, дикәр тәрәфдән өз гылынчы илә дөврүндә шөһрәт газанмыш Фәхрәддинин шүчаәтини тәсвир едир. Үмуми сијаси һадисәләр фонунда биз сарај һәјатыны вә о һәјатдакы ағлакәлмәз чиркинликләри дә көрүрүк.

Романдакы бүтүн шәхси вә ичтимаи һадисәләр сәнәдләрлә әсасландырылыр. Биз јазычынын бу романы јазмаг үчүн јүзләрлә тарихи сәнәди нәзәрдән кечирдијинә шаһид олуруг.

Романын әсас гәһрәманларындан олан Низами өз гијмәтли ше'рләри, инчәсәнәт, әдәбијјат вә ајры-ајры сәнәткарлара гаршы мүсбәт мүнасибәтилә бир сырада, вәтәнинин талејини дүшүнән, халгы севән бөјүк бир вәтәнпәрвәр кими дә нәзәр-диггәти чәлб едир. О, дәфәләрлә досту Фәхрәддинә ағыллы көстәришләр верир вә Фәхрәддин бу көстәришләрдән мәмнун галараг онлары һәјата тәтбиг едир. Јазычы Низаминин өз әсәрләриндән чыхараг, онун һәјатыны ишыгландырыр. Биз шаир Низамини бир парча арпа чөрәјинә гәнаәт едиб, башгаларына әл ачмајан мәғрур бир шәхсијјәт, шаһларын сарајына кетмәкдән имтина етмиш бир вәтәнпәрвәр, ејни заманда да һәгиги ашиг, өз аиләсини: оғлуну, Рә'насыны севән бир аилә башчысы кими көрүрүк.

Романдакы сијаси һадисәләр дә мараглы верилмишдир. Кәнчә әмиринин ағыр зүлмү, Азәрбајчанын Шимал вә Чәнуб ады алтында икијә парчаланараг ағыр бир һәјат кечирмәси там кенишлији илә әсәрдә тәсвир едилмишдир. Мүәллиф Гызыл Арслан симасында тарихи хидмәтләр көстәрән вә ваһид Азәрбајчан уғрунда ағыллы плана малик олан һөкмдар сурәти јаратмышдыр. Буна көрә дә үсамәддинләр, әмирләр, гәтибәләр ики гардаш арасына зиддијјәт салараг, бу планын һәјата кечирилмәсинә мане олурлар.

«Гылынч вә гәләм» романы чох марагла охунур. Һадисәләр бир-бирилә мәһарәтлә бағланылыр вә охучуну интизарда гојан сәһнәләрлә зәнкинләшир. Романда бир сыра көзәл тәбиәт тәсвири вардыр. Роман илһамла јазылмышдыр.

М. С. Ордубади бәдии әсәрләрдән башга бир сыра публисист мәгаләләр јазмагла тәнгид, әдәбијјат, ајры-ајры әдәби-ичтимаи һадисәләр һаггында да өз фикрини сөјләмишдир. Шәрг мәдәнијјәти тарихинә аид бир сыра мәгаләләри хүсусилә диггәти чәлб едир.

75 илдән артыг бир һәјат јолу кечән гочаман әдибимиз сон нәфәсинәдәк јазмыш-јаратмыш, бунунла да совет јазычысына хас олан вәзифәсини шәрәфлә јеринә јетирмишдир.

1947

СҮЛЕЈМАН САНИ

Кәнчләрин, мәктәблиләрин, һәтта ата-аналарын да ән чох севдији сәнәткарлардан бири Сүлејман Сани Ахундовдур. Романтик һекајәләри, «Горхулу нағыллар»ы, мараглы пјесләри, һабелә хатирә әдәбијјаты кими гијмәтләндирилән әсәрләри илә о, нә гәдәр бизи дүшүндүрмүш, кечмишин гаранлыгларында парылдајан улдузлары нә гәдәр ајдын көстәрмишдир.

Кечән әсрин 90-чы илләриндә әдәби фәалијјәтә башлајан истеʼдадлы әдибимизин зүлм вә истисмар дүнјасына ачдығы илк атәш инсанијјәт һиссини итирмиш тамаһкарлары сарсытмыш, пулу аллаһ сајан түфејлиләрин ән јарамаз сифәтләрини парлаг бир ајна кими әкс етдирмишдир. Кәнч јазычыја бу чәсарәти верән, әлбәттә, онун архаландығы халг иди. Мәһз буна көрә дә халгын арзу вә истәкләрини тәмсил едән јохсуллар онун лап илк әсәрләриндә мүсбәт планда верилмиш, һәјаты дәјишмәк истәјән сәнәткарын мүтәрәгги көрүшләрини тәблиғ етмишләр.

С. С. Ахундовун ичтимаи-әдәби фәалијјәтә башладығы дөврдә көһнә дүнјаны дөрдәлли тутуб сахлајан, јараса күнәшдән горхан кими јениликдән гачан көһнәпәрәстләр чох иди. Белә бир мүһитдә нәинки бөјүк сијаси-ичтимаи фикирләри јајмаг, һәтта ушаглары јени типли мәктәбләрә белә чәлб етмәк олдугча чәтин бир мәсәлә иди. Бу чәтинлији арадан галдырмаг үчүн бөјүк фәдакарлыг тәләб олунурду. Чидди тәблиғатдан сонра горха-горха ушағыны мәктәбә кәтирән, кәнч мүәллимин хатириндән кечмәјәрәк, әли әсә-әсә әризәјә гол чәкмәјә һазырлашан авам бир атанын бу «дәһшәтли» аддымдан узаглашмасы үчүн тәсадүфи, һәтта јалан бир тәк сәбир белә кифајәт иди. Беләликлә, бүтүн әмәкләр пуча чыхыр, тәк сәбир мәсәләни һәлл едир, јаваш-јаваш кәлән ата бу дәфә ушағынын әлиндән тутуб гача-гача мәктәб бинасыны тәрк едирди.

Бу күлүнч олса да, јахын кечмишимиздәки инкаролунмаз бир һәгигәт иди. Әдибимиз бу һәгигәтләри гәләмә алыб гачанлары сахламаг, јатанлары ајылтмаг, дуранлары һәрәкәтә кәтирмәк истәјирди. Бу јолда онун әлиндән тутан, даһа чидди фәалијјәтә руһландыран 1905-чи ил рус ингилабы олду. О, бу ингилабдан сонра бөјүк пролетар јазычысы М. Горки әнʼәнәләриндән чәсарәтлә истифадә едәрәк, дөврүн ән актуал, ән сијаси мәсәләләри һаггында чәсарәтли фикирләр сөјләди.

Азәрбајчан нәсриндә С. С. Ахундов кичик һекајәләри, «Горхулу нағыллар»ы илә мәшһурдур. Бунларын һамысы ичтимаи јаралары сағалтмаға доғру јөнәлдилмишдир. «Азадлыг улдузу» адландырдығы һекајәсиндә о, халгы гәфләт јухусундан ајылдан ингилабын мәғлубијјәтини дәрин тәәссүф һиссилә гәләмә алмышдыр: «Инсанлар руһа кәлиб, аллибаслара кириб, бајрам етдиләр. Лакин шадлыглары артыг давам етмәди. Бир мүддәт кечәрәк, гара булудлар көвкәби-һүријјәтин үзүнү тутуб ону јенә пүнһан етди».

Јарадычылығынын сонраки дөврүндә дә гочаман әдибимизи 1905-чи ил һадисәләри дүшүндүрмүшдүр. Ағсачлы гочаларын, көрпә ушагларын, балаларыны синәләринә басан аналарын ганы илә гызармыш гарлы Петербург күчәләринин 1905-чи илин јанварындакы дәһшәтли мәнзәрәләри С. С. Ахундову хәјала далдырыр, о, һәлак олмуш гәһрәманларын дили илә «Нә үчүн?» суалыны дөнә-дөнә тәкрар едир. «Чар бабадан» көмәк алмаг үчүн Гыш сарајына доғру аддымлајан минләрлә силаһсыз күтләнин нә үчүн атәшә тутулдуғуну мәʼналы тәрздә суал едир.

Бу дујғулар, бу дүшүнчәләр һуманист әдибин лап илк јарадычылыг дөврүндән онда зәһмәткеш халга һүсн-рәғбәт, истисмарчы синифләрә нифрәт һисси доғурур.

1905-чи илдә јаздығы бир һекајәсиндә «һөкумәтин сүтуну кимдир?» суалына чаваб верән әдиб өз фикрини зәһмәткеш гәһрәманынын дилилә нә гәдәр ајдын бир шәкилдә ифадә етмишдир: «Еј ағалар, дүзүнү ахтарырсыныз һөкумәтин сүтуну биз кәндлиләр илә ган-тәр ичиндә јүк дашыјан фәһләләрдир».

Белә фикирдә олан әдибин дүнјакөрүшүндә Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабы јени бир интибаһ јаратды.

1905-чи ил ингилабындан сонра Бакыда кечирилән мүәллимләр гурултајында фәал иштирак едән, ана дилиндә дәрс китабларынын јарадылмасы, методик әдәбијјатын јазылмасы, програмларын тәртиби вә с. бу кими тәдбирләрдә өз бачарығыны әсиркәмәјән С. С. Ахундов Октјабр ингилабындан сонра Бакыда гурулан Совет һөкумәтинин маариф ишләринә даһа јахындан көмәк едир, јени мәктәбләр үчүн програм јазыр, мүәллимләр һеј'әтинин сағламлашмасы үчүн Совет һөкумәтинин тапшырыгларыны намусла јеринә јетирир. Биз онун тәрчүмеји-һалында охујуруг:

«1918-чи илдә Бакы коммунасы заманында мән Советдә, чәлб олунмуш үзв сифәтилә, халг маарифи ишиндә ишләмишәм. Бурадакы әсас ишим совет мәктәбләри үчүн програм дүзәлтмәк, мәктәбләри аваданлыгла тәчһиз етмәк, Бакы шәһәри вә рајонларындакы маарифчиләр арасына сохулмуш экс-ингилабчылары ифша етмәк мәгсәдилә маарифчиләрин бүтүн һеј'әтини сијаһыја алыб, јохламагдан ибарәт иди».

Азәрбајчанда Совет һакимијјәтинин гәләбәсиндән сонра биз С. С. Ахундову ән фәал ичтимаи хадим, ән мүбариз бир јазычы кими иш башында көрүрүк. Гарабағда мүсаватчыларын јувасыны дағытмаг үчүн халга көмәјә кәлән XI Гызыл Ордунун 286-чы нишанчы полку сыраларында јазычы-мүәллим С. С. Ахундов да вар иди. 1920-чи ил ијунун 11-дә Гарабаға кедән әдиб әскәри вәзифәсини јеринә јетирдикдән сонра о јерләрдә Советләрин тәшкилинә башлајыр, ијулун 28-дә Шушада кечирилән 1-чи кәндли гурултајында иштирак едир. 1920-чи илин августундан 1921-чи илин февралынадәк о, Гарабағ вилајәт маариф шө'бәсинин мүдири вәзифәсиндә чалышыр, сонра хәстәлијинә көрә Бакыја кәләрәк, әдәби-педагожи фәалијјәтини давам етдирир.

1921—1930-чу илләр арасында С. С. Ахундов Бакы Советинин даими үзвү, Бакы ичраијјә комитәсинин намизәди, Азәрбајчан Мәркәзи Ичраијјә Комитәсинин үзвү олур. Бу ишләрдә фәаллыг көстәрдијинә көрә дөвләт тәрәфиндән она «Әмәк гәһрәманы» ады верилир. Совет һакимијјәтинин илк илләриндә—1922-чи илдә Азәрбајчанда әдәби бир тәшкилат јаратмаг фикри мүзакирәјә гојуларкән, әдәби ичтимаијјәтимиз С. С. Ахундову «Азәрбајчан шаир вә әдибләр иттифагы»нын сәдри вәзифәсинә сечмишди.

С. С. Ахундов Совет һакимијјәтинин гәләбәси уғрунда кедән мүбаризәләрин кениш бәдии тәсвирини верән илк драматургумуздур. Онун мәшһур «Лачын јувасы» пјеси Бакы болшевикләринин рәһбәрлији алтында Азәрбајчан кәндлиләринин ингилаби һәрәката там һазыр олуб, Гызыл Ордунун көмәјилә гәләбәни әлдә етдикләрини һәјати фактлар әсасында, реалистчәсинә экс етдирир. Вәтәнин тимсалы олан «Лачын јувасы»ны зүлмәт сәлтәнәтиндән хилас етмәк, онун булудларла өпүшән шиш гүлләләринә азадлығын ал бајрағыны санчмаг уғрунда кедән мүбаризәләр бөјүк чәтинликләрә раст кәлир; оғул ата илә, севкили севкили илә вурушмалы олур.

Јазычы көстәрир ки, јүксәк амаллар уғрунда кедән мүбаризәләрдә сијаси мәсләк һәр шејдән үстүндүр, она вә халг ишинә садиг галмаг һәгиги гәһрәманын әсил сифәтидир.

Әдибин бу фикирләри вәтәндаш мүһарибәси дөврү һадисәләрилә бағланан «Ики дост, ики дүшмән» адлы һекајәсиндә дә өз бәдии ифадәсини тапмышдыр. Бу һекајәдә сосиалист ингилабындан әввәл болшевикләр партијасы сыраларына дахил олмуш бир азәрбајчанлынын рус-алман чәбһәсиндә: «Әскәрләр арасында болшевизм вә мүһарибәни јатыртмаг тәблиғаты апардығы үчүн тутулуб һәбсханаја салынмасы», Октјабр сосиалист ингилабындан сонра азад олуб, «үч ил Сибирдә, ахырда Чәнуб чәбһәсиндә Гызыл Орду ичәрисиндә һакимлик» етмәси вә, нәһајәт, Гызыл Орду илә Азәрбајчана кәлиб, Совет һакимијјәтинин гәләбәси уғрунда мүбаризә апармасындан бәһс олунур.

Көрүндүјү кими отуз ил габагкы әдәбијјатымызда чох аз јазычыны дүшүндүрән белә сијаси-актуал мөвзулар гочаман әдиби мәшғул етмиш вә Октјабр ингилабынын шанлы X илдөнүмүнү о, белә бир әсәрилә гаршыламаг, Октјабр күнләриндә азәрбајчанлыларын да бөјүк икидлик вә гәһрәманлыг нүмунәләри көстәрдикләрини вәтәндашлыг гүруру илә тәсвир етмәк истәмишдир. Јазычынын гәһрәманы Фәхрәддин «Коммунизм уғрунда һәр бир шеј-

дән кечән» фәдакар бир ингилабчыдыр. О, өз досту Шаһбазын да дүшмәнидир, чүнки Шаһбаз коммунизмин дүшмәнидир. Вәтәндаш мүһарибәси чәбһәләриндән мараглы хатирәләр сөјләјән Фәхраддинин нә үчүн вахты илә она јахшылыг едән достуна дүшмән олмасы ашағыдакы сөзләрдә әсасландырылмышдыр:

«Вәтәндаш мүһарибәси гејри мүһарибәләрә бәнзәмәз. Бу, синиф мүһарибәси, мәфкурә мүбаризәсидир. Бурада ата, оғул, гардаш—һәркаһ башга-башга мәсләкләрә мәнсуб исәләр—ади бир дүшмәндирләр.

Коммунизми дәрин дүшүнсәниз, онун гајәсини јахшы анласаныз ата, ана, гоһум, дост-ашна һисси сизә галиб кәлмәз».

С. С. Ахундовун Совет һакимијјәти илләриндә јаздығы әсәрләр мөвзуча чох мүхтәлифдир. О, бәзән совет охучуларыны кечмиш һәјатын ачыначаглы сәһнәләрилә таныш едир, бә'зән јени һәјат уғрунда апарылан кәркин мүбаризәләри гәләмә алыр, бә'зән дә јени һәјатымызын тәрәннүмүнә аид көзәл әсәрләр јазыр. Һәр һансы мөвзуда јазырса-јазсын С. С. Ахундовун әсәрләринин идеја истигамәти халга, партијаја хидмәтә доғру јөнәлдилир, халгымыза јени, хошбәхт һәјат бәхш едән сосиалист ингилабыны алгышлајыр. Будур, шән, хошбәхт вә азад һәјаты бизә бәхш едән Октјабр сосиалист ингилабы һаггында онун Сона халасы һәјәчанла нәләр дејир:

«Бачылар! Сөзүмү гуртарараг дејирәм:

Биз индијә кими барама ичиндә дустаг јатан ипәк гурдуна бәнзәрдик. О әлсиз-ајагсыз, көзсүз гурда топал дејирләр. Ахырда о топал ганадланыб пәрванә олар, бараманы дешиб ишыға чыхар. Биз дилсиз-ағызсыз топаллары да, әсарәт зәнчирини гырыб, ишыглыға чыхаран Октјабр ингилабы јашасын, бир дә јашасын!»

Октјабр сосиалист ингилабынын наилијјәтләрини тәблиғ етмәк, бу наилијјәтләрин кениш јајылмасына әнкәл олан көһнә дүнја галыгларына гаршы ардычыл вә амансыз мүбаризә апармаг ишиндә С. С. Ахундовун ингилабын илк илләриндә «Тәнгид-тәблиғ» театрындакы фәалијјәти хүсусилә нәзәри чәлб едир. Мә'лумдур ки, 1921-чи илдә бу театр илк тамаша кими С. С. Ахундовун «Чәрхи-фәләк» әсәрини көстәрмишдир. Бурада фәләјин чәрхини дөндәрән фәһләләрин «Бејнәлмиләл» охумасы кими ингилаби мөвзуларла бир сырада аилә-мәишәт, мәдәни ингилаб, гадын азадлығы вә с. мөвзуларда јазылмыш әсәрләр дә күнүн ән актуал мәсәләләринә чаваб верирди. Совет јазычысы кими фәалијјәт көстәрән С. С. Ахундовун бу театрда нә гәдәр мәһсулдар ишләдијини тәсәввүр етмәк үчүн јалныз буну демәк кифајәтдир ки, ики ил мүддәтиндә о, бу театр үчүн 14 әсәр јазмышдыр. Бунлардан «Чәрхи-фәләк», «Шејтан», «Гаранлыгдан ишыға», «Шаһсәнәм вә Күлпәри», «Јени һәјат», «Ики јол», «Бир ешгин нәтичәси» вә башгаларыны көстәрмәк олар.

С. С. Ахундов совет дөврүндә «Ешг вә интигам» кими кечмиш һәјатын фачиәли сәпнәләрини гүдрәтли бир гәләмлә ачыб көстәрән пјес дә јазмышдыр ки, һәмин пјес инди дә театрларымызын репертуарларында мөһкәм јер тутмагдадыр.

С. С. Ахундов һуманист бир јазычы кими, јарадычылығында Шәрг халгларынын азадлыг уғрунда апардыглары мүбаризәләрә дә кениш јер вермишдир. «Гаранлыгдан ишыға» адлы пјесиндә о, Чин, Һиндистан, Иран, Әрәбистан кими өлкәләрин халгларына Совет Азәрбајчанынын кечдији шанлы јолу нүмунә кими көстәрир, әзилән инсанлары азадлыг бајрағы алтына чағырыр.

Сүлејман Сани Ахундовун әсәрләри јахын кечмишимизи өјрәнмәк, бу күнкү һәјатымызы севмәк, даһа парлаг кәләчәк гурмаг ишиндә кәнчлијин коммунизм руһунда тәрбијә олунмасына көмәк етмиш, кәләчәкдә дә көмәк едәчәкдир.

1946

АҒБУЛАГ ДАҒЛАРЫНДА

Зәнкин һәјат тәчрүбәсинә, кениш мүшаһидәјә вә сәнәткарлыг истe'дадына малик олан Сүлејман Рәһимов «Ағбулаг дағларында» адлы романында совет адамларынын мадди вә мә'нәви һәјатыны јахшылашдыран партија вә һөкуматимизин күндәлик гајғысындан, мүаличә вә сағламлыг үчүн мисилсиз дәјәри олан Ағбулаг дағларынын су, мә'дән вә тәбиәтини совет адамларынын хидмәтинә вермәк кими нәчиб бир мәсәләдән, бу нәһәнк гуручулуг ишиндә халг тәшәббүсүндән бәһс етмиш, фәдакар совет адамларынын долғун образларыны јаратмаға чалышмышдыр.

Азәрбајчанын *Исти су, Турш су, Көј көл* кими јерләринин бөјүк сағламлыг әһәмијјәти дәфәләрлә алимләр тәрәфиндән гејд едилмишдир. Бу актуал вә зәрури мөвзу Сүлејман Рәһимов кими бүтүн јарадычылығыны халг мәнафејинә һәср едән бир сәнәткары дүшүндүрмәјә билмәзди. Јарадычылыг әмәјинин мәһсулу олан бу романын сүжети олдугча конкрет бир мәсәлә үзәриндә гурулмушдур.

Орта мәктәбин онунчу синфинә кечмиш Шираслан Вәтән мүһарибәсиндә һәлак олмуш атасына Совет Иттифагы Гәһрәманы ады верилмәси һаггында ССРИ Али Совети Рәјасәт Һеј'әтинин фәрманыны алыр. Атасынын бу фәдакарлығы кәнч мәктәблини дүшүндүрүр, о да Вәтән гаршысында бир иш көрмәк, халга хидмәт етмәк гәрарына кәлир. Шираслан јухарыдакы Турш сујун шосе јолуна кәтирилмәсини вә ондан истифадә ишини асанлашдырмаг һаггында лајиһә дүшүнүр. Бу фикир мәктәб вә колхоз комсомол тәшкилаты тәрәфиндән бәјәнилир, рајон тәшкилатлары ашағыдан кәлән бу халг тәшәббүсүнү алгышлајараг, мәркәзи тәшкилатлара мүрачиәт едирләр. Бакыда мүзакирәләр заманы мәсәлә даһа да бөјүјүр; тәкчә Турш сујун јол үстүнә чәкилмәси дејил, бөјүк сағламлыг әһәмијјәти олан Ағбулаг дағларынын курорта чеврилмәси, көзәл тәбиәти олан бу јерләрдә Истираһәт Шәһәрчији салынмасы, бу ишләрә милјонларын сәрф олунмасы һаггында гәрар гәбул олунур, Ағбулаға ме'мар вә кеологлардан ибарәт мүтәхәссисләр бригадасы көндәрилир. Минләрлә кәнчин әмәји илә бөјүк гуручулуг ишләри башланыр. Сајсыз-һесабсыз чәтинликләри, халг мәнафеји илә һеч бир әлагәси олмајан бә'зи адамларын мүгавимәтләрини арадан галдырдыгдан сонра Турш су чешмәсинин бирләшән фәввәрәләри көјә галхыб, охучуларын севинчинә сәбәб олур.

Романын ән гыса фабуласы беләдир.

Әлбәттә, әсәрин сүжет хәтти јалныз бу дедикләримиздән ибарәт олса иди, ону бир һекајәдә дә вермәк мүмкүн иди. Лакин јазычы о гәдәр кениш һәјат лөвһәләри, мүхтәлиф характерли инсан образлары, конфликтләрлә долу зәнкин һадисәләри тәсвир едир ки, биз романын бөјүк һәчмли биринчи чилдиндә ишин һәлә битмәдијини, бир чох характерләрин ачылмадығыны, бә'зи мәсәләләрин исә јеничә башландығыны көрүрүк. Бурада әсас образларын һеч бири истәнилән гәдәр тамамланмамыш, әсас конфликтләр ачылмамыш, романын мөвзусуну тәшкил едән мәсәлә һәлл едилмәмиш, бөјүк гуручулуг ишләри һәләлик көрүлмәмишдир. Бүтүн бу сајдыгларымыз исә өз һәллини көзләјир.

Гыса фабуласыны вердијимиз бу сүжетин трилокија кими бөјүк һәчмдә јајылмасынын сәбәби нәдир? Илк бахышда, доғрудан да, адама елә кәлир ки, бу мөвзуну бир һекајәдә, узаг башы кичик бир повестдә вермәк мүмкүндүр. Гарабағ, Кировабад—Кәнчә, Шамахы, Нахчыван јајлагларында оланлар бу јерләрин көзәл тәбиәти, сәрин сулары, мәнзәрәли јерләри гаршысында һејран олдугларыны бир нечә чүмлә илә ифадә едир, бураларда курорт салынмасы һаггында хәјал бәсләјирләр. Бу јерләрдә оланларымызын чоху бир гәзет мәгаләсилә вә ја бәдии бир очеркле дә чыхыш етмиш, лакин бу арзуларын, бу көзәл јерләрин тә'сириндән доған һиссләрин бир

роман материалы гәдәр зәнкин олдуғуну бәлкә тәсәввүрләринә белә кәтирмәмишләр. Һәјатымызын мүхтәлиф саһәләрини тәсвир едән онларча роман, повест вә поемаларымыз олдуғу һалда, тәәссүф ки, бу мөвзуда аз-чох нәзәри чәлб едән бир сәнәт әсәримиз јохдур. Бу мә'нада Сүлејман Рәһимовун романы илк аддым, илк тәшәббүс кими дә гијмәтлидир.

Јазычыны белә бир бөјүк һәчмли әсәр јазмаға руһландыран нәдир? Һәр шејдән әввәл—инсан! «Ағбулаг дағларында» әсәри тәкчә тәбиәт һаггында дејил, һәм дә мүасир инсан һаггында, совет адамларынын фәдакар әмәји, арзу, истәк вә мүбаризәләри һаггында јазылмыш бир романдыр. Тәсвир етдији јерләри вә инсанлары чох јахшы өјрәнән јазычы јарадычылыг ишиндә чәтинлик чәкмәмишдир. Лакин инсанлары тәсвир ишиндә Сүлејман Рәһимовун јарадычылығында нәзәрә чарпан бир нөгсаны габагчадан гејд етмәк истәрдик. О да әсил сүжет хәттиндән тез-тез кәнара чыхыб, узун-узады һашијәләрә чох јер вермәкдән ибарәтдир. Әдибин бундан әввәлки әсәрләриндә олдуғу кими, бу романында да белә бир хүсусијјәтә раст кәлирик. Адәтән охучу бә'зи јазычыларын бәдии тәсвирләриндәки «хәсисликдән» шикајәт едир, тип вә һадисәләр һаггында даһа кениш мә'лумат алмаг истәјир. Сүлејман Рәһимовда исә вәзијјәт тамамилә онун әксинәдир. О, тип вә һадисәләр һаггында охучуну «дојдурана» гәдәр мә'лумат верир. Романын һәддиндән артыг бөјүк чыхмасынын бир сәбәбини дә әдибин јарадычылығындакы бу хүсусијјәтлә изаһ етмәк лазымдыр.

Романдакы типләрин тәһлилинә кечмәздән әввәл, Сүлејман Рәһимов јарадычылығында, хүсусән бу әсәриндә нәзәрә чарпан бир мәзијјәти ајрыча гејд етмәлијик. О да тәбиәт тәсвирләриндәки мә'надан ибарәтдир. Ағбулаг дағлары кими зәнкин мәнзәрәләрин тәсвиринә романын мүхтәлиф сәһифәләриндә тез-тез раст кәлирик. Лакин бу мәнзәрәләр мүчәррәд шәкилдә көстәрилмир. Јазычы тәбиәти инсан талеји, онун шәрәфли әмәји илә әлагәдар бир сурәтдә тәсвир етдијиндән, мә'на вә әһәмијјәти дә артыр. Доғрудан да романда адлары чәкилән Ағбулаг дағлары, Гырхбулаг јајлаглары, Турш су булағы, «Агибәти хејир» дәрәси, Исти су гајнаглары кими шаиранә јерләр әсрләр боју өз көзәлликләрилә инсаны валеһ

етсәләр дә, сөзүн кениш вә һәгиги мә'насында зәһмәткеш халгын истифадәсиндән кәнарда галмышлар. Јазычы, јалныз бизим заманәмиздә, инсана јүксәк гијмәт верилән Советләр өлкәсиндә тәбии не'мәтләрин кениш халг күтләләринин малы олдуғуну илһамла тәсвир етмишдир. Һеч дә тәсадүфи дејил ки, романын лап әввәлиндә јүзјашлы Әмираслан баба Ағбулағын кечмиши илә марагланан нәвәси Шираслана фачиәли әһвалатлар: халгын гејри-мәдәни, јохсул һәјатындан, хурчунлу чәрчиләр, чанаглы дәрвишләр, көбәләкбаш моллалар, көјгуршаг сејидләр, түфәнкли јасавуллар, инсафсыз дарғалар, зүлмкар ханларын халгы чалыб-чалмасындан мисаллар данышыр. Чанлы тарих олан гочанын бу дедикләрини көз гаршысына кәтирән Ширасдан бу күнкү Ағбулағын хошбәхт вә мәдәни һәјаты илә кечмиш һәјатыны мүгајисә едиб, «Ағбулаг» поемасыны јазмаг истәјир. Әлбәттә, кечмишдә өлмәмәк үчүн бир парча гара чөрәк әлдә етмәк үмидилә јашајан инсанлара бу јерләрин көзәл мәнзәрәләри дә бир зүлмәт кими көрүнүрдү.

Инди исә Ағбулаға шосе јолу чәкилмиш, онун ишыглы мағазаларына јүк машынлары гәнд, чај, чит, маһуд... һәр чүр мал кәтирир. Евләрдә гырчынлы ағ самовардан, ағ гүббәли чарпајыдан, радио чиһазындан тутмуш, һәр шеј көрмәк олур. Һәлә, кечән ил кәндин көпүклү шәлаләсинин алтында гурулан стансијадан Ағбулаға ишыглар јајылырды. Инди Ағбулаг кәндинин нәинки евләриндә, һәтта күчәләриндә дә електрик лампалары јаныр, ахшам дүшәркән чилчыраглы кәнд мәдәнијјәт сарајында тамашалар көстәрилир. Кәнддә һәким мәнтәгәси, орта мәктәб вә мәдәни-маариф очаглары вардыр. Мәһз буна көрә дә инсан һәјатынын чох кечдији бу јерләрдә тәбиәтин шаиранә вә чазибәдар мәнзәрәләринә мүнасибәт дә тамам башгадыр. Бунун үчүндүр ки, кәнчлик вә онун габагчыл нүмајәндәләриндән олан Шираслан даһа көзәл һәјат, даһа хошбәхт кәләчәк һаггында хәјал бәсләјир, тәбиәтин гојнунда кизли сахланан сәрвәтләри халгын истифадәсинә вермәк үчүн партија вә һөкумәтимизин јаратдығы имканлардан кениш сурәтдә истифадә етмәк истәјир. Бу имканлара халгын чошгун јарадычылыг гүввәси дә гошулдугда, заманәмиздә садә совет адамларынын јаратдығы харүгәләр һаггында ајдын тәсәввүр алмаг чәтин дејилдир.

Лакин ел гүдрәтинин јаратдығы харүгәләр асанлыгла

әлдә едилмир. Јазычы көстәрир ки, тәбиәт көзәллијини инсанын истифадәсинә вермәк үчүн онун стихијасы илә мүбаризәдән башга инкишаф јолумузда бир әнкәл, бир көтүк олан адамларын да мүгавимәтини гырмаг лазымдыр. Бу мүгавимәтләр исә өз башына арадан галхмыр, мүбаризә едир, өлмәк истәмир. Беләликлә, романдакы конфликтләр кәркинләшир, јениликлә көһнәлик арасында кедән мүбаризә кими чидди бир шәкил алыр. Бу нөгтеји-нәзәрдән романдакы типләри ики бөјүк һиссәјә ајырмаг мүмкүндүр. Бунлардан: тәбиәти совет адамларынын хидмәтинә вермәк ишиндә јени-јени наилијјәтләр әлдә етмәк истәјән кеолог-профессор Фәрһад оғлу, memap Садыгзадә, рајон партија комитәсинин катиби Таһиров, рајон ичраијјә комитәсинин сәдри Исфәндијаров, рајон комсомол комитәсинин катиби Илдырымов, комсомолчулардан Шираслан, Балаханым, Һалај, Кәрај, Солмаз, кәнч мүһәндис Бәјләрзадә, јүз јашлы гоча Әмираслан, мәктәб директору Фәрһадзадә, кәнд һәкими Севил вә башгаларыны көстәрмәк олар.

Икинчи тәрәфдә исә назирлијин коллекија үзвү Заһир Мәркүмүшов, даирә иттифаг сәдри Ағакул Набатов, рајон јоллар идарәсинин рәиси Сәбзәли Бурчәлијев, кәнд мағазасынын сатычысы Дадаш Ләләшов кими типләр вардыр. Сүлејман Рәһимов бу типләрин тәсвириндә совет јазычысына хас олан тенденсијачылығыны ачыг-ајдын билдирир. О, јенини тәсдиг, көһнәни инкар едир.

Романын әсас идејасы, сүжет хәтти вә мөвзусу илә әлагәдар олан образлар сырасында Фәрһад оғлу олдугча реал вә чанлы чыхмышдыр. Азәрбајчанын тәбии сәрвәтләринин өјрәнилмәси, истифадәјә верилмәси саһәсиндә бөјүк ишләр көрән бу ағсачлы алим өз дүнјакөрүшү, арзу вә истәкләрилә мүасир совет зијалыларынын ән габагчыл вә типик нүмајәндәләриндәндир. Дүнәнки наилијјәтләрилә архајынлашмајан, бу күнкү гәләбәләрилә кифајәтләнмәјән бу професорун нәзәрләри һәмишә ирәли бахыр.

«Ағбулаг дағлары бизим үчүн доғмадыр, бу дағлар да бизим башга-башга мәһсулдар торпагларымыз кими әзиздир, мәмләкәтин зәнкин сәрвәтләри сырасына дахилдир».

Фәрһад оғлу халгы бу сәрвәтләрдән истифадәјә руһландырыр, гуручу совет адамынын өмрүнү узатмаға чалышыр вә инаныр ки, ағбулаглылар габагдакы әмәк

чәбһәсиндә шир кими ишләјәчәк, көј гајалары партладыб Турш су кәмәрини чәкәчәк, онун биналарыны учалдачаглар. Алимин чағырышы халгын арзу вә истәкләрилә бағлы олдуғундан, халг өз иши уғрунда әмәјини әсиркәмәјәчәкдир. Доғрудан да јазычы өз гәһрәманынын дилилә бизим һамымызы мараглындыран мәсәләләрдән данышыр. Гоча алим Шуша галасынын мәзијјәтләрини Кисловодск, Абастумани, Тиберда, Давос кими мәшһур курортларла мүгајисә едир.

Ағбулаг кәндинин кичик мәдәнијјәт сарајында Фәрһад оғлу тәрәфиндән сөјләнән сөзләр һәм дә әдибин өз үрәк сөзләридир. Халгын арзу вә истәкләрини ифадә едән бу сөзләр романын әсас идејасы илә үзви сурәтдә бағлыдыр. Өз динләјичиләрини бу үмумхалг ишинин башланғычы һесаб етдији Турш су проблеминин һәллинә чағыран Фәрһад оғлу јорулмаг билмәдән, бөјүк енержи илә ишә башлајыр. Биз бүтүн варлығы илә халг ишинә бағлы олан бир совет мүтәхәссисинин парлаг образыны көрүрүк ки, о да халг мәнафејини күдмәјән адамлара гаршы чох түндмәчаз вә амансыздыр.

Турш су үстүндә апардығы илк кәшфијјат ишләринин бир нәтичә вермәдијини көрән халг гоча алимин гаршысына чыхан бу чәтинлији бөјүк һәјәчанла гаршылајыр, ушагдан бөјүјәдәк һамы она көмәк етмәк истәјир.

Фәрһад оғлунун гаршысына чыхан чәтинликләр јалныз тәбиәтин сирләри илә мәһдудлашмыр. О, јухусуз кечәләрдә буруғу һарада газмалы? — дејә фикирләшдикдә вә ја турш су әвәзинә зығлы су чыхдығыны көрдүкдә, елм аләминдә јени ахтарышлара башлајыр, өз мүлаһизәләрини дәгигләшдирмәк үчүн даһа чидди тәдгигата киришир, өзүнүн бу фәдакар әмәјиндән руһланыр. Лакин бу вәтәнпәрвәр алими әсәбиләшдирән, онун фикрини даһа чох мәшғул едән икинчи бир чәтинлик вардыр ки, о да халг ишинә хор бахан, јүксәк рүтбәсиндән истифадә едиб, јалныз өз шәхси мәнафејини горујан адамлардыр. Онлар әмрләр верир, мүлаһизәләр јүрүдүр, өз биабырчы сифәтләринә бахмајараг «галиб» көрүнүр вә беләликлә, намуслу адамларын даһа да һиддәтләнмәләринә сәбәб олурлар. Беләләринин ејибләрини өртән стол вә вәзифәдир.

Турш су мәсәләси мүзакирә олундуғу күндән бу ишә бөјүк манеә оланлардан бири дә Заһир Мәркүмүшовдур.

Фәрһад оғлу рүтбә саһиби олан бу адамын һеч бир елми әсасы олмајан иддиаларына, һәгиги алимләри һөрмәтдән салмаг нијјәтләринә дәфәләрлә е'тираз етсә дә, Турш су мәсәләсиндә олдуғу кими онунла чидди үз-үзә кәлмәмишди. Турш суда апарылан газынты—кәшфијјат ишләринин илк мүвәффәгијјәтсизлијини билдикдә, елми ишин сонракы нәтичәләрини көзләмәдән Мәркүмүшов өз рәгиби һаггында әввәлки интригаларыны аловландырыр, бирбаш Ағбулаға кедир вә орада Фәрһад оғлу илә үз-үзә кәлир.

Фәрһад оғлунун ишинә вә үмумән Турш су иншаатына гаршы чыхан тәкчә Заһид оғлу дејилдир. Набатов, Бурчәлијев вә Ләләшов да Заһид оғлунун дәјирманына су төкүрләр. Мөһкәм ирадә, өз елми-тәдгигат ишинин дүрүстлүјүнә инам вә фәдакар әмәк нәтичәсиндә Фәрһад оғлу галиб кәлир. Турш суда гурулан икинчи буруг фәввәрә вурур.

Гысача характеристикасыны вердијимиз вә бөјүк јарадычылыг ишләриндән хүласә шәклиндә данышдығымыз Фәрһад оғлу, бу романда нисбәтән долғун образлардандыр. О, әдибин дикәр әсәрләриндә тәсадүф етдијимиз реал типләр силсиләсини зәнкинләшдирир. Лакин бу орижинал образын ишләнмәсиндә бир сыра нөгсанлара јол верилмишдир. Әлбәттә, әдиб өз гәһрәманыны биртәрәфли вермәмиш, һәмишә кәркин әмәк чәбһәсиндә көстәрмәјә чалышмышдыр. Лакин биз ону аилә дахилиндә, истираһәт вахтында вә үмумән әмәк чәбһәсиндән кәнарда да көрмәк истәрдик. Фәрһад оғлу өз кәлини Севил, оғлу Мәгсәд, арвады Һәгигәтлә вә ән јахын достлары илә дә рәсми дилдә данышыр. О, Ағбулаға кәләркән, јеничә евләнмиш вә бурада көзәл һәјат гурмуш оғлунун евинә баш чәкмәдән, бирбаша ичлас салонуна кедир. Ичласдан сонра оғлунун евиндә галан ата, санки бурада да ичласдакы нитгини давам етдирир. Оғул евиндәки данышыглары да коллекнјада Заһид оғлунун нитгинә өз мүнасибәтини билдирмәкдән, совет елминин наилијјәтләриндән, партизан һәрәкатындан, сосиалист ингилабынын халга вердији не'мәтләрдән, дахили сатгынлара, харичи дүшмәнләрә гаршы мүбаризәдән вә саирәдән ибарәтдир.

Фәрһад оғлу даим рәсмијјәтлә давраныр, јемәк-ичмәк

јаддан чыхыр, јемәк столу сијаси јығынчаг столуна чеврилир. Арвады Һәгигәт ханымла сөһбәтиндә дә биз «евдә олдуғу заман дарыхан» Фәрһад оғлунун бу рәсмијјәтинә раст кәлирик. Илләрдән бәри көһнәлиб чиркләнмиш иш палтарларыны јығыб сахлајан әринә е'тираз едән, «ахы јер-јурд да јохдур»—дејән арвадына гаршы о, сијаси мәзмунда бир нитг сөјләјир. Бу алтмышјашлы гоча палтарлы јатыб, јухуда да кәшфијјат иши илә мәшғул олур; вахтында јемир, евини-арвадыны јадына салмыр, бир мәктуб белә јазмыр, динчәлмир, өз кәнч көмәкчиләрини ишләтмәк әвәзинә, ән хырда ишләри белә өзү көрүр.

Әлбәттә, бу биртәрәфли чәһәтләр арадан галдырылса Фәрһад оғлу даһа долғун бир образ оларды.

Романдакы мүвәффәгијјәтли образлардан бири Әмираслан бабадыр. Реалист нәсримиздә дүнја көрмүш ишкүзар гочаларын силсилә һалында бир сыра образлары јарадылмышдыр. Сүлејман Рәһимов бүтүн варлығы илә халг ишинә бағланан бу нурани гочаларын Совет һакимијјәти дөврүндәки фәалијјәтләринә дә кениш јер вермәклә, Әмираслан бабанын симасында әсрләри ашыб кәлән халг гүруруну тәрәннүм етмәк истәмишдир. Јүз иллик өмрүнүн 80 илини чобанлыгда кечирән, инди исә колхозун миндән артыг ары пәтәјинә бахан бу ишкүзар гочанын гәлби һәлә чавандыр.

Ағбулагда апарылан бөјүк ишләрин кәләчәјини көрән гоча дејир:

«— Бу дүнја ки, белә көзәлләшир, валлаһ, адам арзуламаг истәјир ки,—Гочанын көзләри јашла долду,—нијә дә ахы, өмүр әбәди дејил?.. Нијә ахы, һеч олмаса, адам бизим бу јени дүнја үзүндә үччә јүз ил дә олса јашамыр?!»

Кечмишин чанлы шаһиди олан Әмираслан баба о гаранлыг аләмин фәлакәтли күнләриндән кәнчләрә епизодлар данышмагла кифајәтләнмир. О, комсомолчулары, пионерләри бөјүк бир гајғы илә севир. Һеч тәсадүфи дејил ки, пионерләр онун бојнуна гырмызы галстук бағлајыр, ону өз сыраларында көрмәк истәјирләр. Мүдрик гоча кәнчлијин севинчинә гошулур, мәдәнијјәт сарајынын өзфәалијјәт дәрнәјинин активләрилә бирликдә концертләрдә ашыг палтарыны кејинәрәк, саз чалыр, гошма

охуjур, бизим хошбəхт вə варлы һəjатымызы тəрəннүм едир.

Гочаны кəнчлиjə севдирəн дə ондакы бу һəjат ешги, вəтəнпəрвəрлик дуjғулары вə халг məһəббəтидир. О, зəманəмиздə, əмəjин шəрəф ишинə чеврилдиjи бир дөврдə, өз фəдакар ишилə дə нəзəри чəлб едир. О, меjвə бағы салыр, елмин наилиjjəтлəрини өjрəниб, арычылыгда тəтбиг едир, jүксəк мəһсул уғрунда чалышыр, һəр ишдə нəвəсини илһамландырыр. Чүнки кечмишин ачы күнлəрини jашаjан, бир гарын ач, бир гарын тох өмүр сүрəн, нəһаjəт, партизан дəстəлəриндə иштирак етмəклə, бу хошбəхт һəjатын jаранмасы уғрунда мүбаризə апаран гоча, бу һəjатын гəдрини билир. О, бу күнкү наилиjjəтлəрлə кифаjəтлəнмир, сабаһын бөjүк күнлəринин ешгилə jашаjыр, Ағбулағын даһа хошбəхт кəлəчəjини көрмəк истəjир.

Əмираслан бабанын мүдрик нəсиһəтлəри, һəкиманə сөзлəри, зəнкин һəjат тəчрүбəсинə əсасланан орижинал мүһакимəлəри кəнчлиjə чох шеj өjрəдир. Jазычы «Хызыр гоча» адландырдығы бу һəjат вə əмəк ашигинин дилилə партиjа вə һөкумəтимизин тəдбирлəринə халг мүнасибəтинин ифадəсини бəдии бир шəкилдə вермишдир. Jухарыда дедиклəримизə көрə бу образы əдибин мүвəффəгиjjəти кими гиjмəтлəндирə билəрик.

Jазычынын диггəт мəркəзиндə дуран образлардан бири дə Ширасландыр. Турш суjу учурумлу дəрəнин гырағы илə, сылдырымлардан кечириб көрпүнүн кəнарына чəкмəк тəшəббүсү онундур. Һəр јердə бəjəнилəн бу тəшəббүс халгы һəвəслəндирир. Буруг газылыр, су чыхыр, тикинти ишлəринə башланылыр вə 9-чу синфи jеничə битирмиш бу исте'дадлы кəнч поезиjа, ме'марлыг вə кеоложи-кəшфиjjат ишлəрилə марагланса да, орта мəктəби гуртардыгдан сонра һара кедəчəjини һəлəлик мүəjjəнлəшдирмəмишдир. Əсəрин бу чилдинə jазычы өз кəнч гəһрəманыны ихтисас сечмəк саһəсиндə чох душүндүрмүш, шаирлик фəалиjjəтинə исə кениш jер вермишдир. Мəктəб дивар гəзетинин редактору олан Ширасланын исте'дадлы ше'рлəри халгын вə республикамызын бөjүк шаири Əрəстунун белə нəзəрини чəлб едир. Ширасланла мəктəбли гыз Солмаз арасындакы сəмими достлуг кетдикчə мəһəббəтə чеврилир, белəликлə кəнч гəһрəманын психоложи һəjəчанларыны да тəсвир үчүн шəраит jараныр.

Лакин бүтүн бу көстəрдиклəримизə бахмаjараг романын бу һиссəсиндəки ролуна көрə Ширасланы тамамланмыш, долғун бир образ һесаб етмəк олмаз. Тəшəббүсү ирəли сүрдүjү jерлəрдə о, фəалдыр. Өз тəклифинин бəjəнилиб-бəjəнилмəjəчəjи һаггында онун кечирдиjи һəjəчанлар тəбии вə реалдыр. Лакин республика тəшкилатларынын тəсдигиндəн сонра гызғын ишлəрин башландығы вахтларда jазычы бу кəнч гəһрəманына jер тапа билмир. Чүнки бу бөjүк ишлəрдə Бакыдан башламыш раjон рəһбəрлəринəдəк, буруг усталарындан тутмуш профессор, ме'мар вə мүһəндислəрəчəн һамы мəшғул икəн, бəс Шираслан нејлəмəлидир? «Учуша галхан шаһин баласы бирдəн һаваланараг, Ағбулаг дағларынын башында һəрлəниб, галын булудлара доғру jүксəлдикдəн сонра jаваш-jаваш енəрəк гəлби бир гаjа үстүнə гонуб, шикар сəмтинə бахдығы, анчаг ону алмаға өзүндə тəчрүбə вə усталыг һисс етмəдиjи кими, Шираслан да өз хəjалы илə чох jүксəклəрə галхмыш, бирбаш тəчрүби иш, мүрəккəб һəjатла үзлəшмəjə кəлинчə ачизлик чəкмəjə башламышды. Белə ки, инди Турш су барəсиндə бөjүк-бөjүк адамлар өн чəркəлəрə чыхыб... бу ишлəрə гошулмушлар... Иш о jерə кəлир ки, Шираслан өзү далдаjа дүшүр, мат-мəəттəл даjаныб бахмаға башлаjыр».

Бу тəсвирлəр доғрудан да Ширасланын вəзиjjəтини дүзкүн ифадə етмəкдəдир. Бəс о, нејлəмəлидир? Бу суала jазычы чаваб верирми? Əлбəттə, бу суал əдиби дүшүндүрмүш вə өз гəһрəманына бу jени шəраитдə иш ахтармаг истəмишдир. Бу ахтарышлар сəһифəлəрлə давам едир, нəһаjəт, Шираслан да алтыминлик комсомол ордусу сырасында күлүнкүнү көтүрүб ишə кедир. Бундан сонра биз онун кениш фəалиjjəтини көрмүрүк. О, һəтта охучунун нəзəрини сырави комсомолчу Балаханымдан да аз чəлб едир.

16 jашлы Ширасланын раjон рəһбəрлəри, Бакыдан кəлəн мүтəхəссислəр, jазычылар, комсомолчулар тəрəфиндəн көркəмли бир шаир кими чағырылмасы («Шаир буjур», «Шаирин кефи нечəдир?», «Шаирə саламлар олсун» вə с. вə и. а.) онун өзүндə дə мүвəффəгиjjəтдəн баш кичəлəндирмəси əмəлə кəтирə билəр. Һалбуки Шираслан поезиjа чəбһəсиндə мөһкəм даjанмамыш, гејд

етдијимиз кими үч јол ајрычында галмышдыр. Мәһз буна көрә дә онун бу саһәдәки фәалијјәти бир ше'р һәвәскары вә она верилән гијмәтдән ирәли кетмәсә иди, бизчә, даһа јахшы тә'сир бахышларды.

Ширасланы Солмазла бағлајан хәтдә дә бир натамамлыг, анлашылмазлыг вардыр. Мүәллифин тәсвиринә әсасән һәр ики кәнчин бир-бирини севмәсинә, сөзләриндә мөһкәм дајаначагларына шүбһә етмәк олмаз. Һәтта сәмими сөһбәт заманы Шираслан «гәти бир ајагда Солмаз киминләдир?» дедикдә, «јалныз шаирлә!» чавабыны алыр. Лакин Солмазын Шираслан, мәктәб мүдири вә онун арвады илә мешәјә кәзмәјә кетдијини ешидән Кәримгулу нәвәсини нәинки Ширасландан, һәтта мәктәбдән, комсомолдан узаглашдырмаг истәјир. О, «ја мән, ја комсомол!»—дејә ичтимаи ишләрдә фәал чалышан, өз мәлаһәтли сәсилә мәдәнијјәт сарајынын хор дәстәсини шөһрәтләндирән вә халгын һөрмәтини газанан бу гызы дөрд дивар арасында сахлајыр. Бу һала дөзмәјән Солмаз хәстәләниб күндән-күнә кери кетдикчә, јүксәк дәрәчә гыздырмада сајыгладыгда вә узун мүддәт јорған-дөшәкдә јатдыгда Шираслан онун көрүшүнә кәлмир. О, јалныз хәјалән Солмазын һалына ачыјыр. Белә фәал бир комсомолчунун бу ачыначаглы вәзијјәтилә комсомол тәшкилатынын марагланмамасы, комсомолчу јолдашларынын она баш чәкмәмәләри дә тәәччүблүдүр. Һалбуки Солмаз ән ағыр дәгигәләриндә белә, комсомолда, Ағбулагда кечән гуручулуг ишләрилә, мәдәнијјәт сарајы илә, Ширасланла марагланыр, өзүнүн кәнарда галмасына тәәссүф едир. Шираслан вә комсомолчулар өз мәктәб јолдашлары Солмазла әлагәләрини үзмәмәли, һәтта онун бабасы, көһнәфикирли Кәримгулуја тә'сир дә көстәрмәли идиләр. Гызын өлүмчүл һала дүшдүјүнү көрдүкдә өз әмәлләриндән мүәјјән дәрәчәдә пешман олан Кәримгулуја белә бир тә'сир бәлкә нәтичәсиз дә галмазды. Солмазын талеји илә мәктәб дә мәшғул олмур. (Мәктәб директору Мәгсуд Фәрһадзадә, тәдрис һиссә мүдири Јашар вә мәктәбин дикәр мүәллимләринин образы јазычы тәрәфиндән кифајәт гәдәр ишләнилмәдији үчүн Ағбулагда башланан үмумхалг ишиндә дә онларын иштиракы көзә чарпмыр).

Мүсбәт образлар сырасында кәнч мүһәндис Ариф Бәјләрзадә дә нәзәри чәлб едир. Бурчәлијевин башчылыг етдији Јоллар идарәсиндә намусла чалышан Бәјләрзадә комсомолчуларын тәшәббүсүнү үрәкдән алгышлајыр вә бу ишин башланыб ахыра чатдырылмасында вар гүввәсини сәрф етмәк истәјир. Һеч тәсадүфи дејил ки, Бурчәлијев онун симасында горхулу рәгибини көрүр, лазыми тәшкилатларын кеч-тез ону идарә рәислијинә ирәли чәкәчәјиндән горхур. Өз сәнәтини һәр шејдән, һәтта инзитаби вәзифәдән дә јүксәк тутан бу мүһәндиси һәмишә иш башында, јарадычы әмәк чәбһәсиндә тапмаг олур. О, Турш суда башланан бөјүк ишләрин парлаг кәләчәјинә инаныр, илк кәшфијјат буруғундакы мүвәффәгијјәтсизлији өтәри бир һадисә һесаб едир, јалныз елмин гүдрәтилә тәбиәтин сирләрини өјрәнмәјин мүмкүн олачағы һаггында өз чаһил рәисинә мә'лумат верир. Бурчәлијев исә сөз күләшдирмә кими гијмәтләндирдији бу чаваблары вә буруғун дајанмасында иштиракыны, һәм дә куја рәисин јерини тутмаг истәмәсини бәһанә едәрәк, комсомолчу Бәјләрзадәни ишдән говмаг үчүн диктә етдији әмрә гол чәкир.

Романда принсипиал, ишкүзар, мөһкәмирадәли кәнчләрин, мүтәхәссисләр, партија, комсомол вә совет ишчиләринин, епизодик шәкилдә дә олса, рәнкарәнк образлары вардыр. Таһиров, Илдырымов, Садыгзадә, Севил, Исфәндијаров, Һалај, Кәрај, Балаханым, Әждәр белә образлардандыр. (Романын биринчи чилдиндә бунлар өз үзәрләринә дүшән вәзифәләри намусла јеринә јетирир, халг ишини өз шәхси ишләриндән үстүн тутурлар. Лакин бунлара бахмајараг, онлар там, чанлы, реал образ сәвијјәсинә галхмамышдыр).

Романдакы һадисәләрлә үзви сурәтдә бағланмајан вә бир тип кими јазычы тәрәфиндән ишләнмәјән, јалныз ады чәкилән: рајон гәзетинин редактору Сәлимзадә, шофер Бәбирбала, колхоз сәдри Һејдәр, мәктәбин тәдрис һиссә мүдири Јашар, мәдәнијјәт сарајынын мүдири Уғур, механик Ағагулу, кәнд совети катиби Ханкиши, рајон сәһијјә шө'бәсинин мүдири Зәркәров, һәким Мүрсәлов, мүхбир Сәфаи вә башгаларына да раст кәлирик ки, бунларын чоху епизодик рола да малик дејилдир. Јазычынын бу адамларла романы ағырлашдырмасы, әлбәттә, арзу олунан һадисә дејилдир. Ајдын мәсәләдир ки, биз бу вә ја башга бир типин әсәрдәки мөвгејини сөзүнүн чохлуғу ја азлығы илә өлчмәк тәрәфдары дејилик. Романдакы јелпазәли ханым, Гәнбәрәли, Түкәз,

Кәримгулу, һәтта Бурчәлијевин катибәси дә јухарыда адларыны чәкдијимиз адамлардан чох аз сөзә малик олдуглары һалда, онларын бир тип кими сәчијјәви вә јадда галан чизкиләри вардыр. Биз арзу едәрдик ки, Сүлејман Рәһимовун јухарыдакы типләри, әсәрин әсас һадисәләрилә бағланмасалар да, јадда галан орижинал чизкиләрә малик олсунлар. Тип јаратмаг ишиндә маһир бир јазычы кими таныдығымыз Сүлејман Рәһимовун бә'зән белә схематик, бәлкә дә артыг адамларла әсәрини ағырлашдырмасы мүсбәт һал дејилдир.

«Ағбулаг дағларында» романындакы образлардан данышаркән шаир Әрәстун вә мәзһәкә јазан Сарыбабалыны да гејд етмәк, бу мүнасибәтлә дә јазычынын әдәби көрүшләриндән данышмаг истәрдик.

Әрәстун республиканын ән көркәмли шаири, еjни заманда да ичтимаи хадимдир. Ону һамы таныјыр, ше'рләрини севир вә әзбәрләјир. Ағбулаг дағларында апарылан бөјүк ишләр, Әрәстун кими бир шаирин диггәтини чәлб етмәјә билмәзди. О, кәнчлијин тәшәббүсүнү алгышлајыр, бу тәшәббүсләрин һәјата кечирилмәси уғрунда чалышыр, Ағбулағын кәләчәјини көрүр. Турш су иншаатынын әлејһдарлары шаирин халга тә'сир гүввәсини јахшы билдикләриндән тәшвишә дүшмәјә билмирләр. Чүнки Әрәстунун белә адамлара гаршы мүнасибәти ајдындыр.

«— Инди халгдан кәлән сәсә гаршы өз гулагларына памбыг тыхајанлара топ атәши ачмаг лазымдыр ки, бәлкә о е'тинасыз гулаглар бирдәфәлик партласын!» Әрәстунун данышығындакы мәнтиг, поетик вүс'әт, хәлгилик динләјичиләри һејран едир. О, өз нитгиндә Ағбулағын шаиранә мәнзәрәләрини, ағ кәлағајылы дағларын дөврәсиндә доланан күмүшү булудлары, бу дағлар ашағы шыр-шыр ахан чајлары, көз-көз олуб гајнајан чешмәләри, буланыб јанан исти сулары, ағарыб чағлајан, төкүлүб кәлән шәлаләләри, јашыл мешәләри, зәнкин тарлалары—бүтүн бу аләмин инсан өвладына нә чүр тә'сир едиб, онун әсәбләрини динчәлтмәјә нечә гадир олдуғуну вәтәнпәрвәрлик гүруру илә тәрәннүм едир. О, тәбиәтин бу көзәллијини јарадычы әмәкдә көрүр, совет кәнчлијинин харүгәләр јарадачағына инаныр.

Әрәстунун ән мүгәддәс борчу халга хидмәт етмәкдир.

О, сәнәтин гүдрәтини дә хәлгиликдә көрүр. Халга бағлы олан јазычылары бөјүк бир мәһәббәтлә хатырлајан Әрәстун бу күнкү шәраитдә сәнәт аләминдә ән бөјүк тәһлүкәни ниһилизмдә, космополитизмдә көрдүјүндән, бу хүсусда әтрафлы данышыр. Күман етмәк олар ки, Сүлејман Рәһимов гәһрәманынын дилилә бу мәсәләјә даир өз фикрини демишдир. О, космополитизмә гаршы мүбаризәни өтәри бир һал һесаб етмир. «Космополитләр силаһларыны јерә төкүб, тамам-камал тәслим олмајынча мүбаризә давам едәчәкдир»—дејир.

Сүлејман Рәһимов әдәби мәгалә вә чыхышларындан башга әсәрләриндәки образларынын дили илә дә әдәбијјат вә инчәсәнәт һаггында өз фикирләрини сөјләјир. Биз бу һалда да јазычынын нәзәри, естетик көрүшләрилә таныш олуруг. Онун марксист-ленинчи әдәбијјатшүнаслығы принсипләринә әсасланан бу мүлаһизәләриндә классик әдәбијјата мүнасибәт, јарадычылыг үслубу, әдәбијјатын спесифик хүсусијјәтләри һаггында орижинал фикирләрә раст кәлирик. Бунлар, гејд етдијимиз кими, һәм образлары характеризә етмәк, һәм дә јазычынын бәдии-естетик зөвгү илә таныш олмаг үчүн мараглыдыр.

Сүлејман Рәһимов јарадычылығында реализм чох гүввәтлидир. Онун һәјати һадисәләрин тәсвириндәки инандырычылыг гүввәсинә шүбһә ола билмәз. Бу тәсвирләрдә охучунун тәсәввүр етмәдији инчә деталлар белә диггәтлә ишләнилир. Мәсәлән, «Бурчәлијев дөшәмәни тәрпәдә-тәрпәдә јеријиб гапыны ачды» чүмләсиндә типин нечә јеридији һаггындакы кичик деталы да вермәји лазым билмишдир. Романын бу јериндәки диалоглара фикир вердикдә типин нә үчүн белә һәрәкәт етдијинин мә'насыз олмадығы ајдынлашыр.

Башга бир мисал: «Бурчәлијев тез-тәләсик гајыдыб өз јериндә гурғушун кими мөһкәм отурду:» Бу тәшбиһ нә үчүн белә ишләдилмишдир. Әввәлә, Бурчәлијев гаршысында дајанан кәнч мүһәндисин онун јерини тутачағыны күман едәркән вәзифә столундан гопмаг истәмир, дикәр тәрәфдән исә онун вүчуду белә бир тәшбиһә ујғун кәлир.

С. Рәһимов сәнәт әсәрини романтикасыз тәсәввүр едә билмир. Сосиалист реализминин тәркиб һиссәси олан

ингилаби романтика бу реалист јарадычылығын үзви бир һиссәсидир. Бу романтика реал типин, һадисә вә варлығын өзүндәдир, ондан ајры дејилдир. Бу романтика тәсвир олунан објект вә һадисә һаггында тәсәввүрү чанландырыр вә реаллашдырыр. Ағбулагда кедән нәһәнк гуручулуг ишләриндән данышан јазычы фәдакар әмәјин садәчә тәсвирини вермәклә кифајәтләнмир. Турш суда газылан биринчи буруг чешмәни гурутдугдан сонра Фәрһад оғлу вә көмәкчиләринин даһа гызғын әмәклә ишә киришмәләри, јазычы тәрәфиндән романтик бир вүс'әтлә тәрәннүм едилмишдир.

Сүлејман Рәһимов бүтүн ишләрдә, хүсусән сәнәткарлыгда јарадычы хәјала јүксәк гијмәт верир. Онун фикринчә, хәјал јүксәк арзуларла бағлы олмалыдыр; бу олмаса, һәјат јохсул көрүнәр, һәр шеј адиләшәр вә бајағылашар. О, чох билиб, чох јарадан, јүксәк арзуларла јашајыб, бу уғурда мүбаризә апаран, «ганадлары јердән үзүлмәк истәјән, анчаг үзүлмәјән хәјала» малик олан адамлары јүксәк гијмәтләндирир.

«Хәјал сәнәтә ганад вермәсә, онун тәсвир етдији мадди варлыг јүксәк мә'на кәсб едиб, сәнәт дүнјасында учала билмәз».

Бәли, әсил јарадычы хәјал халга хидмәт етмәли, онун арзу вә истәкләрилә бағланмалыдыр. Әдәбин шаир образы (Әрәстун) бөјүк сәнәтин гүдрәтини дәрин бир хәлгиликдә, халгын сәнәтә олан түкәнмәз мәһәббәтиндә көрүр вә бизчә belә мүнасибәт Сүлејман Рәһимовун өз фикрини ифадә едир:

«Гој сәнәтин илһамы да, гүдрәти дә өз ибтидасыны, халгын јарадычы дүһасындан көтүрсүн! Јохса ајры чүр, гуру кәлләдән, чүрүнтүлү вә мүчәррәд хәјаллардан, гондарма јоллардан кәлән бир јарадычылыг һеч дә сәнәтин күчлү ахарына гарышыб, ону күчләндирә билмәз! Олса-олса о, өмрү көдәк «гумбулаг» кими бир дашын алтындан чыхараг, чох узаглара ахмадан, бухарланыб ара-бәрәдә итиб кедәчәкдир».

Әдиб чох доғру олараг халг мә'нәвијјаты, халг руһу вә халг нәфәсиндән илһамланан сәнәт әсәрләринин дә халгын өзү кими узун өмүрлү олмасы гәнаәтинә кәлир. Вәтәнә, халга јарадычы әмәјә бағлы олан сәнәткар һәјатын өзүндә дә бир ше'ријјәт көрүр: «Заманәмизин нәбзиндә, тәбиәтимизин гуручулуғунда аһәнкдар бир ше'ријјәт јохдурму? Бах, сөкүлән дан јери, ләпәләнән

мешәләр, күнәшин түлусуну хәбәр верән бу нәғмәкар гушлар, кечә дә, күндүз дә сәсләнә-сәсләнә гајнајан чешмәләр, Ағбулаг дағларында кәзән ирибујнузлу маралар, гаршы дағлар зирвәләриндә долашан әјридимдик гарталлар, көјә доғру галхан сылдырым гајалар, инсан әли илә дәјишилән бүтүн бу тәбиәт, бу аләм, јарадычы әмәк ше'ријјәт дејилми?»

Әдибин бу нәзәри фикирләри онун өз бәдии јарадычылығы илә үзви сурәтдә бағлыдыр. Бу јарадычылығы кениш охучу күтләләринә севдирән чәһәтләрдән бири дә ондакы хәлгилик, пафос, реал һәјатла бағлы олан романтикадир.

Халга, онун дүһасындакы гүдрәтә, гәринәләрин сынагларындан чыхмыш тәчрүбәсинә јүксәк гијмәт верән, ону бөјүк мүәллим сајан Сүлејман Рәһимов халг јарадычылығынын зәнкин хәзинәси олан фолклордан да кениш истифадә едир. «Ағбулаг дағларында» тәсадүф етдијимиз аталар сөзү, зәрб-мәсәлләр, афоризмләр ајры-ајры типләрин характерини ачмагла, охучуда фикир ајдынлығы доғурмагда, дәрин мә'на ифадә етмәкдә јазычыја нә гәдәр көмәк етмишдир!

Сүлејман Рәһимовун романында һәјат динамик һалда ичтимаи мүбаризә конфликти, јенинин көһнә илә мүбаризәси кәркин шәкилдә тәсвир олундуғундан, гејд етдијимиз кими, мүсбәт образларла бир сырада бир чох мәнфи образлар да јарадылмышдыр.

Мәнфи типләрин һәм дахили, һәм дә харичи портрети мүкәммәл ишләндијиндән, биз онларын бүтүн варлығы илә таныш олуруг. Јазычы реалист бир гәләмлә бунларын бош вә чүрүк мә'нәвијјатларыны ачыб көстәрдијиндән, биз бу јарамазларын кеч-тез сырадан чыхачагларына инанырыг. Әдибин јарадычылығындакы бу инандырычылыг принсипинин әсас сәбәбләриндән бири дә мәнфиликләрә социалист һәјатымызын јүксәклијиндән бахмасы, онлары јенилијин мүтләг галиб кәләчәји фонунда тәсвир етмәсидир. Кечмишин мәнфур галыгларына, социалист һәјатымызда нәзәрә чарпан мәнфи чәһәтләрә бу чүр мүнасибәт бәсләмәјән, јә'ни баш верән һәр һансы јарамазлыға совет һәјатынын галиб зирвәсиндән бахмајан сәнәткар, мәнфи типләри ифша етмәк әвәзинә, һәјатымызы тәһриф едә биләр. Буну јахшы дәрк етдијин-

дәндир ки, Сүлејман Рәһимов бу типләри, үмумән, мүчәррәд мә'нада мәнфи олдуглары үчүн дејил, парлаг һәјатымызда гара ләкәләрә бәнзәдикләри үчүн ифша едир. Бу мәгсәдлә дә о өз сатира вә јумор силаһыны ишә салыр, бу ити силаһын кәсәри исә онун јарадычылығында парлаг нәтичәләрини көстәрир.

Романдакы мәнфи типләрдән Заһид оғлу, Бурчәлијев, Набатов вә Ләләшов даһа габарыг шәкилдә верилмишдир.

Заһид оғлу илә билаваситә таныш олана гәдәр биз профессор Фәрһад оғлунун дилиндән онун јарамаз бир адам олдуғуну ешидир, халг ишинә чан јандыран гочаман алимин нә үчүн бу типин көлкәсини гылынчладығынын әсил сәбәбини билмәк истәјирик. Нәһајәт, романын ахырларында јазычы бизи бу типин аилә һәјаты вә иши илә әтрафлы таныш едир. Мә'лум олур ки, Заһир Мәркүмүшов кими танынан бу әчаиб адамын фамилијасы рәсми сәнәдләрдә Миркүмүшов имиш. Лакин мешшан гајынанасы һәлә гызы Зәбәрчәди она нишанладығы күнләрдән күрәкәнинин фамилијасыны дәјишдирәрәк өзү истәдији кими Мәркүмүшов гојмушдур. Назирликдә коллегија үзвү олуб, кеоложи-кәшфијјат ишләринә рәислик едән Мәркүмүшов тәһсил вә практики иш саһәсиндә чох кери галмыш күт бир адам олдуғундан. Фәрһад оғлу кими габагчыл адамлары көзү көтүрмүр, онунла шәхси интрига апарыр. Һәр дәгигә ифша олунмаг «тәһлүкәси» гаршысында галан белә адамларын ејибләрини өртән бир шеј варса, о да вәзифәдир. Белә типләр өз шәхси интигамларыны алмаг үчүн вәзифәләриндән мәһарәтлә истифадә едир, беләликлә дә өз мурдар сималарыны мүәјјән бир вахт үчүн кизләтмәјә мүвәффәг олурлар.

Јахындан таныш олдугда, көрүрүк ки, Заһид оғлунун аиләси сахта нәзакәт, күлүнч әркөјүнлүк, гејри-ади һәјат ичиндә үзмәкдәдир; јемәк, ичмәк, дејиб-күлүб, әјләнмәк бу мешшан аиләнин әсас пешәсидир.

Јазычы инчә јумор вә сатирик бојаларла бу мешшан һәјата күлүр, «ичтимаи хадим» олан гәһрәманынын аилә һәјатыны тәсвир етмәклә, онун мә'нәвијјаты, зөвгү һаггында чанлы тәсәввүр доғурур. Заһид оғлу аилә һәјатында мөһкәмләндирдији бу «ән'әнәләри» мүәјјән мә'нада иш јериндә дә давам етдирир. Онун өз шоферн, техники катибәси вә мүһасиби илә көрүшләриндәки сүн'и нәвазишләр буна чанлы мисалдыр. О, идарәјә кәләндә дә ејни сүн'и нәвазишлә гаршысына чыхан бөјүк-кичик ишчиләрә салам вериб өтүр, бу һәрәкәтләрилә куја ичтимаи борчуну јеринә јетирир, салам вердији адамларын бојнуна бөјүк бир миннәт гојмуш олурду.

Профессор Фәрһад оғлунун рәгиби белә бир «нәзакәтли» адам иди. Лакин Заһид оғлу өз рәгиби Фәрһад оғлу һаггында дүшүнәндә бүтүн бу «нәзакәтләр» думан кими дағылыр, сүн'и тәбәссүмләрин јерини кин вә нифрәт тутур, онун сәси дә, ибарә вә ифадәләри дә дәјишилир.

Мүхтәлиф јерләрдә, ајры-ајры мүнасибәтләрдә өз сатирик гәһрәманы һаггында мә'лумат верән јазычы нәтичәдә онун там портретини чәкмиш олур. Лакин Фәрһад оғлу тәрәфиндән говулдугдан сонра, икинчи дәфә комиссија үзвләрилә Ағбулаға гајыдан вә көзләдијинин әксинә олараг, Турш су чешмәләринин көјләрә учалан бирләшмиш фәввәрәләрини көрдүкдә рәнки зә'фәран кими саралан Заһид оғлу, романын бу һиссәсиндә ичтимаијјәт тәрәфиндән ифша едилмәмиш галыр. Совет идарәләриндә мәс'ул вәзифә тутан бу кими јарамаз адамларын һәлә дә өз јерләриндә отурдугларына тәәччүб едән охучу, онларын там ифшасыны көрмәк истәјир. Һадисәләрин мәнтиги инкишафы да буну көстәрир. Бу сөзү дикәр мәнфи образлар һаггында да демәк олар.

Мәнфи типләр сырасында охучуларын даһа чох нифрәтини газанан Дадаш Ләләш оғлу Ләләшов кәнч олмағына бахмајараг, көһнәлијин чанлы мүчәссәмәси кими верилмишдир. О, мәдәнијјәт сарајы хоруну дағытмаға, Солмазы орадан узаглашдырыб, дөрд дивар арасында сахлатмаға, һәр һансы бир јенилијин гаршысына бир әнкәл олмаға чалышыр. Турш су мәсәләсинә зидд чыхараг, шајнәләр јајыр, Заһир оғлуна Турш сујун батмасы һаггында мәктуб јазыр. Нәһајәт, ону комсомол сыраларындан харич едирләр, лакин о, јенә өз јарамаз ишләриндән әл чәкмир. «Сујумузу да апарыб сатмаг истәјирләр»—дејә халг арасында данышыр, шүурча зәиф олан адамларда бу бөјүк ишә гаршы мәнфи мүнасибәт ојадыр.

Дадаш Ләләшовун ән ағыр зәрбәси Солмаза дәјир. О,

Балаханымдан әл чәкдикдән сонра Солмаза мејл едир. Ширасланла бу гыз арасында гаршылыглы севкини билә-билә, онлары бир-бириндән ајырмаға чалышыр. Гызын бабасы Кәримгулунун авамлығындан вә садәлөвһлүјүндән истифадә едәрәк, ону өз нәвәсинә гаршы даһа амансыз олмаға сөвг едир. Нәтичәдә охучуларын мәһәббәтини газанан Солмаз чох ағыр хәстәләнир, онун кечирдији изтираблар бу ишдә чанфәшанлыг едән Лэләшова гаршы охучуда нифрәт һиссини даһа да күчләндирир.

Јоғун-көдәк Сәбзәли Бурчәлијевлә, арыг-узун Ағакүл Набатов исә заһири тәзә, дахили көһнә адамларын типик нүмајәндәләридир. «Дәјмә мәнә, дәјмәјим сәнә»— принсипи илә јашајан бу көһнә достлар Азәрбајчанын сакит бир кушәсиндә өзләринә исти јува гурмуш, вәзифә саһиби олмуш. Дадаш Лэләшов кими адамлары да өз ганадлары алтына алараг, худмани бир һәјат кечирмәкдәдирләр. Мүвафиг тәшкилатларын нәзарәтсизлији үзүндән онларын көлүнә даш атан олмамыш, иштаһалары артдыгча артмыш, биринчи плана кечмиш, дөвләти вәзифәләр исә, јазычынын гејд етдији кими, икинчи, үчүнчү, бәлкә дә бешинчи планда галмышдыр. Буна көрә дә онлар вәзифәләринин хадими јох, иштаһаларынын голу бағлы гулу олмушлар.

Бәркә-боша дүшмәјән бу чанҝәлб достлары Ағбулагда баш верән бөјүк һадисәләр нараһат едир. Онларын башчылыг етдикләри јол идарәси вә даирәиттифагын үзәринә мәс'ул ишләр дүшүр. Онлар бу ишләри халг мәнафеји нөгтеји-нәзәриндән дејил, өз шәхси мәнафеләрилә өлчүб, разылыг вермәк истәмирләр. Чүнки, «азачыг ашым, ағрымаз башым» принсипинә риајәт едән бу бүрократлар бир тәрәфдән милјонларла дөвләт пулунун сәрф олуначағы бөјүк бир ишә кирмәк истәмир, дикәр тәрәфдән өз худмани јајлаг һәјатларынын позулмасындан горхурлар. Ағбулагда бөјүк гуручулуг иши кетдикчә кенишләниб бу јерләр курорта чевриләрсә, онларын һәр ил Турш суда гурдуглары алачыглары дағылачаг, худмани зөвг вә нәш'әләри алт-үст олачаг, үстәлик тәзәпалтарлы, көһнәүрәкли достлар бу јерләрдә истираһәтә кәлмәк үчүн путјовка алыб, әлавә пул да вермәли олачаглар.

Лакин совет адамларынын ирадәси һәр һансы бир чәтинлијә галиб кәлир, гуручулуг ишләри башландыгда, онлар бу чошгун халг һүчуму гаршысында өз ачизликләрини һисс едир, мәркәздәки һәмфикирләри Заһид оғлуна пәнаһ апарырлар. Һеч тәсадүфи дејил ки, Дадаш Лэләшовун мәктубуну алдыгдан сонра Заһид оғлунун Ағбулаға кәлмәси онлар үчүн тој-бајрама чеврилир. Бу кәлишдән өзләри үчүн лазыми нәтичәни чыхаран вә башланан ишләрин дајандырылачағыны јәгин едән достлар, гәләбәдән мәст олан адамлар кими севинмиш, јемәкхананын кизли бир кушәсинә чәкилиб, беш саатдан артыг бир-биринин сағлығына бадә галдыраpaг, јорулана гәдәр өзләрини тә'рифләмишләр.

Јухарыларда гејд етдијимиз нөгсанлардан башга әсәрдә үмуми нөгсанлар да вардыр. Бу нөгсанлар әсәрин сүжет хәттилә әлагәси олмајан мөвзулара јер вермәк, кичик деталлардан тутмуш, бөјүкләринәдәк тәсвир едәрәк, кениш тәфәррүата ујмаг, ејни бир фикри ејни мәзмун дашыјан мүхтәлиф ифадәләрлә дөнә-дөнә изаһ етмәк, чохлу тәкрарлара јол вермәкдән ирәли кәлир. Белә тәкрарлардан бирини көстәрәк. Әлбәттә, Ағбулаг дағларындан роман јазан јазычы бу јерләрин е'чазкар тәбиәтини тәсвир вә тәрәннүм етмәјә билмәз. Лакин Сүлејман Рәһимов, бу мәнзәрәләрдән нечә дәфә, нә гәдәр данышса јахшыдыр? Будур, әсәрин мүхтәлиф јериндә биз әдибин өз дилилә дејилмиш әтрафлы тәсвирләрини көрүр, доғрудан да Ағбулағын көзәл мәнзәрәләри, јашыл тәбиәти, сылдырым дағлары, сәрин булаглары, ағ булудлары, шиш гајалары, шәфа гајнаглары, јералты мә'дәнләри, әлван чичәкләри, гушлары, һејванлары, јазы, јајы илә кифајәт гәдәр таныш олуруг. Охучуну гәнаәтләндиричи бу тәсвирләрлә гәнаәтләнмәјән јазычы ајры-ајры гәһрәманларынын дили илә дә ејни варлыға валеһлијин даһа кениш тәсвиринә кечир.

Будур, Әмираслан баба сөзә башлајыр. О, Ағбулағын кечмишиндән сөһбәт едә-едә бу тәбии сәрвәтләрин о заманлар инсана һәзз вермәдијини, инди исә совет адамларына хидмәт етмәсини тәкрарән јада салыр, әсәрин мүхтәлиф јериндә адларыны чәкдијимиз мәнзәрәләри тәрәннүм едир. Һәтта ајры-ајры гаја, јол, учурум вә саирәнин тарихиндән дә мә'лумат верир.

Нөвбә Шираслана чатыр. О да өзүнә мәхсус кәнчлик

һәрарәтилә бу јерләрин тәрәннүмүнә кечир. Ағбулаг комсомолунун гәрары рајон мәркәзиндә мүзакирә едилдикдән сонра, мүһәндис Ариф Бәјләрзадәнин бу јерләрлә таныш олмаг үчүн Ағбулаға кәлмәси вә буралары кәзмәси илә әлагәдар олараг, тәбии тә'сирләрдән доған ејни тә'рифләр јенидән баш алыб кедир. Сонра мәктәб директору Фәрһадзадә вә һәким Севилин Турш суја кәзмәјә чыхмаларындан истифадә едән јазычы, онларын тәәссүратына да там кенишлији илә јер верир, һәмин тәсвирләри јенидән давам етдирир. Бири-биринин ардынча кәлән бу тәсвирләрлә дә кифајәтләнмәјән әдиб, «Аршын мал алан» кино-филминин журналында да Ағбулаг мәнзәрәләринин көстәрилмәсиндән истифадә едиб, дикторун дилилә тәзәдән бу јерләрин, хүсусән Исти сујун тә'рифини верән сөһбәтләрә кечир. Бүтүн бунлардан сонра мәдәнијјәт сарајына јығылан ағбулаглылара мә'рузә едән профессор Фәрһад оғлу да бу јерләрин мәзијјәтини, тарихини, тәбии көзәлликләрини, сујуну, һавасыны вә мә'дәнләринин әһәмијјәтини узун-узады јада салыр. Даһа сонра Әрәстун бир шаир һиссилә ону валеһ едән бу мәнзәрәләри хәјалән кәзир, өз тәәссүратыны билдирир, охучуја чохдан мә'лум олан тә'рифләр јенидән өз тәфәррүаты илә тәкрарланыр. Биз башга мүтәхәссисләрин, һабелә рајон рәһбәрләринин дә тәфсилаты илә бу мәсәләјә тохундугларыны нәзәрә алсаг, дејә биләрик ки, Ағбулаг тәбиәти романын бүтүн дикәр образларыны көлкәдә бурахан баш гәһрәман кими әсәрин әввәлиндән ахырынадәк иштирак едир. Әлбәттә, бир мәсәләнин бу гәдәр узадылмасы онун тә'сир дәрәчәсини азалдыр, охучуну јорур, әсас һадисәләри көлкәдә гојур, беләликлә дә романын бәдии дәјәринә хәләл кәтирир.

Иш јалныз тәбиәт тәсвириндәки тәфәррүатла битсә, дәрд јары оларды. Мәсәлә бурасындадыр ки, образларла бағлы олан епизодларда да бу өзүнү көстәрир. Мәсәлән, Шираслакын тәшәббүсү комсомол тәшкилаты тәрәфиндән бәјәнилиб рајон тәшкилатларына көндәрилдикдән сонра јазычы өз гәһрәманынын һәјәчаныны тәсвир едир. О дүшүнүр ки, көрәсән бу тәклиф гәбул олуначагмы? Кәнч бир тәшәббүскарын белә дүшүнмәсинә вә һәјәчан кечирмәсинә һеч бир шүбһә ола билмәз. Мәһз буна көрә дә онун тәлашы реал вә тәбиидир. Анчаг ејни мәзмунлу дүшүнчәләр, хәјаллар вә һәјәчанлар һәддиндән чохдур. О, рајон мәркәзиндән чаваб чыхана гәдәр

бу барәдә бир нечә дәфә фикирләшир, бу ишләр баш тутмаса, Солмаз ондан узаглашмазмы? Нәһајәт, мүһәндис Бәјләрзадә кәлиб кетдикдән сонра Шираслан јенә узун-узады хәјала далыр: «көрәсән онун мә'луматы әсасында бу тәшәббүсә нечә бахачаглар?» Бир аз сонра о, Бурчәлијев вә Набатов кими рајон ишчиләринин, билаваситә бу ишлә мәшғул оласы адамларын мәнфи рә'јләрини хатырладыгда, һәјәчаны даһа да артыр. Романын ајры-ајры фәсилләриндә тәкрар олунан бу тәлашлар «Сөкүлән үфүгләр» бәһсиндә бир дә јенидән башланыр, көрәсән тәклиф гәбул олундуму? Әлбәттә, бунларын һамысыны бир фәсилдә, јығчам шәкилдә вермәк мүмкүн иди.

«Аршын мал алан» кино-филминә бахмаг үчүн Ағбулагдакы мәдәнијјәт сарајына кәлән Севилин бурадан алдығы илк тәәссүратындан бәһс олунур. О, адамларла таныш олур, мәдәнијјәт сарајына кирир, пиано отағы, драм дәрнәји, өзфәалијјәт дәрнәји, дивардакы мүхтәлиф шәкилләр һаггында узун-узады сөһбәтләр, мүлаһизәләр, тәәссүратлар башланыр. Романын бу һиссәсиндәки тәфәррүатын һәддиндән артыг олдуғуну тәсәввүр етмәк үчүн јалныз буну демәк кифајәтдир ки, «Аршын мал алан» кино-филминә чамаатын бахыб гуртармасына 20 сәһифәдән артыг јер верилмишдир. Әлбәттә, мәдәнијјәт сарајындан данышмаг лазымдыр. Лакин мүәјјән бир сүжет изләјән охучуну әсил мәсәләдән бу гәдәр узаглашдырмаг доғру дејилдир.

Јери кәлмишкән бу тәфәррүата дахил олан бир гејри-инандырычы епизоду да гејд етмәк истәрдик. «Аршын мал алан» кино-филми башлананадәк мәдәнијјәт сарајынын јашыл һәјәтинә топлашан гызлар, кәлинләр әсәр һаггында белә сөһбәтләр едирләр:

«— Ахы, көрәк бу нә аршын малы алыр, гыз?

— Алмыр, гыз, аршын малы сатыр!

— Һансыдыр аршын малы сатан?

— Әскәр адлы бир оғлан...

— Јох, дејәсән ахы Сүлејман иди аршын малы сатан, Күлчөһрәнин јолунда од тутуб, алышыб јанан, ај гыз!

— Бәс Султанбәј? Бәс о хырылтылы гоча бәј?

— Көрүнүр онун ешги топуғуна вурубдур, гыз!

— Көрүнүр, һамысындан дузлусу о Вәли—Теллидир, валлаһ гызлар!

— Нә исә онларын һамысынын кәләфи бир-биринә долашыб».

Орта мәктәби, һәким мәнтәгәси, партија комсомол тәшкилаты, мәдәнијјәт сарајы, драм дәрнәји олан габагчыл бир кәнддә, «Аршын мал алан»ы бир нечә дәфә көрмүш адамлар арасында белә бир сөһбәтин баш вермәси тәәччүблү дејилми? Ола билсин ки, бу гыз вә кәлинләр сүжети мүрәккәб бир әсәр һаггында белә сөһбәтләр едә билсинләр. Әскәрин вә ја Сүлејманын аршын мал алмасы, ја сатмасы, Күлчөһрәнин бунларын һансыны севмәси кими тәәччүблү мүбаһисәләр инандырычы дејилдир. Һалбуки јүз јашлы Әмираслан баба вә «Аршын мал алан»ы јахшы билмәјән бу гызлар гарышыг Ағбулаг чамааты, елә бу заман, Севил тәрәфиндән пианода чалынан «Москва—Пекин» маһнысыны охујур, бир аз сонра паркы тутан адамын кур сәси бөјүк гардашлығын тәнтәнәли маршына чеврилир.

Белә тәфәррүат романын әсил сүжет хәтти илә бағланылмадыгда даһа јоручу олур.

Турш сујун гурулмасы һаггындакы шајиәләрдән хәбәр тутан шаир Әрәстун тә'чили сурәтдә Ағбулаға кетмәк гәрарына кәлир. Јазычы өз гәһрәманынын Бакыдан чыхыб Ағбулаға кедәнә гәдәр аиләсинин ону нечә јола салмасы, јола чыхаркән нә кими ишләрлә марагланмасындан данышыр. О, машында кедә-кедә хәјалән Москваны көрүр, Мавзолеји хатырлајыр, сонра о, бу вә ја дикәр тарихи вә әдәби һадисәләр мүнасибәтилә бир чох республикалара етдији сәјаһәтләри тәсәввүрүндә чанландырыр, халглар достлуғуна аид јаздығы әсәрләри бирбир јадына салыб додагалты охујур, бу мөвзуја һәлә бир чох әсәрләр итһаф етмәји гәрара алыр, мәмләкәтин хәритәсини көз габағына кәтириб көрүлән нәһәнк иншаләр, салынан јени шәһәрләр һаггында дүшүнүр. Әрәстунун фикри бирдән-бирә ганадланыб иштирак етдији сүлһ конфрасында доланыр, елә бурада «өзүнүн сүлһ вә демократијаја аид ше'рләрини дә көздән кечирир...» Јол узандыгча узаныр, шаирин нәзәриндә динч гуручулуг дөврүнүн нәһәнк тикинтиләри, о чүмләдән Минкәчевир чанланыр. О, бура кәлир. Бундан сонра Јевлах рајонунун кечмишдә гыздырма јувасы олмасы, 1920-чи илдән бу јерләрдәки көлмәчәләрин дәрманланмасы, бунун да истәнилән нәтичәни вермәмәси, инди исә Күрүн бәндә салынмасы вә бу јерләрдә ишләјән чохмилләтли әмәк ордусу һаггында дүшүнән шаир. Боз дағын башында дуруб «тамашаја гапылыб хәјала кедир», О, «хәјалән дағдан ениб, гајыға отурур». Бу јерләрин кәләчәјини тәсәввүрүнә кәтирир, нәһајәт, машына отуруб Јевлахы кечир. Бәрдәјә чатаркән Низаминин бу шәһәр һаггындакы ше'рини хатырлајыр, јухуја кедиб Низамини көрүр. Даһа сонра Әскәран, Аға көрпүсү вә Шушанын тәсвири башланыр, нәһајәт, кәлиб Ағбулаға чатыр...

Бу хәјаллар, бу тәсвирләр өзү-өзлүјүндә јахшыдыр. Лакин әсәрин сүжет хәттини изләјиб, кәркин һадисәләрин нәтичәсини сәбирсизликлә көзләјән охучуну чох узаглара апардығындан, романын бәдии тә'сир гүввәсини зәифләдир.

Романын дилинә кәлинчә гејд етмәк лазымдыр ки, Сүлејман Рәһимовун илк әсәрләринә нисбәтән бу, даһа сәлис вә ајдын бир дилдә јазылмышдыр. Хүсусән тәбиәт мәнзәрәләринин тәсвириндән доған романтик пафос јазычынын дилиндә ахычылыға вә рәванлыға сәбәб олмушдур. Романын бәдии дили типләр вә һадисәләрин характери илә әлагәдар олараг чох рәнкарәнк чыхмышдыр. Сатирик планда верилмиш шәхсијјәт вә һадисәләрдә јазычы әсил вә мә'налы күлүш доғурмаг үчүн спесифик ибарәләр ишләтмиш вә бунлар образларын дахили аләмини ачмаг үчүн охучуја көмәк етмишдир. Типләрин шәхси кејфијјәтләрилә әлагәдар олан чанлы данышыг дилинин зәнкин формалары онларын реал образлар олдуглары һаггындакы тәсәввүрү чанландырмыш, бә'зи һалларда данышыг дилинин мәзијјәтләрини сахламаг үчүн јазычы синтактик гајдалара билә-билә риајәт етмәмишдир.

Бунунла белә јерли шивәләрә аид бир чох гәлиз сөз ишләнмишдир ки, мүасир охучу бунлары чәтинликлә баша дүшүр, мәсәлән: каһ, [дашлыг, учурум], бәлкә [нишан шејләри], тоғлубашы [дивар арасына төкүлән хырда даш], чыр чаггала [чыр әрик], хунаба [дәрд-гәм], амадә [һазыр], шәһпәр [ганад], үдәба [әдибләр], шүара [шаирләр], харым [балача арх], мүттәһид [бирләшмиш], сүхәнку [сөз дејән], иштиһаб [шүбһә еләјән] вә саирә.

Белә сөзләри бә'зи типләрин дилилә, онларын диалект хүсусијјәтләрини сахламаг үчүн ишләтмәк мүмкүндүр. Лакин тәәссүфлә гејд етмәлијик ки, кәтирдијимиз

мисаллар бу мәгсәдлә ишләнмәмишдир. Онлар романын әдәби дилини тәшкил едән сөзләр сырасына дахилдир. Әдиб илк әсәрләринә хас олан јерличиликдән әсасән узаглашса да, онун изләри, һабелә бир чох гәлиз сөзләр јенә дә галмышдыр.

Романын бәдии дилиндә тәсадүф олунан икинчи гисм нөгсан ондакы тәсвир-ифадә васитәләри вә образлы ифадәләрин тәкрарындан ибарәтдир. Мәсәлән: «сүд ичиндән гара милчәк кими чыхмаг» ифадәси, бир јердә Дадаш Ләләшовла Һалај арасындакы диалогда [јериндә] ишләнмишдир: «Сәнин тәгсирин һәр јердә тәмиз сүдүн ичиндән бир гара милчәк кими чыхмагдыр». Лакин, ејни ифадәнин ејни романда бир нечә дәфә тәкрары арзу олунмаз һалдыр. «Бунлар һамысы сүд ичиндән чыхан гара милчәк кими Ширасланын үрәјини буландырырды». Романда «чин дәмирдән горхан кими горхду», «гумрал сач», «арғач вүчуд», «гыврым сач» кими ифадәләр дә бир чох јердә тәкрар олунур.

«Шираслан алнына төкүлән гыврым сачларыны шәһадәт бармағына долајыб еширди»;

«Гара гыврым сачлы, ағ бәнизли Әрәстун... данышды»;

«Пионерләрдән гара гыврым сачлы Рәвшән сорушмушду»;

«Бир аз кечмәдән гара гыврым сачлы... мүһәндис ичәријә кирди»;

«Бәјләрзадә Әлиасланын гыврым сачлы әксинә диггәт етди»;

«Өзүнү комсомолун көзүндә ширин көстәрән о гыврымсач Бәјләрзадәдир» вә с. вә и. а.

Дикәр әсәрләриндән, хүсусән «Шамо» романындан бизә мә'лумдур ки, Сүлејман Рәһимов күтләви сәһнәләрин тәсвиринә бөјүк әһәмијјәт верир. «Ағбулаг дағлары» романында да белә сәһнәләр чохдур.

Комсомолчуларын гуручулуг ишләриндә иштирак етмәләри, ичласлар, митингләр...

Лакин охучунун сәбирсизликлә көзләдији јерләрдә күтлә көрүнмүр. Мәсәлән, Турш суда гурулмуш биринчи буругдан бир нәтичә чыхмадыгда һәјәчан кечирән халг

икинчи буруғун нә кими бир нәтичә верәчәјини сәбирсизликлә көзләјир. Биз буну ајры-ајры адамларын данышыг вә мүһакимәләриндә дә көрүрүк. Анчаг икинчи буруг фәввәрә вуракән бу шәнликдә күтлә наминә Фәрһад оғлу, Әрәстун, Балаханым вә бир дә кәнардан бахыб севинән Шираслан иштирак едир. Бизчә, романын ән кәркин, интизар доғуран бу јериндә халг күтләсинин севинчи тәсвир едилиб биринчи чилд дә бунунла гуртарса иди, даһа тә'сирли оларды.

Бундан башга бөјүк бир илһамла Ағбулагдакы гуручулуг ишиндә иштирак етмәк истәјән минләрлә комсомолчу вә кениш халг күтләләринин дә конкрет иши јох дәрәчәсиндәдир. Һалбуки әсәрин әввәлләриндә рајон комсомол комитәсинин катиби демишди:

«— Дөнүн, сиз тез дөнүн дағлара, ушаглар! — дејә Илдырымов да ајаға дурду.—Орада чох бәрк һазырлыг көрүн! Биз бу Турш су иншаатыны бүтүн Ағбулаг дағларынын ел шәнлијинә чевирәчәјик. Мән ораја,—Илдырымов дивара вурдуғу хәритәјә тәрәф јеријиб, әлини кәздирди,—өз комсомол дивизијамы јеридәчәјәм! Дүз алтыча мин комсомолчуну!»

Тәәссүфләр олсун ки, нә бу ел шәнлијиндә, нә дә иншаатда биз комсомол дивизијасыны көрмүрүк. Доғрудур, комсомолчулар бир нечә күн бу јерләрдә ишләјирләр. Лакин онларын көрдүкләри ишин һеч бир конкрет нәтичәси охучуја бәлли олмур. Јазычы, һәлә әтраф кәндләрдән ахышыб кәлән минләрлә адам бир кәнара дурсун «Комсомол дивизијасы»нын ишиндән бир епизод белә вермир. Биз Илдырым, Һалај, Кәрај кими комсомолчуларын иншаатдакы конкрет иши илә таныш ола билмирик.

Нәдәнсә, чох бөјүк миғјасда башланан, Бакыдан белә бүтүн әтрафа сәс салан Турш су иншааты наминә бурада јалныз буруг нәзәрә чарпыр ки, орада да минләрлә јерли адамлардан вур-тут ики нәфәр ишләјир вә конкрет иш наминә тәкчә бунларын иштиракы илә фәввәрә вуран буруг көстәрилир. Бәс бу ики адам кимдир? Бунлардан бири Дадаш Ләләшовун досту Гәнбәрәлидир. Сонралар аз-чох дүзәлән Гәнбәрәли колхоздан бура пул газанмаг үчүн кәлмишдир. Әлбәттә, о, бурада халгы тәмсил едән бир нүмајәндә дејилдир, ола да билмәз!

Бәс Балаханым кимдир? О да әввәлләр Ләләшовун торуна дүшүб, тәһсилдән бир мүддәт галса да, сонралар

ондан узаглашмышдыр. Она Атлы Балаханым дејирләр. Әсәрдәки мөвгејинә көрә о да комсомол ордусуну тәмсил едә билмәз. Белә олдугда јазычынын нә үчүн халгы тәмсил едән адамларын бу гызғын ишдә фәалијјәтләрини көстәрмәмәси охучу үчүн ајдын олмур.

Биз, совет охучуларынын бөјүк еһтијач һисс етдикләри белә бир мөвзуда әсәр јазан Сүлејман Рәһимовун тәшәббүсүнү тәгдир етмәклә, романы јығчамлашдырмаг вә дикәр чилдләрини дә тамамламаг ишиндә она мүвәффәгијјәтләр арзу едирик.

1955

МҮБАРИЗ ЖУРНАЛЫН ӘДӘБИ ЧӘБҺӘСИ

Асија халгларыны гәфләт јухусундан ајылдан 1905-чи ил рус ингилабындан сонра Азәрбајчанын сијаси, ичтимаи, игтисади һәјатында олдуғу кими мәдәни һәјатында да бөјүк интибаһ нәзәрә чарпырды. Әдәбијјат, инчәсәнәт вә маариф саһәсиндә демократик фикирләрин инкишафы мәтбуат аләминдә дә өзүнү көстәрирди. «Һүммәт», «Гоч-Дә'вәт», «Јолдаш», «Тәкамүл», «Бакински рабочи», «Бакински пролетари» кими ингилаби фәһлә вә болшевик гәзетләринин нәшри бу дөврүн демократик мәтбуатына мәфкурәви истигамәт верирди.

1905-чи илин октјабрынадәк ингилаби фәһлә мәтбуаты, һабелә РСДФП Бакы Комитәси тәрәфиндән бурахылан интибаһнамәләр кизли чыхырды. Бакыдакы «Нина» мәтбәәсиндә, еләчә дә РСДФП Бакы Комитәсинин дикәр кизли мәтбәәләриндә чап олунан сијаси әдәбијјат чар һөкумәти тәрәфиндән чидди тә'гиб олунса да, бу мәтбәәләр өз фәалијјәтини дајандырмырды.

1905-чи ил ингилабынын мүһүм гәләбәләриндән бири мәтбуат азадлығыны әлдә етмәси иди. В. И. Ленин 1905-чи ил ингилабы һаггында демишдир:

«Мәтбуат азадлығы әлдә едилмишди. Сензура садәчә олараг арадан галдырылмышды. Нәшријјатчыларын һеч бири һөкумәт органларына мәчбури нүсхә вермәјә чүр'әт етмирди; һөкумәт органлары исә буна гаршы бир тәдбир көрмәјә чәсарәт етмирди. Рус тарихиндә илк дәфә Петербургда вә башга шәһәрләрдә ингилаби гәзетләр азад сурәтдә чыхмаға башлады».[1]

В. И. Ленинин дедији башга шәһәрләр сырасында Бакы да вар иди.

---

[1] *В. И. Ленин.* Әсәрләри, 23-чү чилд, сәһ. 267.

Ингилаби һәрәкатын тә'сири алтында бу дөврдә о гәдәр гәзет вә журнал чыхырды ки, Русија, бурахылан мәтбуатын сүр'әтлә инкишафы, әсәрләрин сајы вә тиражы е'тибарилә бүтүн дүнјада биринчи јери тутурду.

Бу вәзијјәтә Азәрбајчанда да раст кәлирик. 1905—1920-чи илләр арасында Азәрбајчан дилиндә 54 легал журнал, 59 гәзет, рус дилиндә исә 44 легал журнал, 38 гәзет чыхырды.

Там олмајан мә'лумата көрә, мүхтәлиф идеја истигамәтинә малик олан бу гәзет вә журналларын сајы јүз доxсан беш иди. Бунларын ичәрисиндә болшевик гәзетләри вә ингилаби мәтбуатла бир сырада демократик, либерал мәтбуат, һабелә буржуа мәтбуаты да вар иди. Өз сијаси-ичтимаи вә әдәби чәбһәсилә кениш халг күтләләринин һөрмәтини газанан, болшевик идејаларындан илһам алан «Молла Нәсрәддин» журналы демократик руһлу журнал вә гәзетләр сырасында хүсуси јер тутурду.

Башда Ч. Мәммәдгулузадә олмагла бу журнал әтрафына топланан М. Ә. Сабир, Ә. Һагвердијев, М. С. Ордубади, Ә. Гәмкүсар, Әли Нәзми вә дикәр реалист јазычыларымыз садә вә ајдын дилдә јазылмыш јығчам вә мәзмунлу әсәрләрлә милјонларын үрәјинә јол тапыр, тәнгиди реализмин кәскин силаһындан кетдикчә даһа кениш истифадә едирләр.

Бу журнала гәдәрки әдәби-ичтимаи фәалијјәтиндә Ч. Мәммәдгулузадә муәјјән јарадычылыг јолу кечмиш, мүһәррирлик тәчрүбәси газанмышды. «Чај дәсткаһы», «Кишмиш ојуну», «Данабаш кәндинин әһвалатлары», «Почта гутусу» кими мараглы реалист әсәрләрин мүәллифи олан әдиб, ејни заманда «Шәрг-рус» гәзетиндә әмәкдашлыг етмиш вә рус дилиндә Тифлисдә чыхан «Кавгазски рабочи листок» адлы мәшһур болшевик гәзетиндә ингилаби јазыларыны дәрч етдирмишди. Бу јазыларын бириндә о, Чәнуби Азәрбајчан зәһмәткешләринә рус фәһләләри адындан салам көндәрир вә јадикар үчүн үзәриндә мүгәддәс сөзләр јазылмыш гызыл бајраға ишарә едәрәк дејирди:

«Гој тәһгир едилән мәзлум фәһлә халгы бу шүары охусун: «Бүтүн өлкәләрин пролетарлары, бирләшин!»

Гој охусун вә бирләшсинләр!»

Гәлби халг вә вәтән ешгилә дөјүнән бөјүк һуманист

јазычы Ч. Мәммәдгулузадә бөјүк фәалијјәт көстәрмәк үчүн бу имканлары мәшһур «Молла Нәсрәддин» журналында тапды.

«Молла Нәсрәддини» тәбиәт өзү јаратды, заманә өзү јаратды» дејән әдиб, шүбһәсиз 1905-чи ил ингилабыны нәзәрдә тутурду. О, сонралар јаздығы «Хатиратым» адлы әсәриндә ингилаб илләрини јадына салыр, чары хоруз шәклиндә чәкән сатирик рус журналларындан илһам алараг дејирди:

«Мәкәр динмәмәк олар, мәкәр фүрсәти фөвт етмәкми олар? Бурада әсрин аллаһыны шәкилләрдә чәкирләр, ону хоруза охшадырлар, амма бизи индијәдәк гојмајыблар ки, нәинки падшаһын шәклини чәкәк, гојмајыблар онун исмини дә дуа вә сәнасыз зикр едәк. Инди падшаһа истеһза едирләр, амма индијәдәк бизи гојмајыблар бир дәрвишин һоггабазлығыны тәнгид едәк, бир мәрсијәханын лотулуғуну тәнгид едәк».

Журнал сәһифәләриндә чаризмин милли гырғын сијасәтинә, Столыпин иртичасына, јерли буржуазијанын сатгынлығына, руһанилөрин фырылдагларына, дин, мөвһумат, чәһаләт әлејһинә ше'р, һекајә вә карикатуралар кениш охучу күтләләринин һөрмәтини газанырды. Халга архаланан Ч. Мәммәдгулузадә чәсарәтлә јазырды. Тә'гибләр, мәһкәмәјә чағырышлар, һәдәләр ингилабчы-демократы өз мәсләкиндән дөндәрә билмирди. О, фала баханлардан, дуа јазанлардан тутмуш, чар, султан, шаһ вә бүтүн империалистләри чәсарәтлә тәнгид едирди.

О, куја охучуларын суалларына чаваб верәрәк, Столыпин сөзүнүн мә'насыны изаһ едир вә дејирди ки, бизим лүғәтимиздә бу сөзүн ики мә'насы вар: бири столипин, икинчиси уста Лыпин. Мә'лумдур ки, баш вәзирә адамлары дар ағачындан асдыраркән, стол вә ип лазым олур, буна көрә дә она Столыпин јә'ни стол-ипин демишләр. Икинчи мә'наја кәлинчә лыпин јапонча дәлләјә дејирләр. Баш вәзир Думада сол партијалара гаршы үлкүчүнү итиләдији үчүн адыны уста Лыпин гојмушлар.

Иртичанын ағыр илләриндә бу сөзләри дејән мүбариз әдиб, Шәрг мүтләгијјәти вә Гәрб империализмини дә ејни чәсарәтлә тәнгид атәшинә тутурду. «Молла Нәсрәддин»и јарадан заманә она да бу чәсарәти верминди.

«Молла Нәсрәддин» сонракы нөмрәләриндә дә импе-

риализмин Шәргдәки сијасәтини кәскин сатира атәшинә тутурду. «Дәјирман» адлы фелјетонда Америка вә Инкилтәрә империалистләринин ич үзүнү ачыб көстәрәрәк дејирди ки: «Валлаһ, биллаһ бу инкилисләрин ганы артыглыг елəјир. Кишиләрин көзү көр нечә гызыб ки, бир-ики нәфәр инкилис тәбәәләрини Чиндә мүһафизә етмәк бәһанәсилә милјон нүфуслу шәһәрләри топа тутур, нечә минләрлә фағыр-фүгәраны тәләф едирләр.

«Мәдәни» америкалылар да инкилисләр илә бу ишдә әлбирдирләр».

О заман мүстәмләкә вәзијјәтиндә олан Чин вә Һиндистан халгларынын өз истиглалијјәтләри уғрунда апардыглары ингилаби мүбаризәләр дә молланәсрәддинчиләри севиндирир, онлар бу мөвзуја аид әсәрләриндә Чин вә Һиндистан халгларына өз һүсн-рәғбәтләрини ачыг-ајдын јазырдылар: «Инди бунлар (јә'ни чинлиләр—Ч. Х.) бир дәрәчәдә тәрәггијә үз гојублар ки, Авропанын чәми һөкумәтләрини горхуја салыблар».

Бу халгларын бөјүк кәләчәјинә инам көстәрән бир карикатура да чох мә'налыдыр. «Инкилис вә Һиндистан» ады алтында верилән бу карикатурада халгы әзән инкилисләрин агибәти дә көстәрилир вә дејилир ки, кәләчәкдә әксинә олачаг, Һинд халгы өз чәлладларыны әзәчәкдир.

Шүбһәсиз бу кими мә'налы фикирләри үстүндә молланәсрәддинчиләр һәм харичи, һәм дә дахили дүшмәнләринин һүчумларына мә'руз галырды.

Лакин башда Ч. Мәммәдгулузадә олмагла, «Молла Нәсрәддин» әтрафында топлашан јазычылар синәләринә дәјән амансыз зәрбәләрин мүгабилиндә кери дөнмүр, хошбәхт кәләчәјин узагда олмадығына инанырдылар. Ч. Мәммәдгулузадә бу инам һиссилә үзәринә һүчум едән мүртәчеләрә, һәлә 50 ил бундан габаг дејирди:

«Күнләр кечәр, заманә тәзәләнәр вә ахырда јетимјесир вә кечәл-кучәл гардашларым, досту илә дүшмәнини таныјыб, һаман јоғун дәјәнәкләри сизин әлиниздән алар вә башлар... Дәхи далысыны демирәм».

Бу вә буна бәнзәр чохлу мисаллар тәнгиди реалистләрин, о чүмләдән дә молланәсрәддинчиләрин тарихән мәһдуд олуб, кәләчәји көрмәдикләри һаггында јанлыш фикирләр сөјләјән бә'зи әдәбијјатшүнасларын «нәзәријјәләрини» тамамилә алт-үст етмәдәдир.

Буржуа-мүлкәдар гурулушуна гаршы апарылан мүбаризәләрин кәләчәјинә инанан сәнәткарлар, бу журналда даһа јахындан иштирак едир вә өз архаларынча јазычылар ордусу апарырдылар. Азәрбајчан әдәбијјаты тарихиндә «Молла Нәсрәддин» әдәби мәктәбинин јаранмасы тәсадүфи дејилди. Бу әдәби мәктәбә тәкчә журнал әтрафында топлашан сәнәткарлар дејил, һәмчинин Нәриман Нәриманов, Абдулла Шаиг, Аббас Сәһһәт, Сүлејман Сани Ахундов, Чәфәр Чаббарлы вә башга јазычылар да һүсн-рәғбәт бәсләјирдиләр. Бу рәғбәт һисси һәмин јазычыларын бир сыра әсәрләриндә дә өзүнү көстәрирди. Нәриман Нәримановун «Пир», «Бир кәндин сәркүзәшти» һекајәләри, Аббас Сәһһәтин сатирик ше'рләри, Сүлејман Санинин реалист һекајәләри, А. Шаигин «Әкинчи вә хан» ше'ри, Ч. Чаббарлынын сатиралары фикримизи тәсдиг етмәкдәдир. Бунларла «Молла Нәсрәддин» әдәби мәктәби арасында мәфкурәви вә үслуби бир јахынлыг вардыр.

Бөјүк сәнәткарларын јетишмәсиндә «Молла Нәсрәддин» журналынын ојнадығы ролу тәсәввүр етмәк үчүн М. Ә. Сабирин јарадычылығына нәзәр салмаг кифајәтдир.

1906-чы ил апрелин 28-дән 1911-чи ил февралын 9-дәк «Молла Нәсрәддин» сәһифәләриндә Сабирин јүз гырх ики ше'ри чап олунмушдур. Ингилаби сатиранын бу көзәл нүмунәләри нәинки Сабири бир халг шаири кими танытмыш, ејни заманда Азәрбајчанда, Иранда, Түркијәдә, Татарыстанда вә башга јерләрдә онун тә'сири алтында јазыб јарадан бир чох сатирик шаирләрин јетишмәсинә сәбәб олмушдур.

«Молла Нәсрәддин» журналынын идеја истигамәти вә ингилаби реалист әдәбијјат уғрунда мүбаризәси Сабирин вә журнал әтрафында топлашан дикәр јазычыларын да ејни истигамәтдә ирәлиләмәләринә көмәк етмишдир.

Мә'лумдур ки, Сабир «Јашасын шәһријари-һүрријјәт» кими ингилаби фикрә бирдән-бирә кәлмәмишдир. О, јарадычылығынын биринчи дөврүндә һәчвләр, гәзәлләр, һәтта, бә'зән мәрсијәләр дә јазмышдыр. Лакин бу әсәрләрин идеја истигамәти, дили, үслубу шаирин ингилаби сатираларындан тамамилә фәрглидир.

«Молла Нәсрәддин»и јарадан заманә, XX әсрин әвәлләриндә кенишләнмәкдә олан ингилаби һәрәкат Са-

бирин дә идеја истигамәтини мүәјјәнләшдирмиш, онун формалашмасы ишиндә мүһүм ролу исә «Молла Нәсрәддин» журналы ојнамышдыр. Сабир бу журналын хәлгилик, демократик, сатирик, реалистик хүсусијјәтләрилә әлагәдар олараг өз ше'рләрини бу тәләбләрә ујғун шәкилдә јазмаға чалышмыш, күнүн ән актуал мөвзуларына тохунмушдур. Бу әсәрләрин дили дә журналын чанлы халг дили уғрунда апардығы мүбаризә вә тәләбләринә тамамилә ујғун иди.

Саһибкарла фәһлә, мүлкәдарла јохсул кәндли арасындакы кәскин синфи мүбаризә, ингилаби һәрәкат, феодал-патриархал мүнасибәтләрә, динә, мөвһумата, чәһаләтә гаршы чеврилән атәшләр, гадын азадлығы, милли гүрур һиссинин тәрәннүмү вә дөврүн ән габагчыл идејалары илә әлагәдар олан онларча бу кими мөвзулар Сабир јарадычылығы илә журнал сәһифәләриндә чыхан материаллар арасында үзви бир јахынлыг тәшкил едирди. Беләликлә, журнал Сабири кениш охучу күтләләри арасында танытмагла, ејни заманда ону јени-јени әсәрләр јазмаға руһландырырды.

Бөјүк халг шаиримизин инкишафында «Молла Нәсрәддин»ин ролундан бәһс едән А. Сәһһәт дә «Һопһопнамә»нин биринчи нәшриндә чап етдирдији мәгаләсиндә бу һәгигәти тәсдиг етмишдир. Буну да гејд етмәк лазымдыр ки, журналын да кениш халг күтләләри арасында шөһрәт тапмасында Сабир сатираларынын ролу аз олмамышдыр. Бу сатираларын чап олундуғу нөмрәләр әлдән-әлә кәзир, охучулар өз доғма шаиринин јени-јени сатираларыны сәбирсизликлә көзләјирдиләр. «Молла Нәсрәддин» журналынын сатычылары тәрәфиндән јазылмыш хатирәләрдә бу һәгигәти тәсдиг едән фактлар чохдур.

М. Ә. Сабир кими гүдрәтли бир сәнәткарын «Молла Нәсрәддин»дә иштиракы журнал әтрафында јени исте'дадлы шаирләрин топланмасына вә XX әср әдәбијјатымызда дикәр сатирик шаирләрин јетишмәсинә хејли көмәк етди.

«Молла Нәсрәддин» журналынын көмәји вә Сабирин тә'сирилә јени сатирик шаирләримизин јетишмәсинә аид бизә бәлли олан онларча фактдан јалныз бирини көстәрмәклә фикримизи ајдынлашдырмаг истәјирик.

«Молла Нәсрәддин»дә «Кефсиз» вә «Мәшәди Сижимгулу» имзалары илә чыхыш едән вә сатирик ше'римизин

тарихиндә мүһүм јерләрдән бирини тутан Әли Нәзми, әввәлләр гәзәл вә либерал руһлу ше'рләр јазырды. Бу ше'рләрин орижинал олмадығыны һисс едән шаир, «Молла Нәсрәддин» журналы чыхандан сонра онун фәал јазычылары сырасына дахил олур вә һәгиги јарадычылыг јолуну бурада тапыр. Лакин журналын илк үч нөмрәсиндә Сабир иштирак етмәдијиндән нәзәри чәлб едән бир ше'р нүмунәси јох иди. Мәһз буна көрә дә нәзәри Әли Нәзминин журналдакы зәиф ше'рләри дејил, Ч. Мәммәдгулузадә тәрәфиндән јазылмыш кичик һекајәләр, мараглы фелјетонлар, мәзмунлу мәгаләләр чәлб етмишди. Онун журнал үчүн јаздығы илк әсәрләр дә кичик һәчмли нәср нүмунәләриндән ибарәт иди. Сабирин тә'сири алтында јаздығы ше'рләрини «Молла Нәсрәддин»ә көндәрәрәк, аз бир заманда онун сәһифәләриндә бир шаир кими танынды. Әли Нәзминин «Молла Нәсрәддин»дә чыхан илк сатирик ше'ри Сабирин «Чығырма, јат, ај ач тојуг, јухунда чохча дары көр» мисрасы илә мәшһур олан сатирасына чаваб шәклиндә јазылмышдыр. Һәмин ше'рдә Сабирин:

Бу интеликентләрин сөзүн кәтирмә һеч аралыға,
Онлары көрмәк истәсән, шәрабы көр, гумары көр!

бејтиндәки фикрә санки шаирин сатира атәшинә тутдуғу зијалыларын дилилә чаваб вермәк истәјән Әли Нәзми јазмышды:

Сөјлә нә етмиш һәлә интеликентләр, балам,
Сән данышан сөзләрә сәбр едә билмәз адам.
Таки, пәшиман олур, бир лүтә вермир салам,
Онда тамашаја кәл, һәр чүрә көвтары көр.

Бурада вәзн, гафијә, рәдиф, идеја вә үслуб јахынлыглары ајдын көрүнмәкдәдир, лакин Сабир сәнәткарлыг чәһәтдән гат-гат јүксәкдир. Ч. Мәммәдгулузадә Әли Нәзминин «Сижимгулунамә» (1927) китабына јаздығы мүгәддәмәдә дејир ки: «Мөвзу вә мәзмунда мүштәрәк олмаларындан сәвајы, «Молла Нәсрәддин»ә мүхтәс бу ики ләззәтли шаири кәламын мәзә вә ширинлији барәсиндә биз һәмишә бир-биринә охшатмаг, лакин бу да чүмләјә мә'лумдур ки, Сабир һеч кәсә јох, бәлкә Сижимгулу Сабирә охшајыбдыр вә күман едирәм ки, бир

белә тәшбиһә ифтихар да едибдир. Биз буну гәти дејә биләрик ки, «Молла Нәсрәддин» дүнјасында, «Молла Нәсрәддин»ә јарашан шивәнин мәзәлијинә вә дузлулуғунда, мәһарәт вә ләтафәтдә Сабирә јавуг кәлән вә она әвәз олан биринчи Мәшәди Сижимгулу кефсиз олубдур».

Бу сөзләрдә инкаредилмәз бир һәгигәт вардыр. Доғрудур, әввәлләр Әли Нәзми Сабири тәглид едиб, она нәзирәләр јазмаг јолу илә кетмишдир. Сабирин:

Та кәлирик биз дә бир аз анлајаг,
Мәһзәри-ирфанда вурур тәк сәбир.

бејтинә Әли Нәзминин јаздығы ашағыдакы мисралар орижиналдан даһа чох нәзирәдир:

Фикр едирик биз дә бир иш башлајаг,
Ејләјирик истихарә, бәд кәлир.

Лакин «Молла Нәсрәддин» әдәби мәктәбинә дахил олан истеʼдадлы шаирләрин чоху кими Әли Нәзминин дә јарадычылыг јолу тәглид вә нәзарәтчилик дејилди. О, Сабир сатираларындан истифадә нәтичәсиндә сонралар елә орижинал сатиралар јазды ки, бунлардан бир чоху бөјүк халг шаиринин дә нәзәрини чәлб етди. Мәʼлумдур ки, Әли Нәзминин:

Молла, сәнә ејләјирәм мәсләһәт,
Сөјлә көрүм, евләним, евләнмәјим?
Алтмышы синим еләјибдир күзәшт,
Бир гыз алым, евләним, евләнмәјим?

мисраларына чаваб олараг Сабир дә мәшһур шеʼрини јазмышды:

Ағрын алым, а Мешәди Сижимгулу,
Алтмыша јетдин, демә олдун өлү.
Шүкр ола аллаһа чанындыр сулу
Чох да, киши, тутма бешәлли пулу,
Вер пулуну дадлы, ләззәтли зад ал!
Гој бабалын бојнума, кет арвад ал!

Көрүндүјү кими, һәр ики шаир көзәл демиш, Сабирин гүдрәтли гәләми гаршысында белә Әли Нәзминин орижиналлығы көлкәдә галмамышдыр.

М. Ә. Сабирин вәфатындан сонра Әли Нәзми «Молла Нәсрәддин»ин ән көркәмли јазычыларындан бири вә

әмәкдашы кими мүнтәзәм сурәтдә јазыб-јаратмыш, Сабир әнʼәнәләрини давам етдирмишдир. «Молла Нәсрәддин»нин Сабир шеʼр мәктәбинә дахил олан М. С. Ордубади, М. Ә. Мөʼчүз, Әлигулу Гәмкүсар, Чәфәр Чаббарлы вә башга јазычыларымызда да бу хүсусијјәтләри көрүрүк. Әли Нәзми кими онлар да өз јарадычылыгларында орижиналлыға фикир вермишдир.

Азәрбајчан реалист нәсринин инкишафында да «Молла Нәсрәддин» журналынын хидмәти бөјүк олмушдур. Шеʼр саһәсиндә шаирләр Сабирдән илһам алдыглары кими, нәср саһәсиндә дә Ч. Мәммәдгулузадәнин әсәрләри нәзәр-диггәти чәлб едирди. «Гурбанәли бәј», «Уста Зејнал», «Иранда һүрријјәт» кими классик һекајәләрилә бир сырада Ч. Мәммәдгулузадә мәзмунлу фелјетонлары илә дә охучуларын һүсн-рәғбәтини газанмышды. Бу фелјетонларла әдибин һекајәләри арасында бәдии-услуб чәһәтдән бир јахынлыг вардыр. Һеч тәсадүфи дејил ки, онун 1936-чы илдә бурахылмыш икичилдлик әсәрләринә дахил едилмәјән «Дәлләк» вә «Пирвердинин хорузу» адлы әсәрләри 1951-чи илдә чапдан чыхмыш «Сечилмиш әсәрләрин» биринчи чилдинә һекајә кими салынмышдыр. Ч. Мәммәдгулузадәнин бир сыра башга фелјетонларыны да һекајә кими гијмәтләндирмәк олар.

«Молла Нәсрәддин» журналынын тәʼсирилә нәсримиздә кичик һекајә-новелла жанрынын инкишафа башламасыны хүсусилә гејд етмәк лазымдыр. Ч. Мәммәдгулузадә кими, онун гәләм јолдашлары да бу жанрда көзәл сәнәт әсәрләри нүмунәләри јаратмышлар. Ә. Һагвердијевин јарадычылығында новелла вә фелјетон бу журналын тәʼсирилә јаранмышдыр. Онун «Маралларым» башлығы алтында чап етдирдији мәшһур сатирик вә јумористик һекајәләри әввәлчә 1909—1910-чу илләрдә, сонралар исә совет дөврүндә «Молла Нәсрәддин»ин сәһифәләриндә чап олунмушдур. Әдиб мәшһур «Чәһәннәм мәктублары» әсәрини дә 1907-чи илдән һиссә-һиссә бу журналда нәшр етдирмишдир.

Адәтән, кичик һекајәләр вә фелјетонлар бурахан «Молла Нәсрәддин»ин бир ил мүддәтиндә белә бөјүк һәчмли бир әсәри дәрч етмәсинин сәбәби нә иди? Әввәла, дини вә мөвһуматы, зүлм вә истибдады тәнгид едән бу әсәр һәчмчә бөјүк олса да, ајры-ајры кичик епизод-

лардан ибарәт иди, икинчиси, охучулары бөјүк һәчмли әсәрләрлә дә таныш етмәк лазым кәлирди. Нәһајәт, «Чәһәннәм мәктублары»нын сијаси әһәмијјәтини гејд етмәк лазымдыр. Һеч тәсадүфи дејил ки, бу әсәрин сонуну чар сензурасы шәраитиндә чап етдирмәк мүмкүн олмамышды. Бу һиссәни әдиб јалныз совет дөврүндә чап етдирмишди. «Чәһәннәм мәктублары» журналын үслуб вә идеја истигамәтилә ујғун олараг бу дүнјада өзләрини мүгәддәс вә мө'мин гәләмә верән бүтүн түфејлиләри халга көстәрирди ки, онларын «мүгәддәс» көркәмләринә инанмаг олмаз.

«Молла Нәсрәддин» журналында Ә. Һагвердијев дә чохлу фелјетон вә мәгаләләр јазмышдыр. Бундан башга журналда Зејналабдин Марағајинин мәшһур «Сијаһәтнамеји-Ибраһимбәј» әсәринин тә'сири илә јазылмыш «Мозаланбәјин сәјаһәтнамәси» адлы мараглы бир әсәр чап олунмушдур. Журналын 1908-чи илдә чыхан бир чох нөмрәсиндә һиссә-һиссә чап олунан бу әсәр бир нечә әдибин јарадычылыг мәһсулудур ки, бунун бөјүк бир һиссәси Ә. Һагвердијев тәрәфиндән јазылмышдыр.

Дилдә садәлик, үмумән сафлыг уғрунда кедән мүбаризәнин һәм нәзәри, һәм дә әмәли чәбһәсинин башында «Молла Нәсрәддин»—Ч. Мәммәдгулузадә дурурду. О, нәзәри характер дашыјан мәгаләләриндә дилдә һәрчмәрчлик јараданлары, ибарә вә жаргонлара кениш јер верәнләри ифша етдији кими, һекајә вә фелјетонларында да садә јазмағын көзәл нүмунәләрини јарадырды. Бөјүк демократ гәлиз вә ибарәли јазмағын һарадан кәлдијини вә нә кими бир мәгсәд изләдијини јахшы билирди. «Мә'лумдур ки, бу ибарәли јазмаг шивәси бизә Түркијәдән кечибдир вә османлы әдәбијјат тарихинә ашина оланлар билирләр ки, Түркијәдә гәдимүләјјамдан османлыларын јазылары әрәб дилинә о гәдәр јавыгдыр ки, әкәр орада «иштә», «шу» вә «дыр», «лар» олмазса, османлы дилини әрәб дилиндән сечмәк олмаз. Османлы мәшһур вә мүгтәдир шаирләрин гәлиз јазмағы, ибарәли јазмасы зәрбүлмәсәл олубдур. Гәлиз вә ибарәли јазманын мә'насы будур ки, сөзләрин чүмләси әрәб сөзләри вә тәркибләр әрәб тәркибидир. Вә һәтта әрәб дилинин нәинки о сөзләридир ки, бизләр ону аздан-чохдан Гуранда вә әрәб китабларында көрмүшүк. Әрәб дилини

гурдалајыб, әрәб луғәтләриндән елә бир аз ешидилән вә аз ишләнән сөзләр тапыб ишләдирләр ки, чох вахтда луғәт китабларында да о сөзләр ишләнмир»[1].

Журналын әдәби-бәдии дил саһәсиндәки сијасәти ардычыл иди. Өз фәалијјәтинин 25 или әрзиндә о, бу саһәдә дә демократик чәбһә тутмуш, нәһајәтдә дә гәләбә чалмышдыр.

«Молла Нәсрәддин»ин әдәби чәбһәсиндән данышаркән, онун классик әдәби ирсә вердији гијмәти дә гејд етмәлијик. Азәрбајчан, рус, Аврона вә Шәрг әдәбијјатынын көркәмли нүмајәндәләринә журнал сәһифәләриндә јер верилмиш, онларын әсәрләриндән ардычыл сурәтдә истифадә едилмиш вә беләликлә дә журналдакы әдәби-бәдии әсәрләр онун шөһрәтини хејли артырмышдыр.

Журналы вәрәгләдикчә онун сәһифәләриндә јубилејләр мүнасибәтилә ајры-ајры јазычыларын шәкилләринә вә јарадычылыгларына аид јазылара раст кәлирик. М. Ф. Ахундовун анадан олмасынын 100 иллији, Л. Н. Толстојун анадан олмасынын 80 иллији вә 100 иллији, М. Горкинин анадан олмасынын 60 иллији мүнасибәтилә верилмиш материалларда бөјүк сөз усталарына демократик чәбһәдән дүзкүн гијмәт верилир. Бу мәгаләләрин мүәллифләри сырасында Ч. Мәммәдгулузадә, Ф. Б. Көчәрли, М. С. Ордубади кими көркәмли јазычы вә әдәбијјатшүнасларын имзаларына раст кәлирик. Азәрбајчанда әдәбијјатшүнаслыг елминин тарихини өјрәнмәк үчүн бу мәгаләләрин бөјүк әһәмијјәти вардыр.

Өз бәдии јарадычылыгларында М. Ф. Ахундов ән'әнәләрини давам етдирән, бөјүк мүтәфәккирин реалист сәнәт уғрундакы демократик фикирләринә тәрәфдар олан молланәсрәддинчиләр онун адыны әбәдиләшдирмәк үчүн вар гүввәләрини сәрф едирдиләр. Русија вә Авропада белә сәнәткарлара верилән јүксәк гијмәти јада салараг, о заманкы шәраитдә М. Ф. Ахундова һејкәл гојмаг фикрини ирәли сүрүрдүләр.

Журналын 1911-чи ил, 43-чү нөмрәсиндә бөјүк драматурга һәср олунмуш бир јазыда ашағыдакы сәтирләри охујуруг:

[1] *Ч. Мәммәдгулузадә.* Әсәрләри, Бакы, Азәрнәшр, 1936, чилд 2, сәһ. 510.

«Әкәр Русијада вә Авропада Гогол вә Молјерә јадикарлар бина етмәк лазымса, онларын адларына чәмијјәтләр тә'сис еләмәк рәва көрүнүрсә, Мирзә Фәтәли дәхи артыг һөрмәтләрә лајигдир».

Ајры-ајры јазычылара һәср олунмуш бу јығчам вә мә'налы мәгаләләрдә дәрин фикирләрин нә гәдәр садә бир дилдә ифадә едилдијини тәсәввүр етмәк үчүн Гогол һаггында јазыланлары хатырламаг кифајәтдир.

«Еј мүсәлман гардашлар, јүз ил бундан габаг Русијада бир шәхс анадан олуб вә рус мә'мурларынын барәсиндә бир елә «комедија» јазыб ки, ону инди дә адам охујанда елә билир ки, Нахчывана, Шушаја вә бүтүн Гафгаз кәндләринә вә балача шәһәрләрә һөкумәт тәрәфиндән «ревизор» кәлир».

Л. Н. Толстојун өлүмү мүнасибәтилә јазылмыш мәгаләдә дә бөјүк сөз устадына ејни дәрәчәдә јүксәк һөрмәт вә еһтирам һисси дујулур, Толстој јарадычылығынын үмумдүнја әһәмијјәти бу мәгаләнин әсасыны тәшкил едир:

«Бу бир аддыр ки, инсанлыг ады илә нечә илдән бәри еһтирам илә чәкилиб, милјонларла зәһмәткешләр, кәндлиләр, јаван чөрәкдән өтрү кечә-күндүз чалышанлар бу адла өзләринә тәсәлли верибләр. Милјонларла үдәбалар, шүәралар, мүсәннифләр, мүһәррирләр, һәтта милјонерләр белә бу ад саһибини вачибүлеһтирам билибләр»[1].

Дәрин реализм, мә'налы күлүш, кәскин сатира вә халг сәнәтинин тәрәфдары олан «Молла Нәсрәддин» бүтүн фәалијјәти илләриндә бу принсипләрә гаршы чыхан буржуа естетикләри, декадентләр вә халгазидд һәр чүр әдәби чәрәјанлар әлејһинә амансыз мүбаризә апармышдыр. Бу мүбаризә һәм идеја, һәм дә сәнәткарлыг мәсәләләри илә әлагәдар иди. «Сәнәт сәнәт үчүндүр» нәзәријјәсинин халга зидд маһијјәти, бәднамлығы журнал сәһифәләриндә дәфәләрлә ифша едилмишдир. Анлашылмаз жаргонларла јазан, ше'ри, сәнәти бир груп охучунун зөвгүнә бағлајан, заһири еффект үчүн мәзмуну корлајан, формализмә ујан јазычылар журналын әсас тәнгид һәдәфләриндән иди.

Молланәсрәддинчиләр классикләри популјаризә етмәклә ејни заманда онларын тәһриф олунмалары вә анлашылмаз бир дилдә тәрчүмәси әлејһинә дә чыхырдылар. Журналын 1906-чы ил 21-чи нөмрәсиндә охујуруг:

«Бир нечә күн бундан әввәл түрк гәзетләринин бириндә охудум ки, рус әдиби мәшһур Крылов «Абирин вә килаб» адында бир тәмсил јазыб.

Чүнки мән русча аз-чох охумушам вә мә'лумдур ки, Крыловун тәмсилләрини мүбтәда мәктәбләрдә охудурлар, чох тәәччүб еләдим ки, бу тәмсилдән мәним нијә хәбәрим јохдур?

Ачдым Крыловун мәчмуәсини вә вәрәгләјиб «Абирин вә килаб» адында бир тәмсил тапа билмәдим. Сонра өз-өзүмә һа фикирләшдим ки, көрәсән «Абирин вә килаб» нә демәкдир? Ахыры әрәби биләнләрин бириси мәни баша салды ки, «абирин» јә'ни әрәбчә јолчулар, кечәнләр, «килаб» јә'ни «итләр».

Бурада мән бармағымы дишләдим: а киши, бу тәмсили биз рус дәрси охујан вахт әввәлимчи ил охујуб әзбәрләмишик.

Инди мән чох һејфсиләнирәм ки, әрәбчә савадым јохдур. Әкәр олсајды, өмрүмдә бирчә кәлмә түркчә нә охурдум, нә јазардым, нә дә тәрчүмә едәрдим.

Мәним хәјалыма бир шеј дә кәлир: русча охујанлара мә'лумдур ки, Крылов тәмсилләрини садә рус дилиндә јазыб ки, рус милләти јахшы баша дүшсүн. Әкәр Крылов билсәјди ки, түркләр онун тәмсилләрини түрк дилинә тәрчүмә едәндә јолчулара «абирин» вә итләрә «килаб» ады гојачаглар, јәгин ки, Крылов да тәмсилләрини фирәнк ја ләмсә дилиндә јазарды.

Һејф ки, мән дә өзкәләр кими әрәб дилини дәрин охумамышам».

Ч. Мәммәдгулузадә вә онун силаһдашлары јүксәк кејфијјәтли реалист сәнәт уғрунда мүбаризәни Совет һакимијјәти илләриндә дә давам етдирмишләр. Ингилабын илк илләриндә театрларымызда реализм принсипләрини позан драматург вә режиссорлара гаршы журналын ачдығы тәнгид атәши олдугча мә'налы иди. Шекспир, Мирзә Фәтәли, Молјер, Островски кими классик драматургларын ән'әнәләрини јада салан «Молла Нәсрәддин» бу ән'әнәләри позанлары «Театр конфрансы» (1928, № 6) мәгаләсиндә тәнгид едирди.

1923-чү илдә Азәрбајчан театрынын 50 иллији мүна-

[1] «Молла Нәсрәддин» журналы, 1910-чу ил, № 37.

сибәтилә јазылмыш «Ешг мәдрәсәси» адлы фелјетонда өз реалист ән'әнәләриндән узаглашан театрын ешгбазлыг мөвзусунда тамашаја гојдуғу әсәрләри тәнгид едән Ҹ. Мәммәдгулузадә дејир ки, буну нә Мирзә Фәтәли Ахундов, нә дә гејри милләтләрин көркәмли јазычылары өјрәдиб. Мәкәр Молјер белә дејирмиш? Мәкәр Гогол кими бир гәләм устадынын варлығы бизә кифајәт дејил ки, һәрдәнбир бичарә авам ҹамааты да, бары һәрдәнбир дә олмуш-олса, өз үстүнә күлдүрүб, ејбини өзүнә нишан верәк?

...Сәбәб нәдир ки, театрын 50 иллијиндә: «Ҝимјакәр» әвәзинә мүтрүббазлыглар, «Мәстәли шаһ» кими ибрәтли вә хејли мәзәли нүмајиш әвәзинә шантанлар көрүрүк?»

Реал, һәјати вә актуал мөвзулардан јазмаг, ән бөјүк фикирләри ади охуҹуларын баша дүшәҹәјн бир шәкилдә ифадә етмәк, һәјат һәгигәтини садәҹә тәсвирлә кифајәтләнмәјиб охуҹуну дүшүндүрмәк, она дөврүн ингилаби, демократик тәләбләрилә әлагәдар олараг нәҹиб һиссләр ашыламаг молланәсрәддинчиләрин әсас јарадыҹылыг принсипләриндән иди. «Мән бу сөзләри јазырам ки, сиз охујуб фикрә кедәсиниз. Мән бу сөзләри јазырам ки, фикир едәсиниз», дејән Ҹ. Мәммәдгулузадәнин бу садә, дәрин мә'налы ҹүмләләри тәсадүфи дејилмәмишди. Мә'лумдур ки, риторикхарактерли зәиф әсәрләрлә белә бөјүк бир мәгсәдә наил олмаг мүмкүн дејилди. Мәһз буна көрә дә классик сәнәткарлардан истифадә «Молла Нәсрәддин» сәһифәләриндә чох мүһүм јер тутур. Низамидән кәтирилән парчалар, Фүзулијә јазылан нәзирәләр, Вагифдән верилән епиграфлар, һабелә мүхтәлиф мүнасибәтләрлә Фирдовси, Сә'ди, Һафиз, Хәјјам, М. Ф. Ахундов, М. Ә. Сабир кими көркәмли сәнәткарларын әсәрләриндән кәтирилән ситатлар бу мәгсәдә хидмәт едирди. Бу сәнәткарларын һакиманә сөзләри, тә'лим-тәрбијәви характер дашыјан мә'налы фикирләри журналдакы баш мәгалә, фелјетон вә карикатураларын даһа долғун чыхмасына, тә'сир гүввәсинин артмасына көмәк едирди. Классикләрдән истифадә нәтиҹәсиндә молланәсрәддинчиләрин өз орижинал фикирләрини неҹә ифадә етдикләрини тәсдиг едән јүзләрлә мисалдан бирини көстәрмәк истәрдик.

1917-чи ил феврал ингилабындан сонра Русија зәһмәткешләринин өз мәгсәдләринә чата билмәдикләрини охуҹулара чатдырмаг вә мүвәггәти буржуа һөкумәтинин

јыхылмасындан алдығы тәәссүраты билдирмәк үчүн Әлигулу Гәмкүсар Һафизин «Гарғалар вә бүлбүлләр» һаггындакы ше'риндән истифадә едәрәк јазыр:

«Һафиз! Сән једди јүз ил бундан габаг нә билирдин ки, күнләрин бир күнүндә Русијә милләтләри јығышыб, Романов сүлаләсинин мурдар үсул-идарәсини дағыдыб јериндә мүвәггәти (гарғалар һөкумәти) тәшкил едәҹәкләр... Бүлбүлләри тикана гонмаға мәҹбур едәјәҹәкләр?!.

Һафиз, сән нә билирдин ки, бу гарғалар о гәдәр атылыб-дүшүб, гарһагур-гарһагур салаҹаглар ки, ахырда һамысынын сәси бирјоллуг батаҹаг вә һамысы јорулуб биһисс дүшәҹәкләр» — («Молла Нәсрәддин», 1917, № 25).

«Молла Нәсрәддин»ин әдәби ҹәбһәсиндән данышаркән, онун халг әдәбијјаты нүмунәләриндән кениш истифадәсини дә гејд етмәлијик. Журналын елә бир нөмрәси јохдур ки, фолклордан истифадә едилмәмиш олсун. Бу истифадәнин ики формасына раст кәлирик: јазычыларын әсәрләриндә вә журналын «аталар сөзү шө'бәсиндә» ҹүз'и дәјишикликлә верилән нүмунәләрдә халг дүһасынын јаратдығы сөзләрин гүдрәтиндән истифадә олунурду. Өз характеринә көрә журнал икинҹи үсулдан даһа чох истифадә едир, кениш халг јарадыҹылығы нүмунәләрини өз мәгсәдинә ујғун олараг мүәјјән дәрәҹәдә дәјишдирирди. Мәсәлән: «Аты атын јанында бағласан—хан дөнүб дејәр: бирини бағышла мәнә», «Ата вә арвада е'тибар етмә—һәр икисини гат төјләјә вә гапысыны бағла», «адам јата-јата алим олар», «өлмә, ешшәјим, өлмә, јаз кәләр, һүрријјәт битәр», «ешшәјә күчү чатмыр, мүсәлманы тапдыјыр».

«Молла Нәсрәддин» журналы тәкҹә бәдии әдәбијјат саһәсиндә дејил, инҹәсәнәтимизин дикәр саһәләриндә дә халг мәнафејини мүдафиә едән сәнәткарларын адыны һөрмәтлә јад едир, әсәрләринин јајылмасына чалышырды.

Мәшһур Азәрбајҹан артисти Һ. Әрәблински һаггында јазы, Үзејир Һаҹыбәјов вә онун «Аршын мал алан» әсәринә верилән гијмәт, Азәрбајҹанын ән мәшһур артистләриндән Мирзаға Әлијевин 25 иллик јубилеји, халг рәссамы Әзим Әзимзадәнин рәссамлыг фәалијјәтинин 20 иллији вә с. материаллар бу фикри тәсдиг етмәкдәдир.

Журналын әдәби-публисист јазыларындакы идејаларын охучу күтләләринә чатдырылмасында онун даими рәссамлары: Роттер, Шлинг вә Әзимзадәнин бу јазылара чәкдикләри карикатураларын ролуну хүсуси гејд етмәк лазымдыр. Онлар рәссамлыг саһәсиндә реализм ән'әнәләрини инкишаф етдирирдиләр.

«Молла Нәсрәддин»ин бәдии јазылары вә карикатуралары Азәрбајчанда вә бир сыра Шәрг өлкәләриндә чыхан сатирик журналлар үчүн нүмунә олмушдур. Бакыда чыхан «Мәзәли», «Тути», «Зәнбур», «Бабаји-Әмир», «Кәлниjјәт», «Әгрәб», «Тикан» кими сатирик журналлар «Молла Нәсрәддин»ин әдәби-сатирик јолундан истифадә етсәләр дә, идеја-бәдии чәһәтдән она чата билмәмишләр. Јазычы кадрлары вә бунунла әлагәдар олараг бәдии әсәрләринин дәјәри е'тибары илә бу журналлар «Молла Нәсрәддин»ә нисбәтән чох зәиф идиләр. Мәһз буна көрә дә һеч бир сатирик журнал «Молла Нәсрәддин» кими кениш јајылмамыш, онун гәдәр охучу күтләсини өз әтрафына топлаја билмәмишдир. Бунунла белә «Молла Нәсрәддин» әдәби мәктәбини јахшы өјрәнмәк үчүн бу журналлары да тәдгиг етмәк лазымдыр.

Биринчи нөмрәси 1906-чы ил апрелин 7-дә чыхан «Молла Нәсрәддин»ин тарихи фәалиjјәтиндән 50 ил кечир. Бу мүддәт әрзиндә молланәсрәддинчиләрин габагчыл нүмајәндәләри һәмишә реалист әдәбиjјатымызын өн сыраларында кетмиш, онун гызыл фондуна дахил ола биләчәк көзәл сәнәт нүмунәләри јаратмышлар.

Халга бағлы олан бу јазычылар ордусунун Совет һакимиjјәти илләриндә фәалиjјәт көстәрән нүмајәндәләри Азәрбајчанда совет әдәбиjјатынын јаранмасы вә инкишаф етдирилмәси ишиндә чох мүһүм рол ојнамышлар. Ч. Мәммәдгулузадә, Ә. Һагвердијев, М. С. Ордубади, Әли Нәзми, Ч. Чаббарлы кими молланәсрәддинчиләрин Совет һакимиjјәти илләриндә јаздыглары әсәрләр кәнчлијин коммунизм руһунда тәрбијә олунмасы, јенилијин тәрәннүмү, көһнәлијин тәнгиди мә'насында диггәтәлајиндыр. Совет һакимиjјәти илләриндә Бакыда нәшр олунан «Молла Нәсрәддин» журналынын биринчи нөмрәсиндә Ч. Мәммәдгулузадә санки бүтүн молланәсрәддинчиләр адындан ашағыдакы сөзләри демишди:

«О шеј ки, гоча Молла Нәсрәддинин гәлбинә вә мәчазына һәр бабәтдән мүвафигдир онун ады Шурадыр.

Шура үсул-идарәси.

Шүкүр еләјирәм виҹданыма ки, өлмәдим вә арзу етдикләримә чатдым» («Молла Нәсрәддин», № 1, 1922).

Бу сәмими сөзләр молланәсрәддинчиләрин бәдии әсәрләриндә дә өз ифадәсини тапмышдыр.

Партијамызын — бизә Гоголлар, Шедринләр лазымдыр—чағырышы совет јазычыларынын гаршысында јүксәк кејфиjјәтли сатирик әсәрләр јаратмаг кими шәрәфли бир вәзифә гојмушдур. Совет јазычыларынын Икинчи Үмумиттифаг гурултајына Сов.ИКП МК-нын мәктубунда дејилир ки, совет јазычылары чәмиjјәтимизин ирәлијә кетмәсинә көмәк едән јени вә габагчыл нә варса һамысыны фәал мүдафиә етмәклә бәрабәр, инсанларын шүурунда көһнә дүнјанын, хүсуси мүлкиjјәтчилик дүнјасынын галыгларыны вар гүввә вә чошгунлугла гамчыламалы, лагејд вә мүһафизәкар адамлары гамчыламалы, сосиалист тәсәррүфатынын вә мәдәниjјәтинин сүр'әтли инкишафына мане олан көһнәлик вә чәмиjјәтә зидд нә варса һамысыны һәјатымыздан чыхарыб атмаға көмәк етмәлидирләр.

«Молла Нәсрәддин» журналынын 50 иллијини гејд едәркән, Азәрбајчан Совет јазычылары онун ән'әнәләринә бир даһа нәзәр салмалы, јүксәккејфиjјәтли сатирик, јумористик әсәрләр јаратмаг үчүн бу зәнкин хәзинәдән кениш мигјасда истифадә етмәлидирләр.

1957

ЈУМОР ВӘ САТИРАЈА ХҮСУСИ ФИКИР ВЕРМӘЛИ

Совет јазычылары классик әдәби ирсин ән јахшы ән'әнәләрини давам вә инкишаф етдирмәкдәдирләр. Классик әдәбијјатымызын ән көзәл нүмунәләри реализм јарадычылыг методунун мәһсулу олан долғунмәзмунлу сәнәт әсәрләриндән ибарәтдир. Азәрбајҹан әдәбијјатынын габагчыл нүмајәндәләри өз дөврләриндә ҹәмијјәтин инкишафына мане олан бүтүн әнкәлләри, мүасирләринин характерләриндәки мәнфиликләри арадан галдырмаг үчүн сатира вә јумордан кәскин бир силаһ кими истифадә етмишләр. М. Ф. Ахундов, Г. Б. Закир, Ҹ. Мәммәдгулузадә, Ә. Һагвердијев, М. Ә. Сабир кими реалист сәнәткарларымызын јарадычылығында јумор вә сатира һәмишә әсас јер тутмушдур. Биз, бу күн дә капитализм галыгларынын тәзаһүрүнү, дин, мөвһумат, ҹәһаләт вә һәр ҹүр керилијин көкүнү кәсмәк үчүн бу зәнкин әдәби ирсдән истифадә едирик. Јашадығымыз социализм ҹәмијјәтиндә бу галыглар ајры-ајры совет адамларынын шүур, һәјат вә мәишәтләриндә өзүнү көстәрир вә тәдриҹән коммунизмә кечдијимиз бир дөврдә кәнҹлијин коммунизм руһунда тәрбијә етмәк ишинә мане олур. Мәһз буна көрә дә халгымызын, хүсусилә, кәнҹлијин коммунизм руһунда тәрбијә едилмәсиндә чох мүһүм рол ојнајан бәдии әдәбијјат, кечмишин јарамаз галыглары илә мүбаризә мәсәләсинә биканә гала билмәз.

Лакин, мә'лумдур ки, әдәбијјатымызда совет һәјатымызын јумор вә сатира үчүн материал вермәдијини узун мүддәт иддиа едәнләр чох олмушдур. Һалбуки, бизде сәнаје, кәнд тәсәррүфаты вә мәдәнијјәт саһәләриндә бөјүк харүгәләр јарадан фәдакар совет адамлары илә бир сырада тәнбәлләр, бүрократлар, мешшанлар вә үмумән инкишафымыза мане оланлар да вардыр. Социализм реализми јарадычылыг методу мүсбәт гәһрәманларын тәсвир вә тәрәннүмүнә бөјүк әһәмијјәт вермәклә бәрабәр, јазычыдан, партија принсипиаллығы әсасында мәнфиликләри, нөгсанлары сатира атәшинә тутмағы да тәләб едир.

Әдәбијјатымызын бу күнкү вәзијјәтинә нәзәр салдыгда, демәлијик ки, онун зәнкин хәзинәсинә сон илләрдә јаранан сатирик әсәрләр аз дахил олмушдур. Һалбуки габагчыл шаир, әдиб вә драматургларымызын вахтилә бу саһәдә көзәл сәнәт әсәрләри јаратдыглары бизә мә'лумдур. Бизде сатирә вә јумордан, өз јарадычылыгларынын әсас хүсусијјәтләриндән бири кими, кениш мә'нада истифадә едән Сүлејман Рүстәм, Мир Ҹәлал, Сабит Рәһман, Әвәз Садыг вә башга јазычылар вардыр.

Шаир Сүлејман Рүстәм, јарадычылығынын лап илк дөврләриндән сатира вә јумора хүсуси фикир вермиш, бу күн дә һәмин кәскин силаһдан истифадә етмәкдәдир. Онун синфи дүшмән галыгларынын ифшасына јөнәлдилмиш сијаси сатиралары јарадычылығында һәмишә чох мүһүм јер тутмушдур. «Мүсаватчылара ҹаваб», «Көлкәләрин рө'јасы», «Драматург Сәфдәр әмоғлу», «Насиранә бир кечә» кими әсәрләриндәки сијаси сатира вә јумор бизә бу күн дә лазымдыр.

Сүлејман Рүстәмин јарадычылығындакы мүбаризлик онун сатирик әсәрләриндә өзүнү даһа ајдын вә габарыг көстәрир. О, инкишафымыза мане олан бүтүн әнкәлләрә гаршы амансыз сатира атәши ачыр. Шаирин јарадычылығындакы күлүш тәбии вә мә'налыдыр. Онун сәһнәмиздә мүвәффәгијјәтлә ојнанылмыш «Јанғын»[1] пјеси ҹәһаләтә гаршы мүбаризә нөгтеји-нәзәриндән бу күн белә өз әһәмијјәтини итирмәмишдир.

Сүлејман Рүстәм јумор вә сатирадан, јери кәлдикҹә башга-башга әсәрләриндә дә истифадә едир. Мүасир мөвзуда јазылмыш илк совет поемаларынын көзәл нүмунәләриндән бири олан «Јахшы јолдаш»да јумордан истифадә едән шаир Күлханымын дили илә дејир:

> Баш кичик, сонра гулагларса палаз,
> Ујумаз, хејли дәҹәлдир јарамаз.
> Дејәчәксән, она бахсан ки, табагдыр сифәти,
> Адамын бахса төкүлмәзми әти?

[1] Һачыбаба Нәзәрли илә јазмышдыр (*редакторун гејди*).

Әтлидир, күйдәјә бәнзәр ајағы,
Һеч ачылмаз ки, онун гашгабағы.
Бурну лап бурнуна бәнзәр, јекәдир,
Кәл, јахындан бах она, мә'рәкәдир!..

Бу кәнч ананын јеничә доғулмуш ушағы һаггында өз әринә зарафатла јаздығы мәктубдур. О, јаландан ушағыны бу шәкилдә гәләмә верир. Поеманын бу јерләрини охудугда күлүшүн тәбиилији нәзәрә чарпыр.

Сүлејман Рүстәмин күлүшүндә јенини тәсдиг, көһнәни инкар мүһүм јер тутур. Бу мә'нада онун «Ики јолчу» әсәри мараглыдыр. Вәтәнимизин пајтахты Москваја мүхтәлиф мәгсәдләрлә кедән бу ики мүсафирдән бири Сосиалист Әмәји Гәһрәманы, дикәри исә мешшан бир гадындыр. Шаир бунлара мүнасибәтини ашағыдакы мисраларда билдирир:

Ики гадын отурмуш купеләрин бириндә,
Бири садә кејимли, алны ачыг, үзү ағ,
Отурушу, дурушу, күлүшү өз јериндә,
Әмәк севән әлләри зәфәрдән верир сораг.
...Икинчи гадынынса үстү-башы бәзәкли,
Нохуд бојда брилјант үзүјүнүн гашында.
Рәссамы ијрәндирәр онун көркәми, шәкли,
Тавус гујруглу пар-пар шлјапасы башында.
Пешәсидир һәјатда јејиб-ичмәк вә јатмаг,
Артыг әтләр салланыб јан-јөрәсиндән онун
Вәрдиши, әјләнчәси она, буна шәр атмаг,
Динәндә диксинирсән сүн'и сәсиндән онун.
Гулагларында сырға, голунда голбағы вар,
Үз-көзүндән рәнк јағыр пинти бир рәнксаз кими.
Сумкасында чүрбәчүр помада, үз јағы вар,
Дилләнир диндирмәмиш кәрәксиз бир саз кими.
Бунларла силаһланыб тәпәдән дырнағадәк,
Бәлкә, салмаг истәјир көнүлләри кәмәндә?
Охучум, бу гадыны, өтәркән гурбаға тәк,
Динләмәјә һәвсәлә нә сәндә вар, нә мәндә.

Мисралардакы тәшбиһләрдән, мә'чази ифадәләрдән көрүндүјү кими, шаир әмәк гәһрәманыны тәрәннүм, мешшан гадыны ифша етмәк үчүн имканында олан бүтүн бәдии тәсвир васитәләриндән истифадә етмишдир. Бу вә бу кими сатирик ше'рләр охучуларын бәдии тәләбләринә чаваб верир. Лакин биз, сатира вә јумордан Сүлејман Рүстәм гәдәр мәһарәтлә истифадә етмәји бачаран шаирләримизин чох аз олдуғуну нәзәрә аларaг, онун бу саһәдә даһа кениш фәалијјәт көстәрмәсини арзу едирик.

Нәср саһәсиндә биз ејни мүвәффәгијјәти Мир Чәлалын јарадычылығында да көрүрүк. Һәлә илк һекајәси илә көһнә бир мүәллимин пис тәрбијә үсулуну ифша едән јазычы: «Ики Мирзә Шәфи вар; бири мәшһур Мирзә Шәфидир ки, һамы танымыр, бирини дә мән мәшһур етмәк истәјирәм» дејә өз мә'налы күлүшү илә тәсвир етдији персонажын фәалијјәтинә охучуларын нәзәр-диггәтини чәлб етмишди. О, Ч. Мәммәдгулузадә, хүсусән Ә. Һагвердијев кими реалист јазычыларымызын ән'әнәләрини давам етдирәрәк, новеллаларында сатирик-јумористик бојалардан даһа чох истифадә едир.

Будур, өмрүндә ичлас көрмәјән, лакин ССРИ Али Советинә сечкиләр заманы сијасәтлә марагланан Бадам хала ичласда данышмаг үчүн әлини галдырыб сөз истәјир. Јазычы буну беләә тәсвир едир: «Бадамын әли чәсарәтсиз, јаваш-јаваш галхды. Дејәсән батмыш бир кәмини чәтинликлә дәниздән чыхардырлар, дор ағачы көрүнмәјә башлајыр. Онун әли башындан бир аз һүндүрә галхмамышды ки, сәдр сөз верди».

Бу тәшбиһ биздә мә'налы бир күлүш доғурур. Јазычы «батмыш кәминин чыхарылмасы» илә совет гурулушу сајәсиндә чох геридә галмыш евдар бир гадынын јени һәјат, јени шүур сәвијјәсинә галхдығыны, үзә чыхдығыны мә'чази бир ифадәдә көстәрмәк истәмишдир.

Мир Чәлалын «Мәним парламентим» очеркиндә Фүзулинин дилилә бир совет рәссамына «јолдаш рәссам, Фүзули елә һәмишә гоча олмушдур?» демәси дә биздә күлүш доғурур.

Јумор вә сатира күлүшү о заман тә'сирли вә мә'налы олур ки, онда сүн'илик, күлүш хатиринә күлүш олмасын. Биз әдибин роман, повест вә һекајәләриндә белә тә'сирли күлүшә раст кәлирик. Онун «Ачыг китаб», «Анкет Анкетов», «Һәмтәровлар аиләси», «Көзүн ајдын», «Ичлас гурусу» кими әсәрләриндә јумор вә сатиранын даһа долғун нүмунәләринә раст кәлирик.

Мир Чәлалын бу сәпкидә јазылмыш сон һекајәләри ичәрисиндә «Ичлас гурусу» даһа мараглыдыр. Ичласбазлара истеһза едән јазычы өз сатирик гәһрәманынын евдә белә, ичласда олдуғу кими, рәсми бир дилә данышдығына күлүр. Ичлас гурусу арвадына дејир:

«Јолдаш Мејранса, тәклиф вар ки, мәним чорабларымы јујуб гурудасыныз!»

О, гызынын адыны Мә'рузә гојур, она кәлән елчиләрдән эризә истәјир вә с. Һәјатымыздакы нөгсанлары күлүш јолу илә гамчыламаг үчүн белә әсәрләрә бөјүк еһтијач һисс едилдији һалда, нәдәнсә сон заманларда Мир Чәлал үмумијјәтлә аз јазыр, әсәрләриндә сатира вә јумордан кениш мигјасда истифадә етмир.

Јазычы Сабит Рәһмана кәлинчә гејд етмәк лазымдыр ки, о, бу саһәдә јазычыларымызын һамысындан чох фәалијјәт көстәрә билир. Онун «Тој», «Хошбәхтләр», «Нишанлы гыз» вә с. комедијалары, һабелә бир чох һекајәләри фикримизи тәсдиг етмәкдәдир.

Вахтилә Сабит Рәһман өз кичик һекајәләриндә јумор вә сатиранын јахшы нүмунәләрини јарадырды. Будур, «Ширин бүлбүл» һекајәсиндә мүәллиф мүсаватчылары кәскин сатира атәшинә тутур. Кәндлиләрә «мә'рузә» едән мүсават натиги бир дә әтрафына бахдыгда динләјичиләрин дағылыб кетдијини, јалныз бир нәфәрин галдығыны көрдүкдә, һәмин адамын ону баша дүшмәсиндән разылыг едир. Кәндли исә бунун чавабында: «Мән көзләјирдим ки, сөзүнү гуртарасан, үстүнә чыхдығын бочкамы көтүрүм кедим» дејир. Белә орижинал күлүш нүмунәләри әдибин «Кизли сечки», «Хәјалпилов», «Мирзә Кәләнтәр» вә с. һекајәләриндә дә вардыр.

Јумор вә сатира саһәсиндә көзәл исте'дада малик олан Сабит Рәһманын сон заманлар бу сәпкидә кичик һекајәләр јазараг, һәјатымыздакы нөгсанлары гамчыламамасы чох тәәччүблүдүр. Кичик һекајәләрә, хүсусән сатирик жанрда јазылмыш әсәрләрә еһтијач һисс етдијимиз һалда белә јазычыларын өзләрини кәнара чәкмәләри Азәрбајчан Совет Јазычылары Иттифагынын нәср бөлмәси рәһбәрләрини дүшүндүрмәлидир.

Сатира вә јумор саһәсиндә исте'дады олан јазычыларымызы фәаллашдырмаг ишиндә «Кирпи» журналы мүһүм рол ојнамалыдыр. Лакин тәәссүфлә гејд етмәлијик ки, көркәмли јазычылар бу журналда чох пассив иштирак едирләр. Доғрудур, журнал сәһифәләриндә Әвәз Садыг, Гулам Мәммәдли вә башгаларынын дәрч олунан бә'зи фелјетонлары нәзәри чәлб едир. Лакин бу, чох аздыр.

Сатира вә јумордан бәһс едәркән, јалныз адларыны чәкдијимиз јазычыларла кифајәтләнмәк олмаз. Әслиндә сатирик јазычы олмајан, лакин бу саһәдә бир нечә көзәл нүмунәләр јарадан сәнәткарларымыз да бу кәскин силаһдан истифадә етмәлидирләр.

Јазычыларымыздан Сүлејман Рәһимов, Әли Вәлијев, Меһди Һүсејн дә өз һекајә, роман вә повестләриндә јери кәлдикчә јумор вә сатирадан мәһарәтлә истифадә едирләр. Сүлејман Рәһимовун «Шамо», «Сачлы», «Ағбулаг дағларында» кими романларында, повест вә һекајәләриндә халгын тәрәггисинә мане олан мүртәче гүввәләр, јаделли ишғалчылар, маскалы дүшмәнләр бөјүк бир сәнәткарлыгла ифша едилмишләр. Исте'дадлы әдиб мәшһур «Шамо» романында Султанбәј, Јусиф Чалал паша, јасавул Кәлбала, Талыбхан, Молла Гафар; «Сачлы»да Сүбһанвердизадә, Зүлмәт; «Ағбулаг дағларында» Заһидов, Набатов, Бурчәлијев, Ләләшов; «Меһман»да Камилов, Муртузов вә башгалары нә гәдәр кәскин сатирик бојаларла верилмиш реал образлардыр!

Јазычы үчүн ишимизә мане ола адамын бөјүјү-кичији јохдур; о, бунларын һамысыны — космополитләрдән тутмуш, «кичик» дүшмәнләрәдәк ејни нифрәт һиссилә ифша етмәлидир.

Бизим әдәбијјатымызда јад көрүшләрә, һәјатымыздакы нөгсанлара, шүурлардакы буржуа галыгларына гаршы чеврилмиш јүксәк кејфијјәтли бәдии әсәрләр, хүсусән кичик һекајә, сатирик ше'р, јумористик фелјетон вә с. еһтијач һисс олунур.

Бу мә'нада сатира вә јумора мејл едән, өз јарадычылыгларында бунун нүмунәләрини верән әдәби кәнчлијә гајғы көстәрилмәсинин дә бөјүк әһәмијјәти вардыр.

Сон илләрдә мәтбуат сәһифәләриндә сатирик әсәрләри илә чыхыш едән кәнч јазычылардан ики нәфәр — Сејфәддин Аббасов (Дағлы) вә Аллаһверди Һачыјев хүсусилә нәзәри чәлб етмәкдәдир. Бир сыра очерк вә һекајәләри илә охучуларымыза таныш олан А. Сејфәддинин сатира саһәсиндәки мүвәффәгијјәти севиндиричи бир һадисәдир. Орижинал мөвзулар сечән јазычы өзүнә мәхсус сатирик күлүшлә һәјатда нәзәрә чарпан ајры-ај-

ры нөгсанлары мәһарәтлә гамчылајыр. О, «Халаоғлумун тә'рифиндә» гәрбин чүрүк буржуа мәдәнијјәти гаршысында сәчдә едән космополит кәнчләрин типик портретини јаратмыш вә онун бош мә'нәвијјатыны, ејбәчәрлијини кифајәт гәдәр ифша етмишдир. «Сабигләр мәчлисиндә» исә дөвләт вә халг ишинә хор бахан адамларын типик сурәтинә раст кәлирик. Бунлардан бири өз ишчиләрилә габа рәфтар едән, тәнгиди боған вә нәтичәдә ишдән көтүрүлән назир, дикәри өз үзәриндә ишләмәдији үчүн һәјатдан кери галан вә ишиндән азад едилән рәис, үчүнчүсү исә дөвләт малына пис нәзәрлә бахан вә бунун үчүн дә ишдән говулан бир мүдирдир. Јазычы, кечмишдә ајағынын алтыны көрмәјән, «кичик» адамлары сајмајан бу тәкәббүрлү вәзифәпәрәстләрин, столдан дүшдүкдән сонра, «јазыг» вәзијјәтләрини көстәрмәклә онлары ифша етмәјә мүвәффәг олмушдур.

А. Сејфәддинин «Мәним алим танышым» һекајәсиндә дә мә'налы күлүшүн јахшы нүмунәләри вардыр. Һеч бир ичтимаи тәсәррүфат әһәмијјәти олмајан «гозгораб» адлы јабаны биткидән диссертасија јазмаг үчүн чанфәшанлыг едән вә јүнкүл мүгавимәт јолу илә алим олуб, пул газанмаг истәјән бир мешшанын образы бу әсәрдә чох реал вә сатирик бојаларла ифша едилмишдир. Јазычынын «Гоншумуз кәнч бәстәкар», «Һарадасан» кими әсәрләри дә ејни дәрәчәдә мә'налыдыр. Хүсусән, «Һарадасан» һекајәсиндә о, тез-тез иш јерини дәјишән вә дөвләт малына хор бахан фырылдагчыларын чанлы образыны јаратмышдыр. А. Сејфәддин кәләчәкдә дә сатирик әсәрләр јазмалыдыр. Онун әсас нөгсаны исә һекајәләриндә јерсиз тәфәррүата чох јер вермәсиндән ибарәтдир.

Биз Ч. Мәммәдгулузадә, Ә. Һагвердијев кими јазычыларымыздан кичик һәчмли әсәрләрдә бөјүк һадисәләри, мүһүм мәсәләләри сәнәткарлыгла, јығчам шәкилдә ифадә етмәји өјрәнмәлијик.

Сон илләрдә Аллаһверди Һачыјевин гәзет вә журналларымызын сәһифәләриндә охудуғумуз тәмсилләри өз орижиналлығы илә нәзәри чәлб едир. О, Сабир сатираларындан мәһарәтлә истифадә етмәклә мүасир мөвзуларда гыса, јығчам вә мә'налы сатиралар јарадыр. «Чанавар, тоғлу вә шир нағылы», «Дәвә вә гузу», «Чаггал вә түлкү», «Довшан вә милчәк» вә с. тәмсилләр јалтаг, икиүзлү, халг малыны јејән, өз көзүндә тири көрмәјиб, башгаларынын көзүндә гылы сечән адамларын јарамаз сифәтләрини ачыб көстәрир вә онлары ифша едир. Шаир һејванлар аләминдән бәһс едәркән, онун чәмијјәтдәки јарамазлыглара ишарә етдијини баша дүшмәк чәтин дејилдир.

Јазычыларымыз, хүсусән кәнчләр һәјатымыздакы нөгсанлары ачыб көстәрәркән, онлара наилијјәтләримизин зирвәсиндән бахмалы, совет һәгигәтинин үстүнлүкләрини биринчи планда вермәлидирләр. Чүнки: «Анчаг јүксәк мәфкурәви вүс'әтә малик олан, һәјаты даһа кениш вә узаг көрән бир јазычы, анчаг бизим јени әхлагымызын чарчысы олан бир сәнәткар, инкишаф јолумузун үстүндә дајанан бүтүн чәтинликләри вә нөгсанлары тамамилә тәнгид етмәк габилијјәтинә маликдир. Бу кејфијјәт олмаса, јазычы габагдакы әсас ишләри көрмәдән нөгсанларын гујруғунда сүрүнәчәкдир» (А. Фадејев). Јарадычылыгда белә сәһвләрә јол вермәмәк үчүн һәјаты јахшы билмәк, сосиализм реализминин тәләбләринә ахырадәк садиг галмаг лазымдыр.

1958

КИТАБЫН ИЧИНДӘКИЛӘР

XIX—XX әср Азәрбајчан әдәбијјатында Низами мөвзулары . . . 3
Фүзули вә XX әср Азәрбајчан әдәбијјаты 23
Һејран ханым 43
Бөјүк драматург 49
Микајыл Мүшфигин лирикасы 93
Мүбариз шаир 111
М. С. Ордубади 120
Сүлејман Сани 136
«Ағбулаг дағларында» 142
Мүбариз журналын әдәби чәбһәси 169
Јумор вә сатираја хүсуси фикир вермәли 186

Редактору *Мирзә Муштаг*
Рәссамы *А. Жаров*
Бәдии редактору *Ф. Гулијев*
Техники редактору *Р. Әлијева*
Корректорлары *Л. Балајева, Б. Мәшәдијева*

Јығылмаға верилмиш 30/III-1966-чы ил. Чапа имзаланмыш 8/VII-1966-чы ил. ФГ 17304. Кағыз форматы 84×108[1]/[32]. Физики чап вәрәги 6,125. Шәрти ч. в. 10,04. Учот нәшр. вәрәги 10,1. Сифариш № 173. Тиражы 5000. Гијмәти 62 гәп.

Азәрбајчан Дөвләт Нәшријјаты.
Бакы, Һүсү Һачыјев күчәси, № 4.

Азәрбајчан ССР Назирләр Совети јанында Мәтбуат Комитәсинин „Гызыл Шәрг“ мәтбәәси.
Бакы, Һәзи Асланов күчәси, № 80.

Гаджиев Джафар Хандан
ЛИТЕРАТУРНЫЕ ЗАМЕТКИ
(на азербайджанском языке)
Баку — **Азернешр** — 1966

8A.
XS